

kursów języka kurdyjskiego. Kwestią problematyczną była edukacja szkolna w języku kurdyjskim jako ojczystym. Z kolei tematem przemilczanym było oficjalne używanie języka kurdyjskiego⁵¹¹.

Analizując obszary bezproblemowe trzeba przyznać, iż rząd AKP znacznie zliberalizował prawo dotyczące nadawania audycji radiowych i telewizyjnych w dialektach anatolijskich, włączając język kurdyjski. Podwaliny pod tę liberalizację położył proces harmonizacji ustawodawstwa tureckiego z prawem unijnym, w tym potrzeba spełnienia przez Turcję kryteriów kopenhaskich. Pakiet reform przyjęty w sierpniu 2002 r., czyli jeszcze przed dojściem AKP do władzy, po raz pierwszy w historii Turcji pozwalał na używanie w telewizji i radiu „języków i dialektów tradycyjnie używanych przez obywateli Turcji w życiu codziennym” w mediach nadawczych⁵¹². W miesiąc po wyborach parlamentarnych wygranych przez AKP turecka Naczelna Rada Radia i Telewizji (*Radyo ve Televizyon Üst Kurulu*, RTÜK) przyjęła regulację wykonawczą do wspomnianej ustawy, za pomocą której wprowadziła szereg restrykcji do możliwości nadawania audycji w językach innych niż turecki, w tym ustalając limit nadawania w tych językach na 2 godziny tygodniowo w przypadku telewizji i 4 godziny tygodniowo w przypadku radia. Co więcej, prawo do nadawania w językach innych niż turecki zostało przyznane wyłącznie państwowemu Tureckiemu Radiu i Telewizji (*Türkiye Radyo ve Televizyon*, TRT). Rząd AKP w nowym pakiecie reform⁵¹³ przyznał prawo nadawania w językach anatolijskich innych niż turecki także stacjom prywatnym, utrzymując przy tym ograniczenie czasowe. Nadawanie audycji telewizyjnych w dialektach języka kurdyjskiego (kurmandżi i zazaki) rozpoczęła państwowa TRT w 2004 r. Z kolei prywatne stacje telewizyjne: Gün TV, Söz TV oraz Media FM, po otrzymaniu zgody od RTÜK, rozpoczęły nadawanie programów w języku kurdyjskim w 2006 r.⁵¹⁴

Prawdziwa rewolucja w obszarze nadawania w językach innych niż turecki dokonała się dopiero w czasie drugiej kadencji rządów AKP (2007-2011). Po pierwsze, zmieniono ustawę o Tureckim Radiu i Telewizji⁵¹⁵ pozwalając państwowej TRT nadawać

⁵¹¹ Ibidem.

⁵¹² Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun (Avrupa Uyum Yasaları Çerçevesinde Türk Ceza Kanunu, Cezaların İnfazı, Dernekler Kanunu, Vakıflar Kanunu) (2002). Art 8a., Ustawa Nr 24841, *Resmi Gazete*, Nr 24841.

⁵¹³ Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun (2003). Art. 14(2), Ustawa Nr 4928, *Resmi Gazete* Nr 25173.

⁵¹⁴ Kolcak, H. (2015). “A more but not Fully Constructed Arena: A Critical Analysis of the AKP’s Policy toward Kurdish Ethno-Cultural Rights (2002-2014)”. *The Age of Human Rights Journal*, Nr 5, s. 63-97.

⁵¹⁵ Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu (1983). Ustawa Nr 2954, *Resmi Gazete*, Nr 18221.

w językach innych niż turecki przez 24h/dobę. Ten krok pozwolił na utworzenie nowego kanału telewizyjnego – TRT6, przemianowanego następnie na TRT-Kurdi, który rozpoczął nadawanie w trzech dialektach kurdyjskiego: kurmandži, sorani i zazaki. Następnie, RTÜK przyjęła regulację zezwalającą telewizyjnym i radiowym stacjom prywatnym na nieprzerwane nadawanie w językach innych niż turecki, co przyczyniło się do utworzenia nowych kanałów radiowych i telewizyjnych⁵¹⁶ nadających w dialektach kurdyjskiego. Przypieczętowaniem zmian było wreszcie przyjęcie nowego prawa medialnego w Turcji w 2011 r., które wprost zezwalało na nadawanie audycji radiowych i telewizyjnych w językach innych niż turecki⁵¹⁷.

Kolejna liberalizacja w sferze języka dotyczyła możliwości nadawania imion i ich zapisu w językach innych niż turecki. Imiona kurdyjskie zostały oficjalnie zakazane po zamachu stanu w 1971 r. z racji ich rzekomego obraźliwego znaczenia. Rząd AKP zniósł to ograniczenie w 2003 r. wprowadzając możliwość nadawania imion innych niż tureckie, o ile są zgodne z „zasadami moralnymi” Republiki i nie obrażają uczuć opinii publicznej. Niemniej jednak imiona te nie mogły zawierać liter spoza alfabetu tureckiego, czyli m.in. Q, W czy X występujących w alfabecie kurdyjskim (i często używanych w imionach). Za użycie liter spoza tureckiego alfabetu groziła bowiem kara pozbawienia wolności od dwóch do sześciu miesięcy zgodnie z Art. 222 Tureckiego Kodeksu Karnego. Dopiero przyjęty w 2013 r. pakiet reform demokratyzacyjnych usunął art. 222 umożliwiając tym samym nadawanie imion w języku kurdyjskim z zastosowaniem liter nietureckich⁵¹⁸.

Polityka liberalizacji językowej rządu AKP objęła też nazwy geograficzne, które zgodnie z obowiązującą wcześniej polityką jedności kulturowej były sturecczane przez cały okres Republiki. Podwaliny pod turkicyzację nazw miejscowości, jezior, rzek, gór i dolin położył Osmański Dekret dotyczący sturecczania ormiańskich, bułgarskich i greckich nazw geograficznych (*1913 İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi*). Pomimo iż dekret nie obejmował nazw kurdyjskich, te ostatnie także zostały objęte procesem turkicyzacji już od wczesnych lat istnienia Republiki. Polityka sturecczania nazw geograficznych

⁵¹⁶ W 2010 r. były to: Aksa FM, Aktüel TV-Radio, Can TV- Radio, Cemre FM, Çağrı FM, Gün TV-Radio, Radyo Ses, Radyo Net, Söz TV, Nur FM oraz TV 21. Zob. więcej w: Kolcak, H. (2016). “Unfinished Building: Kurdish Language Rights During the First AKP Ruling Period from November 2002 to June 2015”, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol. 15, Nr 3, s. 26-56.

⁵¹⁷ Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun (2011). Ustawa Nr 6112, *Resmî Gazete* Nr 27863.

⁵¹⁸ Kolcak, H. (2016). “Unfinished Building: Kurdish Language Rights During the First AKP Ruling Period from November 2002 to June 2015”, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol. 15, Nr 3, s. 26-56.

została ukonstytuowana w latach 40. XX wieku wraz z ogłoszeniem przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w 1940 r. Dekretu o zmianie nietureckich nazw miejscowości oraz przyjęciem w 1949 r. Prawa o Administracji Prowincjonalnej, które zakładało dwuetapowy proces turkicyzacji nazw geograficznych. Nietureckie nazwy miast miały być zmieniane na tureckie przez parlament, podczas gdy zmianą innych nazw: wiosek, dzielnic, ulic, miało się zajmować Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Implementacja obu aktów pociągnęła za sobą turkicyzację do 1970 r. prawie 28 tys. nazw geograficznych wywodzących się z języków arabskiego, ormiańskiego, czerkieskiego, greckiego, kurdyjskiego i syriackiego⁵¹⁹. W wyniku tego procesu na mapie Turcji nie pozostała praktycznie żadna nieturecka nazwa.

Początkowo, rząd AKP nie podejmował się odwrotu od procesu turkicyzacji, kontynuując w tym zakresie politykę poprzednich rządów. Przywrócenie dawnych nazw geograficznych trafiło na agendę polityczną dopiero w 2014 r., wraz z przyjęciem kolejnego Pakietu Demokratyzacyjnego⁵²⁰, który dopuszczał możliwość powrotu do dawnej nazwy miasta czy innych nazw geograficznych podobnie jak w Prawie Administracji Prowincjonalnej, po zatwierdzeniu takiej zmiany przez, odpowiednio, Parlament oraz Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Co ciekawe, jeszcze przed wprowadzeniem wspomnianych regulacji, politycy AKP często używali w swoich przemówieniach oryginalnych tj. nietureckich nazw geograficznych. W 2009 r. prezydent Abdullah Gül podczas przemówienia w mieście Güroymak użył jego oryginalnej nazwy Norşin⁵²¹. Podobnie Recep Tayyip Erdoğan, będąc premierem, używał oryginalnej greckiej nazwy Potamya na określenie swojej rodzinnej miejscowości Güneysu⁵²². Oczywiście taki zabieg był zgodny z szerszą narracją rządu AKP o Anatolii jako kolebce wielu (w tym również zachodnich) cywilizacji i Turcji jako domu nie tylko dla etnicznych Turków. W przypadku powrotu do nazw kurdyjskich, polityka AKP była także zgodna z „Kurdyjskim Otwarcie”. Przykładowo, w Van i Diyarbakir, czyli miastach położonych w południowo-wschodniej Turcji, w których dominującą grupą etniczną są właśnie Kurdowie, rozpoczęto przywracanie kurdyjskich nazw ulic i dzielnic dopiero w 2014 r. Klęska procesu pokojowego, jaka nastąpiła wraz z zerwaniem turecko-kurdyjskich negocjacji pokojowych w lipcu 2015 r., a następnie nacjonalistyczny zwrot w polityce

⁵¹⁹ Ibidem, s. 37.

⁵²⁰ Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2014). Ustawa Nr 6529, *Resmî Gazete*, Nr 28940.

⁵²¹ Cengiz, O. K. (2013). "How the names of places have been changed in Turkey". *Zaman*, 14.07.2013.

⁵²² Ibidem.

AKP, przyniosły kres polityce liberalizacji w zakresie powrotu do dawnych nazw geograficznych. Od 2018 r. zaczęto wręcz powracać do procesu turkicyzacji, tym razem bez przyjmowania żadnych regulacji prawnych poza dekrétami wykonawczymi. Kurdyjskie media donosiły w kwietniu 2018 r., iż burmistrz Diyarbakir Atilla Cumali⁵²³ nakazał usunięcie z drogi prowadzącej na lotnisko wszystkich tablic drogowych z kurdyjskimi nazwami⁵²⁴.

Kolejnym obszarem przywracania praw językowych Kurdom była polityka. Aż do 2014 r. używanie języka kurdyjskiego w polityce, to jest podczas kampanii wyborczych, wieców czy też w działalności promocyjnej partii politycznych, było prawnie zakazane⁵²⁵. Zakaz został usunięty w Pakiecie Demokratyzacyjnym z 2014 r.⁵²⁶ i od tego czasu partie polityczne, w szczególności pro-kurdyjska HDP ale również AKP, używały języka kurdyjskiego czy to na plakatach wyborczych czy to w przemówieniach podczas spotkań z kurdyjskimi wyborcami w celu zdobycia poparcia tych ostatnich. Jeden z polityków AKP tak tłumaczył strategię językową partii podczas wyborów lokalnych w 2014 r.: *„W końcu są to wybory lokalne. My, jako Partia Sprawiedliwości i Rozwoju uważamy, że używanie języka zrozumiałego dla mieszkańców Diyarbakir jest słuszne. Z tego powodu postanowiliśmy wywiesić nasze transparenty w językach tureckim, kurdyjski i zaza spokrewnionym z kurdyjskim. To są nasze języki i musimy je zaakceptować. Jeszcze nie tak dawno uważano, że używanie innych języków wzbudza strach i tworzy podziały między ludźmi, ale dziś nie mamy tego problemu”*⁵²⁷.

Pozostałe partie podchodziły do używania w polityce języków innych niż turecki z nieukrywanym krytycyzmem. W 2010 r. doszło do swoistego skandalu, kiedy Ahmet Davutoğlu jako minister spraw zagranicznych powitał prezydenta irackiego Kurdystanu Masuda Barzaniego używając kurdyjskiego zwrotu *„Kak Mesut”*, co oznaczało *„Drogi*

⁵²³ Komisarz Diyarbakir mianowany przez prezydenta Recepta Tayyipa Erdoğan'a pięć dni po aresztowaniu burmistrzów Diyarbakir z ramienia partii HDP: Gulden Kisanak i Firata Anli pod zarzutem związków z terroryzmem. Zob. więcej w: “Kurdish words removed from sign on road to airport in Amed”, *Rudaw*, 13.04.2018, źródło: <https://www.rudaw.net/english/middleeast/turkey/13042018> (dostęp 10.04.2022).

⁵²⁴ Do tego czasu stosowano znaki drogowe dwujęzyczne – po turecku i kurdyjsku. Zob. więcej w: “Kurdish words removed from sign on road to airport in Amed”, *Rudaw*, 13.04.2018, źródło: <https://www.rudaw.net/english/middleeast/turkey/13042018> (dostęp 10.04.2022).

⁵²⁵ Siyasi Partiler Kanunu (1983). Art. 43(3), Ustawa Nr 2820, *Resmi Gazete*, Nr 18027.

⁵²⁶ Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2014). Ustawa Nr 6529, *Resmi Gazete*, Nr 28940.

⁵²⁷ “AKP Party Launches Election Campaign in Kurdish in Diyarbakir”, *Today's Zaman*, 23.02.2014, źródło: <http://www.todayzaman.com/news-340201-ak-party-launches-election-campaign-in-kurdish-in-diyarbakir.html> (dostęp 05.05.2015).

Masudzie”⁵²⁸. Politycy opozycyjnej MHP oskarżali Davutoğlu niemalże o zdradę narodową, przywołując go do porządku: „*Jesteś tureckim ministrem spraw zagranicznych. Masz przemawiać w języku narodu tureckiego*” (TBMM_2010.07.07). Z tłumaczenia Davutoğlu na temat jego zachowania dostrzec można było nowe podejście tureckiego rządu do języka tureckiego i językowej poprawności: „*Wyrażenie „...”⁵²⁹ oznacza „Drogi” w języku kurdyjskim. Masud Barzani, który był moim gościem tego dnia, posługuje się językiem używanym przez niektórych naszych obywateli w Turcji i używanym przez naszych kurdyjskich braci, a także arabskich Turkmenów w Iraku. Gdyby mój gość był Chińczykiem, nazwałbym go „Drogi” po chińsku, gdyby był Hindusem, powiedziałbym „Drogi” w hindi, sanskrycie. Jeśli mam kurdyjskiego gościa, uważam, że nazwanie go po kurdyjsku „Drogi” jest częścią mojej głęboko zakorzenionej tradycji rodzinnej. W tym przypadku nie możemy uważać żadnego języka za gorszy, bez względu na to, kto jest naszym gościem.*” (TBMM_2010.07.08). Politycy AKP puszczali w świat nowy przekaz głoszący, iż Kurdowie także mają prawo do używania swojego języka pozostając jednocześnie obywatelami Turcji. Ten przekaz był też początkiem „demokratycznego otwarcia”, jako że dopuszczał możliwość posługiwania się w przestrzeni publicznej językami innymi niż turecki. Był to też ważny manifest tożsamościowy oznaczający, iż nie tylko język decyduje o przynależności do narodu tureckiego.

Ostatnim analizowanym obszarem polityki językowej AKP jest edukacja, której znaczenie dla kształtowania i wzmocnienia tożsamości narodowej należy uznać za kluczowe⁵³⁰. W kontekście nauczania języka tureckiego oraz innych języków należy jednak wprowadzić rozróżnienie na placówki edukacji formalnej i nieformalnej, w tym prywatne szkoły językowe. Te ostatnie mogły teoretycznie oferować kursy języka kurdyjskiego od 2003 r., dzięki pakietowi reform demokratyzacyjnych w ramach procesu negocjacyjnego z Unią Europejską przyjętemu w 2002 r. Mimo, iż nowe regulacje dopuszczały możliwość prowadzenia prywatnych kursów „języków regionalnych”, jednak w praktyce ze względu na liczne obostrzenia, jak na przykład wymóg prowadzenia kursu przez obywateli tureckich, którzy ukończyli odpowiednie studia filologiczne (w tym przypadku w zakresie nauczania języka kurdyjskiego czy innych języków

⁵²⁸ “Davutoğlu'ndan 'Kak Mesut' savunması”, *Cumhuriyet*, 07.07.2010, źródło: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/davutoglundan-kak-mesut-savunmasi-160422> (dostęp 05.04.2022).

⁵²⁹ Słowo „Kak” nie zostało ujęte w stenogramie z posiedzenia parlamentu, jako że w parlamencie dozwolone jest używanie wyłącznie języka tureckiego.

⁵³⁰ Kaczorowski, K. (2016). *Op. cit.*

używanych przez mniejszości w Turcji), rzadko były one uruchamiane. Dodatkowym wyzwaniem był brak środków publicznych na prowadzenie takich kursów, co powodowało ich nierentowność i w konsekwencji przyczyniało się do zamykania kursów, jeśli zostały uruchomione⁵³¹.

Przełomem w polityce językowej tureckiego rządu można nazwać decyzję Rady ds. Szkolnictwa Wyższego (tur. *Yüksek Öğretim Kurulu, YÖK*) z 2009 r., która to pozwalała na oferowanie kursów języka kurdyjskiego i innych języków anatolijskich na państwowych i prywatnych uczelniach⁵³². Z nowego uprawnienia chętnie korzystały uczelnie zlokalizowane na obszarach zamieszkałych przez Kurdów, jak na przykład Uniwersytety w Bingöl, Dicle, Hakkari, Mardin, Muş czy w Şırnak, które od 2010 r. zaczęły wprowadzać kursy języka kurdyjskiego do swojej oferty edukacyjnej. Ta ostatnia została również poszerzona o kierunki językoznawcze i kulturoznawcze związane z językiem kurdyjskim i innymi językami anatolijskimi. Otwieranie kurdologii i innych pokrewnych kierunków⁵³³ było pokłosiem poparcia rządu AKP w 2009 r. dla utworzenia Instytutu Żywych Języków (tur. *Yaşayan Diller Enstitüsü, YDE*) na Uniwersytecie Artuklu w Mardin, którego celem było kształcenie kadry specjalizującej się w nauczaniu języków anatolijskich. Po Mardin, kolejne państwowe uniwersytety zaczęły otwierać Instytuty Żywych Języków oferujące programy studiów w zakresie kurdologii i pozostałych języków anatolijskich (m.in. asyriologii i arabistyki). Warto przy tym dodać, iż otwieranie programów kurdologii było nieodłączną częścią szerszego kontekstu rozmów pokojowych pomiędzy tureckim rządem i PKK. Dzięki Instytutowi Żywych Języków Uniwersytet Artuklu w Mardin stał się pierwszym uniwersytetem w kraju, który oferował język kurdyjski jako samodzielny program studiów magisterskich i doktorskich. W tym miejscu nasuwa się pytanie, dlaczego Instytut Żywych Języków nie otrzymał nazwy Instytut Języka Kurdyjskiego. Otóż w kręgach rządowych panowało przekonanie, że użycie słowa „kurdyjski” byłoby postrzegane przez społeczeństwo jako niebezpieczne ustępstwo na rzecz Kurdów i ich praw. Z resztą, w kręgach nacjonalistycznej i

⁵³¹ Opengin, E. (2010). “Language Practices And Education In Mother Tongue: Some Problems Concerning Kurdish Mother Tongue Medium Education In Turkey”, *Mukaddime*, Nr 3, s. 61-81.

⁵³² Kolcak, H. (2016). “Unfinished Building...”, *op. cit.*, s. 40-41.

⁵³³ Studia licencjackie i magisterskie na kierunkach Kurdyjski Język i Literatura zostały otwarte między innymi na uniwersytetach w Bingöl, Dicle, Muş, Siirt, Tunceli i Van (Uniwersytet Yüzüncü Yıl). Zob. więcej w: Kolcak, H. (2016). *op. cit.*, s. 40-41.

republikańskiej elity żywe było przekonanie, iż uznanie kurdyjskich praw kulturowych i językowych doprowadziłoby w końcu do kurdyjskiego „separatyizmu” i niezależności⁵³⁴.

W przeciwieństwie do nacjonalistów, Komitet Wolności Akademickiej uznawał poczynione kroki za niewystarczające, aby można było mówić o zrównaniu praw Kurdów i innych mniejszości z prawami grupy większościowej, tj. Turków. W liście do rządu AKP wspomniane stowarzyszenie formułowało swoją krytykę następująco: *„polityka rządu [AKP] za pośrednictwem Rady ds. Szkolnictwa Wyższego (YÖK) odmawia uznawania publikacji w języku kurdyjskim za część dorobku naukowego naukowców ubiegających się o awans w swoich instytucjach. Co więcej, wasz rząd wprowadził nowe ograniczenia dotyczące liczby studentów studiów licencjackich, którzy mogą zapisywać się na programy studiów kurdyjskich na kilku uniwersytetach oferujących licencjat w tej dziedzinie, co spowodowało zmniejszenie liczby zapisów: w Bingöl z 41 do 31, w Mardin Artuklu z 41 do 26, w Muş Alparslan od 41 do 36. Ograniczenia prawa absolwentów do pisania swoich prac dyplomowych w języku kurdyjskim na Dicle University [...] są dodatkowym potwierdzeniem waszej porażki. Wreszcie, ustalając ściśle limity dostępnych stanowisk nauczycielskich do nauczania języka kurdyjskiego w szkołach podstawowych i średnich, rząd [AKP] zablokował główną ścieżkę zatrudnienia, zwykle dostępną dla absolwentów programów językowych i literackich we wszystkich innych językach. Połączenie tych wszystkich ograniczeń na studiach kurdyjskich – zapisy na studia licencjackie, pisanie prac w języku studiów, uznawanie publikacji w celu awansu naukowego i możliwości zatrudnienia dla absolwentów – stanowi egzystencjalne zagrożenie dla nielicznych programów w zakresie języka i literatury kurdyjskiej w kraju”*⁵³⁵.

Pomimo krytyki, AKP przedstawiała przyznanie praw językowych Kurdom jako sukces swojej polityki i właśnie w ten sposób mieli to odczytywać kurdyjscy wyborcy AKP. Na jednym z wieców wyborczych w 2011 r. ówczesny premier Erdoğan przekonywał w Van: *„Czy kwestie, które nazywamy problemem kurdyjskim, będą z nami do końca świata? Przeszliśmy długą drogę, odkąd to obiecałem. Co takiego? Właśnie to... Usunęliśmy wszystkie kwestie problematyczne. Czy mamy do czynienia z asymilacją? Czy*

⁵³⁴ Gündoğan, N. Ö. (2020). “Kurdology in Turkey: Barometer of the “Peace Process””, *Jadaliyya*, 2.11.2020, <https://www.jadaliyya.com/Details/41947> (dostęp 20.04.2022).

⁵³⁵ Committee on Academic Freedom (2020). *Letter regarding Kurdish language rights and education in Turkey*, 26.10.2020, źródło: <https://mesana.org/advocacy/committee-on-academic-freedom/2020/10/26/letter-regarding-kurdish-language-rights-and-education-in-turkey> (dostęp 20.04.2022).

w moim gabinecie mam teraz przyjaciół, którzy są kurdyjskimi parlamentarzystami? Tak. Czy w mojej grupie parlamentarnej więcej niż 60 deputowanych to Kurdowie? O czym jeszcze mówimy? Polityka asymilacji została zakończona. Każdy ma możliwość pójścia na kurs w swoim własnym języku. Kierunki [językowe] zostały również otwarte na uniwersytetach. Można chodzić do szkoły i brać udział w kursach we własnym języku, na uniwersytetach powstały wydziały. Wdrożyliśmy rozwiązania, których nie było, a które zostały uwzględnione w naszym programie w czasie, gdy tworzyliśmy partię, a teraz wdrażamy je krok po kroku”⁵³⁶.

Przytoczone słowa Erdoğana bardzo dobrze obrazowały politykę językową rządu AKP. Temu ostatniemu daleko było i jest do przyznania pełni praw kulturowych i językowych mniejszościom etnicznym. Liberalizacja językowa dokonana przez AKP miała charakter indywidualny, tj. jednostce przysługiwało prawo do uczestniczenia w kursach kurdyjskiego, arabskiego czy innego języka anatolijskiego, ale prawo to nie zostało zabezpieczone na poziomie grupowym, o co zabiegali Kurdowie. Ci ostatni przedstawiali również postulat, aby możliwe było nauczanie w języku kurdyjskim jako ojczystym w szkołach państwowych, na co rząd AKP się nie zdobył.

Oprócz nauczania języków anatolijskich na uniwersytetach, w 2012 r. rząd zezwolił na uruchomienie fakultatywnych kursów wspomnianych języków (w tym kurdyjskiego, abchaskiego, czerkieskiego, gruzińskiego i lazuri) w szkołach podstawowych i średnich dla uczniów klas 5-8. Wymogiem do uruchomienia takiego kursu było zapisanie się co najmniej dziesięciorga uczniów. Początkowym problemem był także brak nauczycieli, jako że uniwersytety ich szkolące dopiero rok wcześniej otworzyły odpowiednie kierunki i nie zdążyły jeszcze wyedukować i wypromować kadry. Co więcej, nawet po wypromowaniu nauczycieli pojawił się problem z ich mianowaniem i skierowaniem do szkół, co w Turcji jest domeną Ministerstwa Edukacji⁵³⁷. Pomimo problemów liczba uczniów uczęszczających na kursy języków anatolijskich znacząco rosła z każdym rokiem, począwszy od 20 tys. w roku 2012/13 aż do rekordowych 85 tys. w roku 2015/16⁵³⁸. W efekcie zerwania negocjacji pokojowych pomiędzy rządem a PKK w lipcu 2015 r. i wznowienia konfliktu turecko-kurdyjskiego, a

⁵³⁶ „CHP ve İnönü Kürtçe kitaplari yasakladi”, *Anadolu Ajansi*, 20.05.2011, źródło: <https://www.ntv.com.tr/turkiye/chp-ve-inonu-kurtce-kitaplari-yasakladi.3kxeiyxqF0eh6WIwLCqJIg> (dostęp 20.04.2022).

⁵³⁷ Gündoğan, N. Ö. (2020). “Kurdology in Turkey: Barometer of the “Peace Process””, *Jadaliyya*, 2.11.2020, <https://www.jadaliyya.com/Details/41947> (dostęp 20.04.2022).

⁵³⁸ Kolcak, H. (2016). “Unfinished Building...”, *op. cit.*, s. 42.

także jako pokłosie autorytarnego zwrotu rządu AKP po nieudanym puczu wojskowym w lipcu 2016 r., programy języków do wyboru zaczęły być celowego zaniedbywane i w dużej mierze zastępowane religijnymi kursami „do wyboru”, które często były obowiązkowe. Takie ograniczanie kursów języka kurdyjskiego lub nawet ich usuwanie w niektórych szkołach przyczyniło się do spadku liczby uczniów uczęszczających na fakultatywne kursy językowe (pomimo tego, że początkowo były oferowane w 28 miastach i spodziewana liczba zapisów sięgała 160 tys.)⁵³⁹.

Dużo trudniejsze do wprowadzenia było nauczanie języka kurdyjskiego w edukacji szkolnej. Wspomniany wcześniej artykuł 42. Konstytucji Turcji wyklucza nauczanie w szkołach państwowych w jakimkolwiek innym języku niż turecki jako języku ojczystym⁵⁴⁰. Zatem dopuszczenie do nauczania języków innych niż turecki mogło się odbywać na zasadzie nauczania języka fakultatywnego. Drugim sposobem, dozwolonym w 2014 r., miało być otworenie prywatnych szkół z programem w danym języku, przy czym nawet w takich szkołach obowiązkowo należało uczyć języka tureckiego. W praktyce, otwarcie prywatnych szkół kurdyjskich napotykało na spory opór z jednej strony Ministerstwa Edukacji, które miało w swojej kompetencji wydawanie szkołom akredytacji niezbędnych do ich funkcjonowania, a z drugiej strony ze strony władz lokalnych niechętnych do postępowania wbrew rządowi centralnemu, w tym przypadku Ministerstwu Edukacji. Otwarcie szkół w trzech miastach na wschodzie kraju, w Diyarbakir, Cizre i Yuksekovie, doprowadziło nawet do zamieszek i aresztowań, kiedy to trzy szkoły były wielokrotnie otwierane przez ich założycieli zrzeszonych w związku zawodowym Eğitim Sen i zamykane przez gubernatorów prowincji, dla których były one wyrazem poparcia dla terrorystycznej organizacji PKK⁵⁴¹. Wspomniane szkoły nie miały jednak szansy długo funkcjonować, gdyż w 2016 r., po nieudanym zamachu stanu, zostały zamknięte⁵⁴², a niektóre z nich zeszyły do podziemia.

W kontekście wprowadzenia do szkół średnich fakultatywnych kursów języka kurdyjskiego i innych anatolijskich warto również wspomnieć o dyskusji wokół

⁵³⁹ Pardo, E.J. (2022). “Kurdish Education in Turkey: A Joint Responsibility”, *Modern Diplomacy*, 13.01.2022, <https://modern diplomacy.eu/2022/01/13/kurdish-education-in-turkey-a-joint-responsibility/> (accessed 21.02.2022)

⁵⁴⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası* (1982). Op. cit.

⁵⁴¹ Geerdink, F. (2014). “Kurds not giving up on education in mother tongue”, *Al Monitor*, 23.09.2014, źródło: <https://www.al-monitor.com/originals/2014/09/turkey-kurds-education-in-mother-tongue-schools.html#ixzz7hFB7ckhG> (dostęp 20.04.2022).

⁵⁴² Aydın, H. (2020). “Status of Education and Minorities Rights in Turkey”, *Georgetown Journal of International Affairs*, 20.12.2020, źródło: <https://gjia.georgetown.edu/2020/12/20/status-of-education-and-minorities-rights-in-turkey/> (dostęp 20.04.2022).

wprowadzenia do szkół języka osmańskiego jako przedmiotu obowiązkowego. Takie rozwiązanie zaproponowała w grudniu 2014 r. turecka Rada ds. Szkolnictwa Wyższego, przy poparciu rządu i będącego już prezydentem Recep Tayyipa Erdoğan. Przywódca AKP wprost oświadczył: „*Są tacy, którzy nie chcą, aby język osmański był nauczany. To jest wielkie niebezpieczeństwo. Czy tego chcą, czy nie, osmański będzie uczony i nauczany również w tym kraju*” (RTE_2014.12.08). Trzeba przy tym wyjaśnić, iż osmański to język historyczny, który był oficjalnym językiem Imperium Osmańskiego. Był swoistą mieszanką języka tureckiego, perskiego i arabskiego zapisywaną w alfabecie arabskim, a używała go głównie elita rządząca podczas gdy dla zwykłych poddanych Imperium był językiem niezrozumiałym. Pomimo, iż ten postulat jeszcze nie został w Turcji zrealizowany⁵⁴³, argumenty na rzecz wprowadzenia osmańskiego jako przedmiotu obowiązkowego do szkół są często przytaczane przez Erdoğan, dla którego język osmański jest kwestią tożsamości narodowej: „*Nasza więź z historią została zerwana. Jeśli odetnie się żyłę narodu od jego języka, to odcina się więź członków narodu z ich przodkami. Jeśli dziś młodsze pokolenia nie mogą zrozumieć Mehmeta Akifa Ersoya, Ömera Seyfettina czy Ahmeta Haşimiego, nie mówiąc już o Fuzulim czy Bakim, to dlatego, że nasz język został zniszczony w tamtym okresie*⁵⁴⁴. Wierzę, że okres, który zniszczył bogactwo naszego języka, już dawno minął. Ale myślę, że proces niszczenia trwa. Dlatego uważam, że byłoby dobrze, gdyby język osmański, będący wzbogaceniem starotureckiego, był nauczany w szkołach” [RTE_2018.03.15]. Sam Erdoğan w swoich przemówieniach chętnie korzysta ze słów osmańskich, pomimo istnienia ich odpowiedników we współczesnym języku tureckim. We wspomnianej przemowie używał na przykład: *kadim* (stary w jęz. osmańskim) zamiast *eski* (stary w jęz. tureckim), *ecdat* (przodek w jęz. osmańskim) zamiast *ata* (przodek w jęz. tureckim) czy *elbet* (oczywiście w jęz. osmańskim) zamiast *kesinlikle* (oczywiście w jęz. tureckim) [RTE_2018.03.15]. Znając nastawienie Erdoğan do epoki Imperium Osmańskiego należy uznać, że używanie przez niego słów zaczerpniętych z języka osmańskiego jest działaniem zamierzonym i mającym na celu pokazanie kulturowej i tożsamościowej ciągłości pomiędzy Imperium Osmanów a Republiką Turcji.

Polityka językowa rządu AKP w zakresie edukacji nie obyła się bez krytyki grup zainteresowanych, które w założeniu miały na tej polityce skorzystać, tj. Kurdów i innych

⁵⁴³ Według stanu na październik 2022 r.

⁵⁴⁴ Chodzi o okres rewolucji językowej w Turcji po utworzeniu Republiki Turcji.

grup etnicznych zamieszkujących Turcję. Z racji liczebności oraz posiadania w parlamencie swojej reprezentacji najgłośniejsza była krytyka ze strony Ludowej Partii Demokratycznej (*Halkların Demokratik Partisi*, HDP): „*Od prawie wieku język i kultura w tym kraju zamieniają się w ideologiczną broń w rękach rządzących. Władze państwowe nieustannie stosują na społeczeństwie inżynierię socjotechniczną powstałą dziewięćdziesiąt lat temu. Zamiast oficjalnej ideologii założycielskiej, która głosiła, iż <w tym kraju nie może być edukacji w żadnym innym języku niż turecki> ogłoszonej przez założycieli Republiki, dziś mamy do czynienia z rządem, który używając tych samych metod próbuje wprowadzić język osmański jako obowiązkowy przedmiot w szkołach. Rząd nalega na język osmański, i równocześnie jest niechętny językowi kurdyjskiemu, którym posługują się miliony ludzi w tym kraju. Kiedy porównamy pluralizm kultury osmańskiej i ówczesnej polityki językowej z monizmem dzisiejszego państwa, dzisiejszy system państwowy jest daleko w tyle za Imperium Osmańskim*” [TBMM_2014.12.12].

Podsumowanie

Pomimo poczynienia pewnych kroków na rzecz przyznania praw językowych Kurdów i innym mniejszościom etnicznym w Turcji, politykę rządu AKP w tym zakresie trzeba uznać za porażkę. Do takiego stanu rzeczy przyczynił się niewątpliwie nacjonalistyczny zwrot AKP po wyborach w czerwcu 2015 r. (wygranych, ale bez parlamentarnej większości) oraz nieudany pucz wojskowy w lipcu 2016 r. Co jednak istotne z punktu widzenia polityki tożsamości rządu AKP, element składowy tożsamości w postaci języka tureckiego zszedł na dalszy plan, co nie oznacza, że został całkowicie skreślony. O zwrocie rządu Turcji w podejściu do tożsamości nie świadczyły jednak ustępstwa na rzecz praw językowych mniejszości etnicznych, tylko postulat wprowadzenia języka osmańskiego do obowiązkowego programu szkolnego. Znamienne przy tym były słowa Erdoğan, który stwierdził, że rewolucja językowa we wczesnych latach Republiki była zamachem na językowe dziedzictwo Turków utożsamiane przez niego z językiem osmańskim [RTE_2018.03.15]. W tym kontekście język turecki stanowi co prawda spoiwo narodu tureckiego i wyznacznik jego tożsamości, ale spoiwo niepełne i pozbawione historycznego dziedzictwa, z którego go wyczyszczono.

5.2 Język i tureckojęzyczna wspólnota etniczna w polityce zagranicznej Turcji

Kształtowanie tożsamości narodowej w oparciu o język i wspólnotę etniczną jest bliskie klasycznemu rozumieniu narodu w ujęciu Adama Smitha czy Ernesta Gellnera⁵⁴⁵. Co ciekawe, znajomość języka ojczystego danego kraju jest często podawana jako najważniejszy element tożsamości narodowej, na co wskazuje chociażby badanie sondażowe Pew Research Centre⁵⁴⁶. We wspomnianym badaniu przeprowadzonym w krajach europejskich, USA, Kanadzie i Japonii, znajomość języka ojczystego jako element decydujący o tożsamości narodowej wyprzedziła inne elementy konstytutywne dla tożsamości, tj. znajomość tradycji i zwyczajów, religię czy też miejsce urodzenia. W Turcji, język turecki, razem z poczuciem przywiązania do terytorium kraju, czyli ojczyzny, był kluczowy dla kształtowania i umacniania tożsamości narodowej po utworzeniu Republiki (zob. więcej w Rozdziale 2.). O ile od 1923 r. aż do końca zimnej wojny język turecki i budowanie poczucia wspólnoty z innymi ludami tureckimi nie odgrywały dużego znaczenia w polityce zagranicznej (poza dwoma wyjątkami, tj. przyłączeniem do Turcji prowincji Hatay w 1939 r. oraz inwazją na Cypr i zajęciem północnej części wyspy), po upadku ZSRR powrócono do haseł panturkijskich w celu nawiązania bliższej współpracy z post-radzieckimi republikami tureckojęzycznymi.

Upadek Związku Radzieckiego oznaczał dla Turcji narodziny nowych szans i perspektyw w związku z powstaniem nowych państw. W szczególności, Turcja liczyła na uformowanie specjalnych relacji z nowopowstałymi republikami tureckimi, to jest z Azerbejdżanem, Kazachstanem, Uzbekistanem, Turkmenistanem oraz Kirgizją. Po ogłoszeniu przez wymienione republiki niepodległości, w Turcji zapanował prawdziwy entuzjazm, zarówno w społeczeństwie, jak i wśród rządzących. Ówczesny prezydent Turgut Özal nazwał nadchodzący XXI wiek „tureckim stuleciem”⁵⁴⁷ zaś premier Süleyman Demirel mówił o „tureckim świecie rozciągającym się od Adriatyku do Wielkiego Muru Chińskiego.”⁵⁴⁸ Turcja była też pierwszym krajem, który uznał niepodległość wspomnianych państw i nawiązał z nimi stosunki dyplomatyczne.

⁵⁴⁵ Por. Smith, A. D. (1991). *National Identity*. Reno: University of Nevada Press; Gellner, E. (1991). *Narody i nacjonalizm*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

⁵⁴⁶ Stokes, B. (2017). “What It Takes to Truly Be ‘One of Us’”, *Pew Research Center*, źródło: <https://www.pewresearch.org/global/2017/02/01/what-it-takes-to-truly-be-one-of-us/> (dostęp 20.03.2022).

⁵⁴⁷ Kramer, H. (1996). “Will Central Asia become Turkey’s sphere of influence”, *Perceptions: Journal of International Relations*, Vol. 1, Nr 1, s. 112-27.

⁵⁴⁸ Winrow, G. M. (1996). “Turkey’s Relations with the Transcaucasus and the Central Asia Republics”, *Perceptions: Journal of International Relations*, Vol.1, Nr 1, s. 128-145, s. 136.

Wyrazem tureckich aspiracji do objęcia roli lidera „świata tureckiego” była aktywna polityka Turcji wobec pięciu wspomnianych republik. Turcja zawarła z republikami tureckimi ponad 300 różnego rodzaju umów, zorganizowano trzy tureckie szczyty⁵⁴⁹ (w 1992, 1994 i 1995 r.), w 1992 r. w ramach ministerstwa spraw zagranicznych utworzono specjalną Turecką Agencję Współpracy i Rozwoju (tur. *Türk İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi Başkanlığı*, TİKA), do 1995 r. ok. 10 tys. studentów z Azji Centralnej i Azerbejdżanu otrzymało stypendia na studia w Turcji⁵⁵⁰.

Pierwsze rozczarowanie dla Turcji przyniósł już pierwszy szczyt turecki w 1992 r., kiedy to okazało się, że azjatyckie republiki nie są gotowe na tak szybko postępującą współpracę. Wówczas upadły plany utworzenia Tureckiego Wspólnego Rynku i Tureckiego Banku Rozwoju i Inwestycji, a sam szczyt zakończył się bez podpisania jakiegokolwiek znaczącego dokumentu. Kolejne dwa szczyty natomiast spotkały się z ostrą krytyką ze strony Rosji, która nie była zadowolona z aktywności Turcji w rosyjskiej strefie wpływów.

Od samego początku adwokatami pro-tureckiej polityki zagranicznej były ugrupowania nacjonalistyczne, takie jak MHP, oraz ruchy islamistyczne zgrupowane wokół Partii Dobrobytu. Warto dodać, że dwie proislamskie gazety *Zaman* i *Türkiye* były pierwszymi tureckimi dziennikami kolportowanymi w środkowoazjatyckich republikach. W tych kręgach żywa bywa dyskusja nad utworzeniem pod przywództwem Turcji bloku bądź unii tureckich narodów, która stałaby się silnym aktorem międzynarodowym zdolnym do formułowania nowego międzynarodowego porządku.⁵⁵¹ Innym proislamskim ugrupowaniem aktywnym w Azji Centralnej jest ruch Fethullaha Gülena, który założył już ponad 150 szkół w tureckich republikach. Różnica w wizjach nacjonalistów i islamistów tkwi jedynie w ideologii. Podczas gdy ci pierwsi akcentują jedność etniczną projektowanej organizacji, drudzy opowiadają się za wspólnotą religijno-narodową. Z nieoficjalnych inicjatyw podejmowanych przez te ugrupowania warto wymienić konwencje Przyjaźni Tureckich Państw i Ludów, których organizacja była pomysłem lidera MHP Alparslana Türkeşa i na które zaproszono także przedstawicieli z Tatarstanu, Baszkirii i Jakucji (zamieszkałe przez ludy tureckie

⁵⁴⁹ W 2006 r. nastąpiła reaktywacja szczytów tureckich.

⁵⁵⁰ Dane za: Kramer, H. (1996). „Will Central Asia...”, *op.cit.*, s. 21.

⁵⁵¹ *Ibidem*, s. 6.

republiki w ramach Federacji Rosyjskiej). Na wspomnianych konwencjach dyskutowano m.in. możliwość powołania Wysokiej Rady Tureckich Republik.⁵⁵²

Początkowo, Partia Sprawiedliwości i Rozwoju nie przywiązywała dużej wagi do zacieśniania stosunków z republikami tureckimi. Powyższe podejście AKP wyrażała w swoim programie z 2002 r.: *„Pomimo naszej historycznej, kulturowej i społecznej bliskości z tureckimi republikami Azji Centralnej, faktem jest, że Turcja nie może sprostać oczekiwaniom tych republik. Nasza partia będzie rozwijać relacje z tureckimi republikami do najszerszego możliwego poziomu i działać na rzecz przekształcenia regionu w rozległy obszar współpracy.”*⁵⁵³ W doktrynie strategicznej głębi tureckie republiki były określane jako, po pierwsze, część „bliskiego kontynentu”, a po drugie geopolityczna, „geokulturowa” i „geoekonomiczna” strefa wpływu Turcji. W swojej publikacji Davutoğlu przyznawał, iż od czasu reform tanzimatu w XIX w. Turcja skupiała się na kierunku europejskim i to wokół niego formowała swoją tożsamość strategiczną. Z drugiej strony, po uzyskaniu niepodległości przez „pokrewne republiki” po rozpadzie ZSRR, Turcja powinna uwzględnić swoją nową „tożsamość geokulturową” i co za tym idzie, traktować Azję Centralną jako obszar strategicznej głębi, obok Bałkanów, Kaukazu, Bliskiego Wschodu i Europy⁵⁵⁴.

Program AKP z 2007 r. zawierał już szerzej nakreśloną wizję relacji Turcji z republikami tureckimi podkreślając przy tym znaczenie języka w tych relacjach: *„wypełnienie historycznej odpowiedzialności Turcji oraz ochrona państw i społeczności tureckich i pokrewnych należą do priorytetowych kwestii naszej polityki zagranicznej. [...] AKP postrzega swoje stosunki z państwami i społecznościami tureckimi jako odpowiedzialność historyczną, ponad jakikolwiek wymierny interes. Główne zasady naszej polityki wobec świata tureckiego to jedność językowa i kulturowa, integracja gospodarcza oraz absolutna solidarność na arenie międzynarodowej”*⁵⁵⁵.

O ile w pierwszej dekadzie rządów AKP zainteresowanie Turcji Azją Centralną nieco wzrosło, badacze nie są zgodni co do oceny skali tego wzrostu. Niektórzy wskazywali na rosnącą wymianę handlową i pomoc Turcji dla regionu, a także częste wizyty dyplomatyczne i poparcie Turcji dla utworzenia w 2009 roku Rady Współpracy Państw Turekojęzycznych (obecnie Organizacji Państw Tureckich) jako dowód dążeń

⁵⁵² Winrow, G. M. (1996). „Turkey's Relations, *op.cit.*, s. 137.

⁵⁵³ Adalet ve Kalkınma Partisi (2002). *Op. cit.*

⁵⁵⁴ Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik derinlik*, *op. cit.*, s. 204-205.

⁵⁵⁵ Adalet ve Kalkınma Partisi (2007). *Op. cit.*, s. 199.

AKP do poszerzania wpływów Turcji w tym obszarze. Inni twierdzili, że AKP była w rzeczywistości bardziej skoncentrowana na UE, Bliskim Wschodzie, a nawet Afryce niż na Azji Centralnej. Partie opozycyjne w Turcji krytykowały AKP za „zapomnienie” o regionie⁵⁵⁶. Co więcej, pomoc dla regionu Azji Środkowej uległa proporcjonalnemu zmniejszeniu w porównaniu do innych regionów.

Odejście od wzmacniania więzi Turcji z tureckimi republikami w pierwszej dekadzie rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju można częściowo wyjaśnić tożsamością partii oraz preferowaną przez nią wizją tureckiej tożsamości narodowej. W programie AKP z 2007 r. więzi z pokrewnymi (czyli turekojęzycznymi) narodami zostały wpisane w szerszy kontekst umacniania więzi i zapewniania pomocy rozwojowej krajom i społecznościom muzułmańskim: *„Partia Sprawiedliwości i Rozwoju postrzega posługę religijną jako ważny element umacniania wartości moralnych, budowania solidarności narodowej oraz integracji. Za naszych rządów Prezydium ds. Wyznań [tur. Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyanet] otrzymuje wszelkiego rodzaju wsparcie w celu efektywnego zapewniania usług religijnych. Usługi te są również zapewniane w republikach tureckich, w krajach, w których mieszkają nasi krewni [mowa o turekojęzycznych mieszkańcach republik, J.S.], jak i „pokrewne” społeczności oraz nasi obywatele mieszkający za granicą. Otworzyliśmy także nowe możliwości dotarcia [Diyanetu, J.S.] na kontynenty, do których do tej pory nie był w stanie dotrzeć, na przykład do Afryki”*.⁵⁵⁷ Tym samym, przywołując na myśl teorię Sonera Çağaptaya (zob. więcej w Rozdziale 2.3), AKP skupiała się na szerszym kręgu tożsamości, tj. religii, odchodząc od najbardziej wewnętrznego kręgu, tj. etniczności symbolizowanej poprzez język turecki.

W drugiej dekadzie rządów AKP, począwszy od 2011 r., umacnianie więzi Turcji z narodami spokrewnionymi zaczęło powracać zarówno w dyskursie, jak i praktyce polityki zagranicznej. Wyrazem tego jest umieszczenie wszystkich grup etnicznych mówiących w językach z rodziny języków tureckich w programie partyjnym z 2011 r.: *„w okresie naszych rządów oferowaliśmy pomoc rozwojową oraz objęliśmy ochroną spuściznę kulturową i historyczną Turkmenów w Północnym Iraku, Tatarów z Krymu, Turków meschetyńskich Turków gagauskich, Turkmenów w Afganistanie i Uzbekistanie, Turków w Gruzji i Azerbejdżanie, Turków karakałpackich, Kazachów w Mongolii, Turków w Kosowie i Macedonii, Turków w Bułgarii i Tracji Zachodniej”*⁵⁵⁸. Pewnym

⁵⁵⁶ Wheeler, T. (2013). *Turkey's role and interests in Central Asia*, Londyn: Saferworld.

⁵⁵⁷ Adalet ve Kalkınma Partisi (2007). *Op. cit.*

⁵⁵⁸ Adalet ve Kalkınma Partisi (2011). *Op. cit.*, s. 155-156.

novum w polityce zagranicznej Turcji jest podkreślanie przez AKP wsparcia oferowanego przez Turcję nie tyle dla krajów turekojęzycznych, co dla wybranych grup spokrewnionych etnicznie z Turkami. Takie podejście było zbieżne z wizją nowej polityki zagranicznej Turcji, opartej na doktrynie strategicznej głębi oraz na kształtowaniu roli Turcji jako soft power. Według badaczy, odgrywanie przez Turcję roli „wielkiego brata” wobec grup etnicznych lub religijnych, które postrzega jako wspólnoty pokrewne, obok zabiegania o diasporę, stało się jednym z głównych sposobów, w jaki kraj ten osiąga swój wpływ⁵⁵⁹. W przemówieniu w 2016 roku turecki prezydent Recep Tayyip Erdoğan, mówiąc o kampanii odzyskania Mosulu w północnym Iraku z rąk ISIS, stwierdził: „*Nie możemy wyznaczać granic naszemu sercu ani na to nie pozwalamy*” i dodał że „*Turcja nie może lekceważyć swoich krewnych w zachodniej Tracji, na Cyprze, na Krymie i gdziekolwiek indziej*” (RTE_2016.10.15). Z tej perspektywy wydaje się, że społeczności pokrewne, a mianowicie społeczności postrzegane jako mające wspólną z Turcją historię i kulturę (rodzaj pokrewieństwa), czego największym wyrazem jest posługiwanie się językiem z rodziny języków tureckich, odgrywają ważną rolę w agendzie polityki zagranicznej AKP.⁵⁶⁰

Trzeba podkreślić, że główną rolę w stosunkach Turcji z republikami tureckimi odgrywał i nadal odgrywa wymiar gospodarczy, czego wymiarem instytucjonalnym jest Organizacja Współpracy Gospodarczej.⁵⁶¹ Turcja plasuje się w pierwszej dziesiątce partnerów handlowych krajów regionu, i chociaż daleko jej do Rosji czy Chin, są dziedziny gospodarki, w których Turcja dominuje na rynkach republik tureckich. Pozycja Turcji jest szczególnie widoczna jeśli chodzi o inwestycje budowlane i sektor przemysłu tekstylnego (zarówno w imporcie, jak i w eksporcie). W państwach Azji Centralnej obecne są też niewielkie, ale za to liczne tureckie przedsiębiorstwa, oferujące bogaty zakres usług, od restauracji i sklepów po hotele i biura podróży. Warto przy tym dodać,

⁵⁵⁹ Tziarras, Z. (2019). “Kinship and Diasporas in Turkish Foreign Policy – An Introduction” w: Hatay, M. i Tziarras, Z. (red.), “Kinship and Diasporas in Turkish Foreign Policy: Examples from Europe, the Middle East and the Eastern Mediterranean”, *PCC Report*, 10. Nicosia: PRIO Cyprus Centre, s. 1.

⁵⁶⁰ Tziarras, Z. (2019). “Kinship and Diasporas in Turkish Foreign Policy – An Introduction” w: Hatay, M. i Tziarras, Z. (red.), “Kinship and Diasporas in Turkish Foreign Policy: Examples from Europe, the Middle East and the Eastern Mediterranean”, *PCC Report*, 10. Nicosia: PRIO Cyprus Centre, s. 1.

⁵⁶¹ Organizacja Współpracy Gospodarczej została utworzona przez Turcję, Iran i Pakistan w 1985 r., a obecnie skupia 10 państw: 3 wymienione oraz Afganistan, Azerbejdżan, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan. Economic Cooperation Organisation (b.d.). https://www.eco.int/general_content/85059-Member-States.html?t=General-content (dostęp 10.06.2022).

iż bogata oferta turystyczna Turcji przyciągała i nadal przyciąga do Azji Mniejszej zamożnych obywateli państw Azji Centralnej⁵⁶².

Istnieje jeszcze jeden powód, dla którego Turcja przejawia duże zainteresowanie republikami tureckimi, a mianowicie złoża ropy naftowej i gazu ziemnego obecne w basenie Morza Kaspijskiego.⁵⁶³ Otwarty w 2005 r. ropociąg Baku-Tbilisi-Ceyhan uczynił z Turcji korytarz do transportu kaspijskiej ropy na Zachód, nawet jeśli sam ropociąg biegnie tylko ze złóż w Azerbejdżanie, ze względu na fiasko planów przedłużenia go do Aktau w Kazachstanie⁵⁶⁴. Rurociąg Baku-Tbilisi-Ceyhan, który biegnie od złóż Azeri-Cirag-Gunasli w Azerbejdżanie, przez Gruzję i Turcję, aż do śródziemnomorskiego portu Ceyhan w Turcji, rozciąga się na długości 1768 km i jest jednym z najdłuższych na świecie. Sam Erdoğan nazwał ropociąg podczas szczytu Organizacji Państw Tureckich w 2022 r. „jedną z najbardziej udanych inicjatyw energetycznych na świecie”⁵⁶⁵. Z kolei inny projekt energetyczny, tj. Południowy Korytarz Gazowy, potwierdza znaczenie Turcji jako transportowego hubu przesyłu gazu do Europy. Południowy Korytarz Gazowy połączył w 2020 r. gazociągi Południowo-kaukaski (Azerbejdżan–Gruzja–Turcja), Transanatolijski (Turcja–Grecja/Bułgaria) oraz Transadriatycki (Grecja–Albania–Włochy). Rocznie transportowanych nimi jest 6 mld m³ na rynek turecki i 10 mld m³ gazu na rynek europejski. Porozumienie o utworzeniu PKG z 2013 r. przewiduje możliwość dalszej rozbudowy gazociągów w celu podwojenia mocy przesyłowych do 32 mld m³ (20 mld m³ na rynek europejski i 12 mld m³ na rynek turecki)⁵⁶⁶. W związku z sankcjami nałożonymi na Rosję po jej inwazji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. i potrzebie dywersyfikacji dostaw surowców energetycznych, rząd AKP jeszcze bardziej liczy na wzrost znaczenia Turcji jako energetycznego hubu dla Unii Europejskiej⁵⁶⁷.

⁵⁶² Zeeshan, F. (2018). Central Asia's Place in Turkey's Foreign Policy. *Policy Perspectives*, Vol. 15 Nr 1, s. 113–125.

⁵⁶³ Zob. szerzej w: Tworkowski, W. (2008). „Realizm z domieszką romantyzmu. Relacje Turcji z krajami Azji Centralnej”, w: *Turcja po rozpoczęciu negocjacji z Unią Europejską – relacje zagraniczne i sytuacja wewnętrzna*, część II, Raport OSW.

⁵⁶⁴ Cagaptay, S. (2005). Startup of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Turkey's Energy Role, *Policy Watch* 998, źródło: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/startup-baku-tbilisi-ceyhan-pipeline-turkeys-energy-role> (dostęp 10.06.2022).

⁵⁶⁵ Turkish president: Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline “one of the most successful energy initiatives”, *Agenda*, 11.11.2022, źródło: <https://agenda.ge/en/news/2022/4405> (dostęp 01.12.2022).

⁵⁶⁶ Legieć, A. (2020). „Perspektywy importu gazu z basenu Morza Kaspijskiego do Unii Europejskiej”, *Biuletyn PISM*, Nr 127 (2546), 09.08.2022, źródło: <https://www.pism.pl/publikacje/perspektywy-importu-gazu-z-basenu-morza-kaspijskiego-do-unii-europejskiej> (dostęp 01.12.2022).

⁵⁶⁷ Gaber, J. (2022). Turkey can become an energy hub—but not by going all-in on Russian gas, *Atlantic Council*, 07.12.2022, źródło: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/turkeysource/turkey-can-become-an-energy-hub-but-not-by-going-all-in-on-russian-gas/> (dostęp 10.12.2022).

Podsumowanie

Trzeba podkreślić, iż w pierwszej dekadzie rządów AKP republiki tureckie przestały być kierunkiem priorytetowym polityki zagranicznej Turcji, co było wynikiem ogłoszenia i realizacji doktryny strategicznej głębi i zasady wielowektorowości. Kazachstan, Kirgistan, Uzbekistan, Turkmenistan i Azerbejdżan, nie wpisywały się w idee neoosmanizmu, czyli budowania i rozwijania tureckiej strefy wpływów na obszarze dawnego Imperium Osmańskiego. Tym samym element tożsamościowy, na jakich oparte były wcześniejsze relacje Turcji z tymi państwami, stracił na znaczeniu i został zastąpiony pragmatyzmem, czyli rozwijaniu relacji w oparciu o czynnik gospodarczy. Innym dowodem zmiany w polityce Turcji wobec republik tureckich była zmiana charakteru utworzonej w 1992 r. TİKA (Tureckiej Agencji Współpracy i Koordynacji) z organizacji udzielającej pomocy republikom tureckim na narodową agencję tureckiej pomocy rozwojowej skupiającą się głównie na krajach muzułmańskich.

5.3 Polityka Turcji wobec społeczności pokrewnych na przykładzie Tatarów Krymskich

Polityka Turcji wobec Tatarów Krymskich obrazowała i obrazuje ograniczenia w polityce wobec wspólnot etnicznych pokrewnych Turkom. Polityka wobec Tatarów zaczęła być przez Turcję formułowana po rozpadzie Związku Radzieckiego a jej istotnym uwarunkowaniem była obecność w Turcji licznej społeczności tatarskiej. W związku z powyższym, od 1991 r. politycy tureccy zaczęli odwiedzać Krym i promować ideę powrotu zamieszkałych w Turcji Tatarów na Krym, licząc po cichu na pozyskanie tych ostatnich jako stronnika swojej polityki w regionie Morza Czarnego. Ówczesny prezydent Turcji Süleyman Demirel (1993-2000) nazywał Tatarów „naszymi tureckimi braćmi” i obiecywał pomoc w odbudowie ich wspólnoty: *„Interesujemy się losem Tatarów Krymskich. Zamieszkują licznie nasz kraj, jak również Rosję i Ukrainę. Nasze zainteresowanie nie ma jedynie natury politycznej. Chcemy, aby mieli zapewnione bezpieczeństwo i szacunek w ich kraju, ponieważ są naszymi braćmi”*⁵⁶⁸.

Tatarzy Krymscy powrócili do agendy politycznej Turcji w drugiej dekadzie XXI w., wraz z instytucjonalizacją polityki wobec społeczności pokrewnych. Nie bez

⁵⁶⁸ Ereker, F., Ozer, U. (2018). “Crimea in Turkish-Russian Relations: Identity, Discourse, or Interdependence?”, *Athens Journal of Social Sciences*, Vol. 5, Nr 4, s. 371-388, s. 379.

znaczenia była przy tym geostrategiczna lokalizacja Krymu i rola półwyspu w równowadze sił w basenie Morza Czarnego. Ważniejszym czynnikiem była jednak polityka innego ważnego gracza w regionie - Rosji. Działania tej ostatniej sprawiły, iż rząd AKP w polityce wobec Tatarów ograniczał się w zasadzie do dyskursu o braterstwie pokrewnych narodów, zaś w polityce kierował się pragmatyzmem determinowanym zależnością energetyczną od Rosji. Od początku kryzysu politycznego w Ukrainie, czyli od listopada 2013 r., aż do anektowania Krymu przez Rosję w marcu 2014 r. przedstawiciele Turcji byli bardzo ostrożni w swoich oświadczeniach dotyczących sytuacji i ograniczali się do słów wsparcia dla Tatarów. Ówczesny premier Erdoğan zapewniał, że Turcja nie zostawi Tatarów Krymskich samym sobie⁵⁶⁹. Tatarzy Krymscy, znani ze swojego pro-europejskiego nastawienia, byli przeciwni aneksji półwyspu przez Rosję. W ślad za tym ówczesny minister spraw zagranicznych Davutoğlu, podczas wizyty w Kijowie wyraził poparcie Turcji dla integralności terytorialnej Ukrainy podyktowane troską o losy Tatarów: „... jest dla nas bardzo ważne, aby Tatarzy Krymscy żyli w pokoju wraz z innymi grupami na Krymie jako równi obywatele i w ramach terytorium Ukrainy. [...] Turcja jest gotowa udzielić wszelkiego wsparcia dla świetlanej przyszłości zarówno Ukrainy, jak i Krymu”⁵⁷⁰.

Powtarzane zapewnienia o braterstwie i wsparciu dla Tatarów mogły stwarzać oczekiwanie twardej polityki wobec Rosji i potępienia działań tej ostatniej przez Turcję. Nic takiego jednak się nie wydarzyło. Pomimo, iż Turcja nie uznała wyników referendum na Krymie, w rezultacie którego Rosja zaanektowała półwysep, oraz wielokrotnie wyrażała poparcie dla integralności terytorialnej Ukrainy, odmówiła przyłączenia się do sankcji, jakie UE i USA nałożyły na Rosję. Co więcej, tureccy przedstawiciele, jak chociażby minister gospodarki Nihat Zeybekçi, upatrywali w sankcjach nałożonych przez Zachód na Rosję szansy dla Turcji: „Nawet gdyby unijne sankcje wobec Rosji nie zostały wprowadzone, stosunki gospodarcze między Rosją a Turcją uległyby poprawie. Na spotkaniu na wysokim szczeblu między dwoma krajami 1,5 roku temu, kiedy celem było zwiększenie wolumenu handlu do 100 miliardów USD, nie było mowy o sankcjach.

⁵⁶⁹ “Kırım’ı kabul ederiz”, *Hürriyet*, 08.03.2014, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/kirim-i-kabul-ederiz-25964218> (dostęp 09.09.2022).

⁵⁷⁰ Ereker, F., Özer, U. (2018). “Crimea in Turkish-Russian Relations: Identity, Discourse, or Interdependence?”, *Athens Journal of Social Sciences*, Vol. 5, Nr 4, s. 381.

*Jedynym skutkiem sankcji jest to, że teraz szybciej osiągniemy cel. Pracujemy nad tym, aby nasze relacje gospodarcze były trwałe*⁵⁷¹.

Początkowo, po aneksji Krymu rząd Turcji kierował do Rosji żądania przestrzegania praw Tatarów Krymskich (jako praw człowieka). W styczniu 2015 r. minister spraw zagranicznych Mevlut Çavuşoğlu krytykował Rosję za niedotrzymanie obietnicy uczynienia z języka tatarskiego jednego z języków urzędowych Krymu „Z przykrością musimy stwierdzić, że obietnica złożona przez Rosję nie została dotrzymana. Rosja jest krajem przyjaznym, ale kiedy popełnia błędy, musimy o nich mówić”⁵⁷². Kilka miesięcy później Çavuşoğlu wygłosił podobne oświadczenie w sprawie uciszenia tatarskiej stacji telewizyjnej: „Naród krymski, a zwłaszcza Tatarzy Krymscy, był uciskany, atakowany, a ich prawa łamane. Wyślemy niedługo nieformalną misję obserwacyjną na Krym w celu monitorowania przestrzegania praw człowieka”⁵⁷³. Jednak podobnie jak wcześniej, w ślad za oświadczeniami nie poszły żadne działania wymierzone w Rosję. Co więcej, wspomniany wcześniej Çavuşoğlu starał się rozmywać przewinienia Rosji przedstawiając narrację o Unii Europejskiej jako współwinnym kryzysu w Ukrainie: „W ciągu dwóch lat nasi koledzy Europejczycy inspirowali Ukraińców: <wybierz nas albo nie będziemy cię wspierać>. To był błąd. Europa powinna przemyśleć swoją politykę”⁵⁷⁴. W opinii Fulyi Ereker i Utku Özera, taka narracja była celowa i należy ją interpretować jako wyraz stanowiska Turcji wobec działań Rosji, w którym interesy gospodarcze biorą górę nad ideologicznymi czy tożsamościowymi sentymentami⁵⁷⁵.

W tym miejscu należy wspomnieć, iż o ile działania dyplomatyczne Turcji wobec aneksji Krymu nie przynosiły wymiernego efektu, działania pomocowe rządu tureckiego na miejscu były jak najbardziej realne. Przykładowo, Turcja sfinansowała budowę 500 domów dla około 20 tys. Tatarów krymskich, którzy uciekli z półwyspu w 2014 r. Domy zostały wybudowane w regionie Chersoń sąsiadującym z Krymem, „ponieważ Zelenski

⁵⁷¹ Kühnlenz, A. (2015). “Zeybekçi: Türk Akımına Katılacağız”, *Dunya Gundemi*, 28.01.2015, źródło: http://www.yenidunyagundemi.com/haber/zeybekci_turk_akimina_katilacagiz-2084.html (dostęp 09.09.2022).

⁵⁷² “Çavuşoğlu, 'Rusya verdiği vaadleri tutmadı'”, *Turkiye Gazetesi*, 14.01.2015, źródło: <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/politika/cavusoglu-rusya-verdigi-vaadleri-tutmadi-224746> (dostęp 09.09.2022).

⁵⁷³ “Turkey decries rights abuses of Crimean Tatars, to send observer mission”, *Reuters*, 03.04.2015, źródło: <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-turkey-idUSKBN0MU0MX20150403> (dostęp 09.09.2022).

⁵⁷⁴ Ereker, F., Özer, U. (2018). “Crimea in Turkish-Russian Relations: Identity, Discourse, or Interdependence?”, *Athens Journal of Social Sciences*, Vol. 5, Nr 4, s. 381-383.

⁵⁷⁵ Ibidem.

[prezydent Ukrainy] chciał, aby Tatarzy krymscy je widzieli”⁵⁷⁶. Oprócz pomocy mieszkaniowej dla Tatarów, Turcja wykazywała się również aktywnością w zakresie zapewniania usług religijnych w Ukrainie, czego przykładem jest finansowanie budowy meczetu w Kijowie czy też wsparcie Diyanetu wysyłającego do Ukrainy imamów⁵⁷⁷.

Kolejnym testem dla polityki Turcji wobec Tatarów była agresja Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. rozpoczynająca trwającą do tej pory [według stanu na maj 2023 r.] wojnę. Od samego początku prezydent Erdoğan potępiał atak Rosji na Ukrainę: „Oświadczam, że uważamy operację wojskową rozpoczętą przez Rosję przeciwko Ukrainie za niedopuszczalną i odrzucamy ją. Ten krok, który uważamy za sprzeczny z prawem międzynarodowym, jest ciężkim ciosem dla pokoju, spokoju i stabilności w regionie” (RTE_2022.02.24). Początkowo wydawało się nawet, że Turcja jest gotowa na bardziej zdecydowane działanie w ramach NATO: „nasze podejście w sprawie stanowiska NATO było bardzo jasne i jednoznaczne. A stanowisko to nie powinno pozostać jedynie zwykłą naganą. NATO powinno podjąć bardziej zdecydowany krok” (RTE_2022.02.25). Jednak i tym razem Turcja nie odważyła się wyraźnie stanąć przeciwko Rosji, czego wyrazem jest powstrzymanie się od nałożenia na Rosję sankcji czy kontynuacja lotów pomiędzy dwoma krajami. Rząd turecki przystał również na rozliczanie wymiany handlowej pomiędzy dwoma krajami w rublach. Co ciekawe, pomimo licznych ograniczeń nałożonych przez Rosję za sprawą sankcji, wymiana handlowa pomiędzy Turcją i Rosją zwiększyła się w 2022 r. w porównaniu z rokiem 2021. Z danych przytaczanych przez think tank Politico wynika, iż turecki eksport do Rosji wzrósł z 417,3 mln USD w lipcu 2021 r. do 730 mln USD w lipcu 2022 r., podczas gdy import z Rosji wzrósł z 2,5 mld USD w lipcu 2021 do 4,4 mld USD w lipcu 2022 r. W 2022 r. Rosja miała 17-procentowy udział w tureckim imporcie, w porównaniu z 10-procentowym udziałem rok wcześniej⁵⁷⁸. Przez takie działania, a raczej powstrzymanie się od działań, Turcja jest określana jako „najbardziej przyjacielski kraj NATO wobec Rosji”⁵⁷⁹.

⁵⁷⁶ Zaman, A. (2022). „As Russia menaces Ukraine, Crimea's Tatars turn to Turkey”, 03.02.2022, *Al Monitor*, źródło: <https://www.al-monitor.com/originals/2022/02/russia-menaces-ukraine-crimeas-tatars-turn-turkey#ixzz7qYLHZoww> (dostęp 10.11.2022).

⁵⁷⁷ Ibidem.

⁵⁷⁸ Palmer, D. (2022). “U.S. flags Russian-Turkish relations,” *Politico*, 22.08.2022, źródło: <https://www.politico.com/newsletters/weekly-trade/2022/08/22/u-s-flags-turkish-russian-relations-00053051> (dostęp 11.10.2022).

⁵⁷⁹ Kusa, I. (2022). “From Ally to Mediator: How Russia’s Invasion Has Changed Ukraine-Turkey Relations”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 07.10.2022, źródło: <https://carnegieendowment.org/politika/88097> (dostęp 11.10.2022).

Powyższa polityka ostrożności wobec Rosji stała w sprzeczności z głoszonymi ideami braterstwa z Tatarami Krymskimi. Przedstawiciele Turcji z Erdoğanem na czele tradycyjnie zapewniali o poparciu dla Tatarów: „zapewnienie bezpieczeństwa i dobrobytu naszym krymsko-tatarskim rodakom jest również jednym z priorytetów Turcji”⁵⁸⁰. Rząd Turcji, podobnie jak w 2014 r., opowiadał się za integralnością terytorialną Ukrainy, nie uznając aneksji Krymu przez Rosję i apelując do tej ostatniej o respektowanie prawa międzynarodowego: „Turcja nie uznaje aneksji Krymu i od pierwszego dnia otwarcie głosiła, że ten krok jest bezprawny i nielegalny. Jest to stanowisko oparte na zasadach, nie tylko prawnych, ale także moralnych”⁵⁸¹.

Jeśli chodzi o realny wymiar wsparcia dla Tatarów Krymskich, turecki rząd już w pierwszych dniach wojny zaoferował im możliwość ewakuacji do Turcji, razem z tureckimi obywatelami przebywającymi w Ukrainie. Z propozycji ewakuacji skorzystało kilkuset Tatarów, jednak brakuje danych na temat całkowitej liczby Tatarów, którzy w 2022 r. schronili się w Turcji. Różne źródła podają, iż mogło być ich od kilkuset⁵⁸² do ponad tysiąca⁵⁸³. W zestawieniu z ponad 86 tys. uchodźcami z Ukrainy, którzy uciekli do Turcji po wybuchu wojny⁵⁸⁴, liczba nowo przybyłych Tatarów Krymskich jest niewielka. Ci Tatarzy, którzy zdecydowali się na ten krok, od sierpnia 2022 r. mogą jednak liczyć na ułatwienia w legalizacji swojego pobytu w Turcji, a to za sprawą przyznania im statusu „tureckich rodaków” co pozwala na uzyskanie prawa na pobyt długoterminowy⁵⁸⁵ w Turcji. Wcześniej taki status posiadali jedynie Turcy meschetyńscy, ujugurscy (Ujgurzy), bułgarscy i greccy.

⁵⁸⁰ Guldogan, D. (2022). “Return of Crimea to Ukraine a requirement of international law: Turkish president”, *Anadolu Agency*, 23.08.2022, źródło: <https://www.aa.com.tr/en/russia-ukraine-war/return-of-crimea-to-ukraine-a-requirement-of-international-law-turkish-president/2667680> (dostęp 11.10.2022).

⁵⁸¹ Ibidem.

⁵⁸² Sahin, S. (2022). “Türkiye, Kırım Tatar Türklerine süresiz ikamet izni vermeye başladı”, *Anadolu Ajansi*, 11.08.2022, źródło: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiye-kirim-tatar-turklerine-suresiz-ikamet-izni-vermeye-basladi/2658802> (dostęp 11.10.2022).

⁵⁸³ “Nearly 1,000 Crimean Tatars flee to Turkey from Russian mobilization”, *Ukrainska Pravda*, 27.12.2022, <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/12/27/7382567/> (dostęp 29.12.2022).

⁵⁸⁴ UNHCR (2023). *Operational Data Portal. Ukraine Refugee Situation*, 10.01.2023, <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (dostęp 13.01.2023).

⁵⁸⁵ Aby cudzoziemiec niebędący obywatelem Turcji mógł uzyskać zezwolenie na pobyt rezydenta długoterminowego, musi przebywać w Turcji nieprzerwanie przez 8 lat. Zgodnie z decyzją Rady Polityki Migracyjnej z dnia 15 lutego 2017 r. pozwolenie na pobyt długoterminowy może być udzielone Turkom bułgarskim, greckim, meschetyńskim i ujugurskim (Ujgurom) bez wymogu czasu 8 lat. Zob. więcej w: Sahin, S. (2022). “Türkiye, Kırım Tatar Türklerine süresiz ikamet izni vermeye başladı”, *Anadolu Ajansi*, 11.08.2022, źródło: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiye-kirim-tatar-turklerine-suresiz-ikamet-izni-vermeye-basladi/2658802> (dostęp 11.10.2022).

Podsumowanie

Wybrane studium przypadku dotyczące polityki rządów AKP wobec Tatarów Krymskich dobrze obrazuje przewagę pragmatyzmu nad głoszonymi ideami w polityce zagranicznej Turcji. Z jednej strony Turcja chciałaby na siebie przyjąć rolę protektora i obrońcy tureckojęzycznych narodów, z drugiej strony ta rola często ogranicza się do działań doraźnych, co pokazuje przykład Tatarów Krymskich. Kwestie tożsamościowe w tym przypadku zostały zdominowane przez interesy gospodarcze Turcji, a także przez niechęć do antagonizowania Rosji będącej mocarstwem nuklearnym.

5.4 Polityka wobec diaspory tureckiej – wymiar wewnętrzny i zewnętrzny

Polityka Turcji wobec diaspory sięga korzeniami lat 60. XX w., kiedy to tureccy emigranci zaczęli wyjeżdżać do Niemiec i do innych krajów Europy Zachodniej i Północnej by pracować tam jako gasterbeiterzy. Było to możliwe dzięki umowom dwustronnym podpisanym przez Turcję z RFN (1961 r.), Austrią (1964 r.), Belgią (1964 r.), Holandią (1964 r.), Francją (1965 r.), Szwecją (1967 r.), Szwajcarią (1971 r.), Danią (1973 r.) i Norwegią (1981 r.)⁵⁸⁶. Emigracja była wspierana przez kolejne rządy tureckie, które upatrywały w niej szansę na przezwycięzenie bezrobocia w kraju oraz podreperowanie budżetów gospodarstw domowych poprzez przekazy pieniężne od członków rodzin pracujących za granicą⁵⁸⁷. Do 1973 r., w ramach programu wyjazdowego w celu podjęcia pracy za granicą koordynowanego przez Turecką Agencję Pracy, do krajów Europy Zachodniej wyjechało 780 tys. Turków, z czego 80 proc. osiedliło się w Niemczech. Jak się później okazało, do planowanych powrotów tureckich emigrantów nigdy nie doszło, a ich liczba tylko uległa zwiększeniu za sprawą przyznania im prawa stałego pobytu wraz z prawem łączenia rodzin. W latach 80. i 90. trend emigracji uległ zmianie i miejsce emigracji zarobkowej zajęła emigracja polityczna, kiedy to kraj opuściły rzesze członków ugrupowań lewicowych, Kurdów oraz alewitów w poszukiwaniu azylu. Niskowykwalifikowani pracownicy również migrowali, ale już nie do Europy Zachodniej, ale na Bliski Wschód, do Afryki Północnej oraz do krajów byłego Związku Radzieckiego. Z kolei studenci i pracownicy wysoko wykwalifikowani

⁵⁸⁶ İcduygu, A. (2009). "International Migration and Human Development in Turkey." *United Nations Development Program Human Development Reports*, Nowy Jork, Nr 52.

⁵⁸⁷ Arkilic, A. (2020). "Explaining the evolution of Turkey's diaspora engagement policy: a holistic approach", *Diaspora Studies*, Vol. 14, Nr 1, s. 1-21, s. 4.

udawali się do USA, Kanady oraz Australii⁵⁸⁸. W drugiej dekadzie XXI w. dokonał się kolejny zwrot emigracyjny – za sprawą autorytarnego zwrotu w polityce rządu AKP po protestach w obronie parku Gezi, niewygranych wyborach w czerwcu 2015 r., czy wreszcie na skutek nieudanego zamachu stanu w 2016 r. Tym razem na emigrację zdecydowali się członkowie świeckich elit niezadowoleni z rządów AKP, studenci, zwolnieni pracownicy administracji państwowej czy naukowcy i pracownicy uczelni (jak np. sygnatariusze deklaracji „Akademyści dla Pokoju”), a także szeroko rozumiani przeciwnicy polityczni AKP. Uczestnicy tej ostatniej „fali” emigracji często ubiegali się o ochronę międzynarodową w krajach Unii Europejskiej, składając wnioski o przyznanie statusu uchodźcy w wybranych krajach docelowych. Dowodem na to jest wzrost liczby wspomnianych wniosków składanych przez obywateli Turcji w Niemczech (z 1500 w 2014 r. do 5385 w 2015 r. i 10785 w 2019 r.) czy nawet w Polsce (z 15 wniosków w 2015 r. do 65 w 2015 r. i 115 w 2019 r.)⁵⁸⁹.

Szacuje się, iż w lipcu 2022 r. za granicą mieszkało 6,5 milionów Turków, z czego 5,5 milionów w Europie⁵⁹⁰. Pomimo tak długiej historii tureckiej emigracji i tak znaczącej liczby Turków żyjących za granicą, do instytucjonalizacji polityki wobec diaspory tureckiej doszło stosunkowo niedawno, tj. po dojściu do władzy w 2002 r. Partii Sprawiedliwości i Rozwoju. Jak zauważa Ayca Arkilic, poprzednie rządy nie zdołały nawiązać trwałych relacji z diasporą, a przyczyn takiego stanu rzeczy upatruje w niestabilnej sytuacji gospodarczej w Turcji, którą pogłębiały okresy recesji, wojnie domowej z kurdyjskimi separatystami w latach 90., która obciążyła budżet państwa, rządami wojskowych po zamachu stanu w 1980 r. oraz szeregiem krótkotrwałych rządów koalicyjnych w latach 90.⁵⁹¹

Wraz z dojściem do władzy AKP i przyjęciem doktryny strategicznej głębi zmienił się sposób postrzegania międzynarodowej roli Turcji przez turecki rząd. Zgodnie z koncepcją Davutoğlu, z racji geostrategicznego położenia i bogatej historii Turcji, jej głos powinien być lepiej słyszalny na arenie międzynarodowej. Ta perspektywa mocno

⁵⁸⁸ Arkilic, A. (2020). “Explaining the evolution of Turkey’s diaspora engagement policy: a holistic approach”, *Diaspora Studies*, Vol. 14, Nr 1, s. 4-5.

⁵⁸⁹ Eurostat (2022). *Asylum applicants by type of applicant, citizenship, age and sex - annual aggregated data*, źródło: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/MIGR_ASYAPPCTZA_custom_3790045/default/table?lang=en (dostęp 07.07.2022).

⁵⁹⁰ Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (b.d.), <https://www.mfa.gov.tr/the-expatriate-turkish-citizens.en.mfa>, (dostęp 05.07.2022).

⁵⁹¹ Arkilic, A. (2020). “Explaining the evolution of Turkey’s diaspora engagement policy: a holistic approach”, *Diaspora Studies*, Vol. 14, Nr 1, s. 8.

wpłynęła na sformułowanie i kształt polityki wobec diaspory tureckiej. Rząd AKP znacznie poszerzył katalog celów wspomnianej polityki, i do wymiaru czysto ekonomicznego dodał następujące cele:

- wzmocnienie więzi politycznych, kulturalnych i gospodarczych z Turkami za granicą;
- promocja kultury tureckiej za granicą;
- ochrona obywateli Turcji za granicą przed ksenofobią i islamofobią;
- zapewnienie wsparcia i finansowania działań kulturalnych organizacji tureckich w Europie;
- przyciągnięcie przedsiębiorców z diaspory tureckiej i zachęcenie ich do inwestowania w Turcji;
- wzmocnienie działań wspierających rozwój gospodarczy w Turcji po to, by uczynić ją jedną z największych gospodarek świata⁵⁹².

Przytoczone cele wskazują także na dążenie do wzmocnienia samej diaspory, która miała służyć jako narzędzie do wzmocnienia pozycji międzynarodowej Turcji oraz do zwiększenia poparcia wyborczego dla AKP. Tak sformułowana strategia wobec diaspory znalazła odzwierciedlenie również na poziomie instytucjonalnym. Pierwszym krokiem poczynionym przez AKP w kierunku nawiązania relacji z diasporą było powołanie w 2003 r. komisji parlamentarnej do zbadania problemów Turków zamieszkałych za granicą. Komisja pod przewodnictwem deputowanego AKP oraz byłego członka *Diyanetu* rekomendowała utworzenie specjalnej instytucji, która miałaby się zajmować sprawami Turków za granicą. Celem działania takiej instytucji miało być zacieśnienie relacji tureckiego rządu z obywatelami Turcji mieszkającymi za granicą oraz wykorzystywanie ich potencjału politycznego i gospodarczego. Zgodnie z rekomendacjami komisji, rząd AKP zaczął formułować politykę, która z jednej strony miała zarządzać diasporą turecką, a z drugiej strony miała wzmacniać sprawczość tej ostatniej, tak aby byli oni głosem Turcji w Europie⁵⁹³. W narracji rządzących, instytucjonalizacja opisywanej polityki była potrzebna, żeby móc dostarczyć Turkom za granicą niezbędne usługi, o czym świadczą słowa ministra spraw zagranicznych Abdullaha Güla z 2006 r.: „*Jesteśmy krajem z ponad 5 milionami obywateli za granicą. Musimy zapewnić tym obywatelom jak najlepsze usługi, ale niestety w Niemczech i we*

⁵⁹² Baser, B. (2017). “Turkey’s Ever-Evolving Attitude-Shift Towards Engagement with Its Diaspora”. w: Weinar, A. (red.). *Emigration and Diaspora Policies in the Age of Mobility. Global Migration Issues*, Vol. 9, Nowy Jork: Springer International Publishing, s. 235.

⁵⁹³ Ibidem, s. 230.

Francji są miasta, w których liczba Turków jest większa niż populacja niektórych naszych miast. W związku z tym, trudno jest świadczyć im usługi za pomocą dostępnych środków” (TBMM_2006.12.21).

W 2010 roku utworzono Prezydium ds. Turków za Granicą i Społeczności Pokrewnych (tur. *Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı*, YTB) jako pierwszą nadrzędną instytucję diaspory, której zadaniem jest koordynacja oficjalnych działań tureckiego rządu skierowanych do Turków za granicą oraz do społeczności pokrewnych, przy czym wyznacznikiem pokrewności jest kryterium etniczne najczęściej oznaczające posługiwanie się językiem z rodziny języków tureckich. W skład Prezydium wchodzi osiem departamentów tematycznych: obywateli zamorskich, relacji kulturowych i społecznych, relacji instytucjonalnych i komunikacji, studentów zagranicznych, rozwoju strategicznego, prawny, zasobów ludzkich i edukacji, usług wspierających oraz IT. Dodatkowo, w YTB znajdują się trzy rady: Rada Doradcza ds. Obywateli Zamorskich, Rada Ewaluacyjna ds. Relacji Kulturowych i Społecznych oraz Rada Ewaluacyjna ds. Studentów Zagranicznych. YTB współpracuje też blisko z innymi instytucjami, tj. Ministerstwem Spraw Zagranicznych, Diyanetem, TİKA, Radą ds. Szkolnictwa Wyższego, Instytutem Yunusa Emre oraz Urzędem Dyplomacji Publicznej⁵⁹⁴. Politycy AKP postrzegali YTB jako potrzebną i długo wyczekiwaną instytucję, która oprócz działań na rzecz diaspory miała również na celu wzmocnienie pozycji Turcji w świecie: *„postrzegamy Prezydium ds. Turków za Granicą i Społeczności Pokrewnych jako instytucję wypełniającą ważną lukę w naszym kraju. YTB rozwiązuje problemy, których doświadczają dotychczas zaniedbywani nasi obywatele za granicą, takie jak problemy wynikające z prawa i związane z ich tożsamością kulturową. Instytucja ta przyczynia się do zacieśniania naszych więzi poprzez stwarzanie różnorodnych możliwości między Turcją a innymi krajami oraz do tego, aby nasz kraj było słuchany i ceniony w każdej dziedzinie* (TBMM_2012.12.12).

Utworzenie YTB od początku rodziło wiele pytań, z których najważniejsze dotyczyło tego, kogo właściwie obejmuje wyrażenie „Turcy za granicą”. Odpowiedzi udzielił deputowany AKP Seyit Sertçelik: *„Kiedyś nazwa organizacji [YTB] była kontrowersyjna, <Turcy za granicą...> Kim jest Turek? Proszę państwa, to obywatel Republiki Turcji. W rzeczywistości, kiedy mówimy <Turcy>, mamy na myśli wszystkich naszych obywateli, którzy mieszkają na wszystkich tych ziemiach, mają wspólną*

⁵⁹⁴ Baser, B. (2017). “Turkey’s Ever-Evolving...”, *op. cit.*, s. 231.

przeszłość, niezależnie od ich pochodzenia etnicznego lub rasowego” (TBMM_2012.12.12). Słowa Sertçelika wyraźnie wskazywały, że kategoria Turków za granicą jest dwuznaczna, i z jednej strony odnosi się do obywateli Republiki Turcji, a z drugiej strony wykracza też poza kategorię obywatelstwa nawiązując do wspólnej przeszłości, czyli imperialnego okresu Turcji. W swoim przemówieniu Sertçelik użył nawet osobnego określenia na nazwanie diaspory tureckiej – „*Türkiyeliler*”, które nie ma odpowiednika w języku polskim. *Türkiyeliler* miało obejmować wszystkich obywateli Turcji żyjących za granicą, bez względu na pochodzenie etniczne czy wyznawaną religię, tj. „*Turków, Kurdów, Arabów, alewitów, sunnitów, osoby świeckie*” (TBMM_2012.12.12).

W debatach parlamentarnych dotyczących Prezydium od samego początku widoczny był dyskurs partii rządzącej o tożsamości neosmańskiej: „*Turcja jest spadkobierczynią imperium. Chociaż dziś Turcy są obywatelami różnych państw, łączą ich z nami głębokie więzy historyczne, społeczne i kulturowe. Dodatkowo, symbole naszej historii i cywilizacji można znaleźć w bardzo rozległej geografii. Tak jak mamy zobowiązania wobec naszych krewnych rozsianych po całym świecie, mamy również obowiązek utrzymania kultury tureckiej przy życiu. Aby nasz rząd mógł wypełnić wszystkie te zobowiązania, potrzebna była odpowiednia struktura administracyjna. Prezydium ds. Turków za Granicą i Społeczności Pokrewnych zostało powołane do utrzymywania kontaktów z naszymi obywatelami mieszkającymi za granicą oraz ze społecznościami pokrewnymi i zaprzyjaźnionymi*” (TBMM_2010.12.14). Co ciekawe, zakres podmiotowy YTB wykracza daleko poza diasporę turecką, tj. 6 mln obywateli Turcji żyjących za granicą, i obejmuje także grupy i ludy pokrewne, do których zalicza się m.in. Azerów, Kazachów, Kirgizów, Uzbeków i Turkmenów, i których populację szacuje się na ok. 200 mln ludzi. W literaturze przedmiotu można znaleźć teksty, które zaliczają wspomniane grupy do szeroko rozumianej diaspory tureckiej, jednak jest to podejście błędne, czego dowodem jest sama definicja diaspory. Termin ten oznacza bowiem grupę narodową żyjącą w rozproszeniu, przy czym mowa jest o narodzie, a nie o wspólnotce etnicznej czy religijnej⁵⁹⁵. Co więcej, aby można było mówić o diasporze, grupa narodowa musi również spełnić kilka z szeregu innych cech, takich jak: obecność w innych państwach niż kraj pochodzenia, kolektywna pamięć o kraju pochodzenia (jego położeniu, historii i osiągnięciach), poczucie odrębności od społeczeństwa

⁵⁹⁵ Lesińska, M. (2019). *Nielatwe związki – relacje polityczne między państwem pochodzenia a diasporą*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 20.

przyjmującego, gotowość do powrotu do kraju pochodzenia, poczucie zobowiązania do podejmowania koniecznych działań na rzecz kraju pochodzenia (jego bezpieczeństwa i rozwoju) oraz świadomość wspólnoty etnicznej i więzi z krajem pochodzenia⁵⁹⁶.

Prezydium ds. Turków za Granicą i Społeczności Pokrewnych od początku zaczęło podejmować działania na rzecz tworzenia i organizacji diaspory. W tym celu YTB organizowało różnego rodzaju warsztaty i seminaria, których celem była aktywizacja organizacji diasporycznych w krajach Europy. Prezydium zaczęło również wydawać turekojęzyczny kwartalnik „Arti 90”⁵⁹⁷ skierowany do diaspory, która jest przez czasopismo określana jako „współrodacy” oraz „byli obywatele Imperium Osmańskiego”.⁵⁹⁸ Wspomniane działania miały na celu wzmocnienie pozycji tureckiej diaspory, o czym mówił wprost prezes Rady ds. Zagranicznych Stosunków Gospodarczych (tur. *Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu*, DEIK) M. Rifat Hisarcıkloğlu: „*zamierzamy stworzyć kompleksową organizację [tureckiej diaspory] w ciągu dwóch lat, z prawie 2000 przedstawicielami, którzy będą działać wspólnie w ponad 100 krajach. [...] Naszym celem jest być jedną z trzech najbardziej wpływowych diaspor na świecie przed setną rocznicą naszej republiki*”⁵⁹⁹.

Wspomniany Hisarcıkloğlu często również wzywał do podejmowania działań na rzecz wzmocnienia pozycji politycznej tureckiej diaspory: „*Jeśli 800 tysięcy Turków nie ma nic do powiedzenia w Niemczech, gdzie żyje 80 mln ludzi, powinniśmy szukać winy w sobie*”⁶⁰⁰. Przytaczał przy tym przykład diaspory żydowskiej, ze zdaniem której liczą się nawet prezydenci USA, pomimo o wiele mniejszej populacji Izraela w porównaniu do populacji Turcji: „*Prezydent wybrany w USA przesyła pozdrowienia do Izraela w imieniu 6 milionów 200 tysięcy ludzi [diaspory żydowskiej]. Polityką Stanów Zjednoczonych, które są światowym gigantem, zarządza 6 milionów 200 tysięcy ludzi. Czy w Niemczech, gdzie żyje 80 milionów ludzi, 800 tysięcy Turków jest tak aktywnych jak Żydzi w USA? – Nie*”⁶⁰¹.

Punkt widzenia Hisarcıkloğlu był podzielany przez rząd AKP, który zaczął podejmować działania na rzecz aktywizacji politycznej diaspory tureckiej. Politycy AKP

⁵⁹⁶ Lesińska, M. (2019). *Op. cit.*, s. 21.

⁵⁹⁷ „Arti 90” oznacza „+90” i odnosi się do kierunkowego numeru telefonicznego przypisanego do Turcji.

⁵⁹⁸ Baser, B. (2017). „Turkey’s Ever-Evolving...”, *op. cit.*, s. 232.

⁵⁹⁹ „Turkish businesses set new goals for diaspora”, *Hurriyet Daily News*, 07.06.2012, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/turkish-businesses-set-new-goals-for-diaspora-22682> (dostęp 06.06.2022).

⁶⁰⁰ TOBB (2012). „Hisarcıkloğlu, yurtdışındaki Türklerin oluşturuđu STK’larla buluştu”, 07.06.2012, źródło: <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=1568&lst=MansetListesi> (dostęp 06.06.2022).

⁶⁰¹ Ibidem.

zaczęli spotykać się z członkami diaspory w krajach Europy organizując w tym celu różnego rodzaju seminaria, konferencje czy nawet wiece. Rozbudowano tureckie konsulaty, które zostały poszerzone o specjalne wydziały ds. diaspory. Utworzono również radę doradczą przy YTB, w skład której wchodzi przedstawiciele diaspory tureckiej z całego świata. Wreszcie, rząd AKP wspiera tworzenie organizacji pozarządowych (*non-governmental organisations*, NGOs) skupiających członków tureckiej diaspory, traktując te NGOsy jako potencjalne lobby dla tureckich interesów w krajach zamieszkałych przez diasporę. Na marginesie warto dodać, że jednym z najważniejszych interesów Turcji w Europie jest członkostwo Turcji w Unii Europejskiej i właśnie temu celowi miały sprzyjać nowo tworzone NGOsy. Krytycy jednak zauważają, że wsparcie jest oferowane organizacjom o określonym konserwatywnym profilu, zbliżonym do profilu ideologicznego AKP, zaś inne organizacje tworzą swego rodzaju diasporyczną opozycję i nie mogą liczyć na żadne wsparcie finansowe ze strony tureckiego rządu⁶⁰².

Kolejnym krokiem na rzecz wzmocnienia politycznego tureckiej diaspory było umożliwienie obywatelom Turcji zamieszkałym za granicą głosowania w wyborach parlamentarnych i prezydenckich w Turcji. Pomimo, iż obywatele tureccy mogli głosować w konsulatach Turcji za granicą już od 1987 r., dopiero nowelizacja prawa wyborczego z 2012 r., która wprowadziła możliwość otwierania lokali wyborczych w różnych miejscach w krajach zamieszkałych przez diasporę, upowszechniła udział członków tej ostatniej w wyborach. Politycy AKP przedstawiali tę zmianę jak sukces polityki zagranicznej: *„dziś po raz pierwszy w naszej kadencji, nasi obywatele mieszkający za granicą otrzymują prawo do głosowania. [...] nasi obywatele mieszkający za granicą są dumni z tureckiego paszportu, ze swojego kraju, z tureckiej liry, która zyskała na wartości oraz z premiera. I są również dumni i pełni uznania dla swojego ministra, który prowadzi tę aktywną politykę zagraniczną”* (TBMM_2012.06.06).

Jak zauważa Bahar Baser: *„Głosowanie zewnętrzne okazało się jednym z najskuteczniejszych mechanizmów wzmocnienia więzi politycznych w ramach projektu diaspory, gdyż spowodowało transnacjonalizację programów partii politycznych. Na przykład, tworzono kampanie wyborcze specjalnie dostosowane do diaspory: partie polityczne umieszczały kandydatów z diaspory na swoich listach, a każda partia uwzględniała potrzeby i oczekiwania diaspory w swoich programach partyjnych lub*

⁶⁰² Baser, B. (2017). „Turkey’s Ever-Evolving...”, *op. cit.*, s. 232.

przynajmniej składała im deklaracje⁶⁰³”. Nowe rozwiązanie wywołało również ożywioną debatę publiczną dotyczącą tego, czy ponad milion Turków żyjących za granicą i uprawnionych do głosowania powinno decydować o polityce i przyszłości Turcji. Nierzadko bowiem to ci bardziej konserwatywni tureccy emigranci brali udział w głosowaniu i oddawali głosy na autorytarnego Erdoğan korzystając jednocześnie z przywileju życia w demokratycznych Niemczech czy Holandii, podczas gdy liberalni wyborcy nie byli tak bardzo zainteresowani głosowaniem⁶⁰⁴.

Polityka wobec diaspory była również podyktowana interesami gospodarczymi, jako że w licznej diasporze tureckiej upatrywano szansy na nawiązanie relacji gospodarczych w nowych krajach, w tym na realizację nowych intratnych inwestycji. W 2007 r. wspomniana wcześniej DEIK powołała Światową Radę Tureckiego Biznesu (tur. *Dünya Türk İş Konseyi*, DTIK), która skupia zagranicznych tureckich biznesmanów i przedsiębiorców oraz krajowe tureckie przedsiębiorstwa w celu ich bliższej współpracy⁶⁰⁵. DEIK zaczęła również aktywizować zagraniczne tureckie przedsiębiorstwa, które zaczęły współpracować z tureckimi firmami w ramach wspólnych rad biznesu, jak np. Turecko-Afgańska Rada Biznesu, Turecko-Brazylijska Rada Biznesu czy Turecko-Libijska Rada Biznesu⁶⁰⁶. Na stronie DTIK można przeczytać, iż elementem spajającym jej członków jest wspólne (tureckie) obywatelstwo a jednym z głównych celów Rady jest budowanie wizerunku narodowego przywództwa⁶⁰⁷. Co ciekawe, to właśnie podczas organizowanej przez DTIK Konwencji Światowych Tureckich Przedsiębiorców w Stambule w 2009 r. tureccy liderzy polityczni po raz pierwszy użyli słowa „diaspora” w pozytywnym znaczeniu⁶⁰⁸. Hisarcıklioğlu, który przewodniczył również DTIK, przekonywał, iż to właśnie dzięki działalności tej ostatniej organizacji, kwestia diaspory uzyskała rangę polityki narodowej⁶⁰⁹. Jak zauważa

⁶⁰³ Baser, B. (2017). „Turkey’s diaspora engagement policy under the Justice and Development Party”, *Working Paper Series*, International Migration Institute, źródło: <https://www.migrationinstitute.org/blog/turkey2019s-diaspora-engagement-policy-under-the-justice-and-development-party> (dostęp 06.06.2022).

⁶⁰⁴ King, E. (2017). “Turks abroad play pivotal referendum role”, *Politico*, 13.04.2017, źródło: <https://www.politico.eu/article/turks-abroad-play-pivotal-referendum-role-netherlands-erdogan-diaspora/> (dostęp 07.06.2022).

⁶⁰⁵ DEIK (b.d.). „World Turkish Business Council”, źródło: <https://www.deik.org.tr/special-purpose-business-councils-world-turkish-business-council> (dostęp 07.06.2022).

⁶⁰⁶ DEIK (b.d.). „Ülke bazlı iş konseyleri”. źródło: <https://www.deik.org.tr/country-based-business-councils> (dostęp 07.06.2022).

⁶⁰⁷ DEIK (b.d.). „World Turkish Business Council”, źródło: <https://www.deik.org.tr/special-purpose-business-councils-world-turkish-business-council> (dostęp 07.06.2022).

⁶⁰⁸ “Council mobilizing the Turkish diaspora”, *Hurriyet Daily News*, 12.09.2012, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/council-mobilizing-the-turkish-diaspora-30022> (dostęp 07.06.2022).

⁶⁰⁹ Ibidem.

Baser, „*polityka wobec diaspory jest w dużej mierze związana z nowo kształtującym się postrzeganiem Turcji jako globalnej potęgi gospodarczej i politycznej oraz wyobrażeniem własnej polityki transnarodowej, co jest związane przede wszystkim z rozumieniem tego, kto wchodzi w skład narodu tureckiego*”⁶¹⁰.

Podsumowanie

Odnosząc się do teorii dotyczących relacji migrantów z ich krajami pochodzenia, politykę rządu AKP względem diaspory można określić mianem „państwowego nacjonalizmu dalekosiężnego” (*state-led long-distance nationalism*), czyli koncepcji ojczyzny terytorialnej rządzonej przez państwo, które twierdzi, że działa w imieniu narodu i idei wspólnej historii, pochodzenia, krwi i rasy, dążąc jednocześnie do bycia uznanym za państwo transnarodowe⁶¹¹. W takim sensie nacjonalizm dalekosiężny jest praktyką transnarodową, ponieważ „łączy razem imigrantów, ich potomków i tych, którzy pozostali w swojej ojczyźnie za pomocą swoistego obywatelstwa transnarodowego i postrzega emigrantów i ich potomków jako część narodu, bez względu na to, jakie rzeczywiste obywatelstwo posiadają emigranci”⁶¹². W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie: dlaczego rząd AKP chciał umocnić związki państwa z diasporą? na myśl przychodzą dwa wyjaśnienia. Pierwsze, czysto utylitarne, mówi o tym, iż rząd nadal chce korzystać z przepływów finansowych generowanych przez diasporę, a także postrzega diasporę jako swoje zaplecze polityczne lobbujące na rzecz Turcji (np. w perspektywie jej starań o członkostwo w UE) w innych krajach. Drugie wyjaśnienie, związane z wizją tożsamości narodowej kształtowanej przez rząd AKP, postrzega diasporę jako źródło władzy symbolicznej poprzez którą Turcja jako państwo wysyłające wzmacnia związki emigrantów z ojczyzną i tureckim narodem poprzez wpajanie terytorialnego rozumienia suwerenności państwowej, granic i poczucia przynależności⁶¹³. Według tego ostatniego podejścia, polityka Turcji wobec diaspory jest narzędziem wspomnianego wcześniej państwowego nacjonalizmu dalekosiężnego⁶¹⁴.

⁶¹⁰ Baser, B. (2017). „Turkey’s diaspora...”, *op. cit.*

⁶¹¹ Glick-Schiller, N. (2005). “Long Distance Nationalism.” W: Ember, L., Ember, C., and Skoggard, I. (red.), *Encyclopedia of Diasporas*, Nowy Jork: Kluwer, s. 80-90.

⁶¹² Glick-Schiller, N., Fournon, G. (2001). *Woke Up Laughing: Long Distance Nationalism and the Search for Home*. Durham: Duke University Press, s. 20.

⁶¹³ Gamlen, A., Cummings, M., and Vaaler, P. (2019). “Explaining the Rise of Diaspora Institutions.” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 45, Nr 4, s. 492–516.

⁶¹⁴ Arkilic, A. (2020). “Explaining the evolution of Turkey’s diaspora engagement policy: a holistic approach”, *Diaspora Studies*, Vol. 14, Nr 1, s. 6.

5.5 Znaczenie języka w tureckiej dyplomacji kulturalnej

Polityka językowa rządu AKP, oprócz wymiaru krajowego, została wzbogacona również o wymiar zewnętrzny, a to za sprawą elementu edukacji językowej obecnego w polityce wobec diaspory tureckiej. Jak czytamy na stronie tureckiego MSZ: „*dla zapewnienia aktywnego uczestnictwa [diaspory w życiu społeczeństw przyjmujących, przyp. autorka] niezwykle ważne jest zapewnienie równych szans dzieciom imigrantów w nauce ich języka ojczystego, a także ich kultury i historii*”⁶¹⁵. To dowodzi, iż rząd Turcji odkrył jeden z ważnych elementów integracji, który ma na celu zarówno wzmocnienie integracji w krajach przyjmujących, jak również wzmocnienie więzów z krajami pochodzenia, po to, by „*przyczynić się do rozwoju stosunków dwustronnych między Turcją a krajami przyjmującymi*”. Rząd AKP postanowił aktywnie działać na tym polu i oprócz deklaracji, powołał specjalną instytucję mającą za zadanie nauczanie języka tureckiego za granicą, tj. Instytut Yunusa Emre⁶¹⁶.

Instytut Yunusa Emre to instytucja publiczna utworzona na mocy ustawy nr 5653 z 2007 r. i mająca na celu promocję Turcji, tureckiego języka, historii, kultury i sztuki, a także zapewniająca usługi w tych obszarach ludziom za granicą po to, by zacieśniać przyjacielskie stosunki pomiędzy Turcją i innymi krajami oraz wzmocniać wymianę kulturalną⁶¹⁷. Do szczegółowych celów działalności Instytutu w zakresie edukacji językowej należą prowadzenie kursów języka tureckiego oraz prowadzenie działań wspierających i ułatwiających naukę języka, udzielanie wsparcia i pomocy turkologom i naukowcom przebywającym za granicą w dziedzinie języka i literatury tureckiej, przeprowadzanie egzaminu biegłości w języku tureckim (tur. *Türkçe Yeterlik Sınavı*, TYS), przygotowanie i rozpowszechnianie materiałów pisemnych i audio promujących kulturę turecką za granicą, współpraca i prowadzenie wspólnych działań z innymi instytucjami, uniwersytetami i organizacjami prywatnymi za granicą, w tym wspólne pisanie czasopism, książek i broszur, a także wspieranie tłumaczenia literatury tureckiej⁶¹⁸. Jak czytamy na stronie internetowej Instytutu, ten ostatni realizuje nauczanie tureckiego języka i kultury w specjalnych centrach (nazywanych Instytutami Yunusa

⁶¹⁵ Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (b.d.), *Foreign Policy. Main Issues. Turkish Citizens Living Abroad*, źródło: <https://www.mfa.gov.tr/the-expatriate-turkish-citizens.en.mfa> (dostęp 06.07.2022).

⁶¹⁶ Yunus Emre był tureckim mistykiem, poetą i członkiem bractwa wirujących derwiszów, żyjącym na przełomie XIII i XIV w. Zob. więcej w: Majda, T. (2014)., *Leksykon Wiedzy o Turcji*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

⁶¹⁷ Yunus Emre Enstitüsü (b.d.). źródło: <https://www.yee.org.tr/en/corporate/yunus-emre-institute> (dostęp 06.07.2022).

⁶¹⁸ Ibidem.

Emre) tworzonych za granicą. Od początku działalności Instytutu Yunusa Emre, czyli od 2009 r., powołano ponad 60 takich zagranicznych centrów, w tym ponad 40 w samej Europie⁶¹⁹. Jeden z centrów Instytutu Yunusa Emre działa również w Polsce, w Warszawie. Wśród ambitnych planów Instytutu jest między innymi powołanie łącznie 100 takich centrów na 100-lecie Republiki, czyli do końca roku 2023 r.⁶²⁰. W ramach Instytutu trwają również prace nad innym dużym projektem dotyczącym certyfikatów biegłości językowej w języku tureckim dla Turków mieszkających za granicą i często potrzebujących certyfikatu znajomości drugiego języka obcego w ich krajach przyjmujących⁶²¹.

Czołowi przedstawiciele AKP często porównywali Instytut Yunusa Emre do bardziej znanych instytucji promujących dany język i kulturę, jak np. Instytut Goethego, Instytut Cervantesa, British Council czy Alliance Francais, czego dowodzą słowa ówczesnego ministra spraw zagranicznych Ahmeta Davutoğlu z 2010 r.: *„Nasi rodacy przebywają w Niemczech od pięćdziesięciu lat, w Niemczech nie ma tureckiego instytutu kultury, ale w Turcji jest Instytut Goethego. W Turcji nie mówi się po hiszpańsku, ale mimo to działa Instytut Cervantesa. W Turcji od dawna istnieje Centrum Kultury Francuskiej i Centrum Kultury Brytyjskiej, prawda? A teraz po raz pierwszy działa również Instytut Yunusa Emre, utworzony w 2008 roku. Instytut Yunusa Emre jest obecny we wszystkich krajach bałkańskich, krajach Bliskiego Wschodu. Teraz otwieramy centra Instytutu Yunusa Emre w Niemczech, Anglii, Francji i Rosji, tak jak Instytuty Goethego czy Cervantesa. W Instytucie będzie nauczany język turecki, jego dialekty i całe bogactwo Turcji. [...] Po raz pierwszy Turcja stworzyła infrastrukturę instytucjonalną w celu ochrony własnego języka i kultury”* (TBMM_2010.12.20).

Z przytoczonej wyżej listy kompetencji Instytutu Yunusa Emre wynika, iż ma on na celu nie tylko nauczanie języka tureckiego kolejnych pokoleń Turków żyjących za granicą, po to aby zacieśnić ich związek z krajem pochodzenia, ale także rozpowszechnianie języka tureckiego wśród cudzoziemców. W tej ostatniej dziedzinie zagraniczne centra Yunusa Emre odniosły niemały sukces, o czym świadczą słowa prezesa Instytutu Şerefa Ateşa: *„Po raz pierwszy w zeszłym roku [2021, przyp. Autorka]*

⁶¹⁹ Yunus Emre Enstitüsü (b.d.), źródło: <https://www.yee.org.tr/en/corporate/yunus-emre-institute> (dostęp 06.07.2022).

⁶²⁰ “Turkey's Yunus Emre Institute eyes global expansion in 2022”, *Daily Sabah*, 03.02.2022, źródło: <https://www.dailysabah.com/turkey/education/turkeys-yunus-emre-institute-eyes-global-expansion-in-2022> (dostęp 06.07.2022)

⁶²¹ Ibidem.

125 tys. osób z całego świata uczestniczyło w naszych kursach tureckiego przez co najmniej trzy miesiące. Stworzyliśmy platformę symultaniczną w celu nauczania języka tureckiego na odległość [online] i otworzyliśmy bezpłatne kursy dla grup 20-30 osób, na kursy uczęszczali ludzie z różnych części świata. Ci, którzy uczęszczali sześć godzin tygodniowo przez trzy miesiące i przystąpili do egzaminu końcowego, otrzymywali certyfikat. To oczywiście tylko próbka tureckiego. Podczas gdy niektórym to wystarczyło, inni nadal się uczyli. Pod koniec 2021 roku zorganizowaliśmy również konkurs filmów krótkometrażowych i otrzymaliśmy ponad 3000 zgłoszeń z całego świata. Ta wysoka frekwencja pokazuje, że nasza strefa wpływów stopniowo się poszerza”⁶²². Podczas gdy ta swoista ekspansja zainteresowania językiem tureckim może być częściowo tłumaczona popularyzacją tego języka i kultury w związku z ogłoszeniem przez UNESCO roku 2021 Rokiem Yunusa Emre, dużo lepszym wytłumaczeniem jest zwiększenie dostępności kursów języka tureckiego na odległość (online) w związku z pandemią COVID-19 w latach 2020-2021. Cytowany wyżej Ateş podał jedną dość ciekawą motywację do uczenia się języka tureckiego, wypływającą z oglądania tureckich seriali: „Zwłaszcza w krajach Ameryki Łacińskiej tureckie seriale i filmy są ważnym źródłem motywacji do nauki tureckiego. Można jednak mówić również o zainteresowaniu wynikającym z motywów obejmujących strukturę rodziny, więzi międzyludzkie i solidarność. Dzięki tureckim serialom stopniowo rośnie świadomość o Turcji”⁶²³.

Co ciekawe, wzrost popularności tureckich seriali w świecie zbiegł się w czasie z okresem rządów AKP. Od 2001 r. sprzedano prawa do emisji ponad stu tureckich seriali do ponad 150 krajów. W tureckim Hollywood produkuje się ich około pięćdziesiąt rocznie, a zyski z nich przekraczają 600 mln USD.⁶²⁴ Seriale znad Bosforu biją rekordy popularności także w Azji Centralnej i na Bałkanach. Na Bliskim Wschodzie stanowią 60 proc. wszystkich zagranicznych produkcji telewizyjnych. Badania pokazują, że 78 proc. widzów w tamtejszych krajach ogląda co najmniej jeden turecki serial.⁶²⁵

⁶²² “Turkey’s Yunus Emre Institute eyes global expansion in 2022”, *Daily Sabah*, 03.02.2022, źródło: <https://www.dailysabah.com/turkey/education/turkeys-yunus-emre-institute-eyes-global-expansion-in-2022> (dostęp 06.07.2022)

⁶²³ Ibidem.

⁶²⁴ “Türkiye’s series exports to exceed \$600 mln this year”, *Hurriyet Daily News*, 19.10.2022, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/turkiyes-series-exports-to-exceed-600-mln-this-year-177782> (dostęp 10.11.2022).

⁶²⁵ Akgün, M., Gündoğar, S.S., Levack, J., Perçinoğlu, G. (2010). *The Perception of Turkey in the Middle East*, Sтамбул: TESEV, źródło: http://www.aciktoplumvakfi.org.tr/pdf/tese_v_middle_east_survey_2010.pdf (dostęp 10.11.2022).

O wzroście popularności tureckich produkcji świadczą dane dotyczące zysków ze sprzedaży seriali w ciągu ostatniej dekady. W 2012 r. prezes tureckiej telewizji Doğan TV İrfan Şahin oznajmił: „*Na początku sprzedawaliśmy seriale po 300-500 dolarów za odcinek. Teraz mamy produkcje, które osiągają cenę 100 tys. dolarów za odcinek. Idąc tą drogą staniemy się wkrótce kolejnym Bollywood*⁶²⁶”. Patrząc na dane z 2022 r., trzeba przyznać, że prognoza Sahina była nadzwyczaj trafna. W 2022 r., kiedy prezes Stambulskiej Izby Handlowej Şekib Avdagiç prezentował raport o tureckim przemyśle filmowym, ceny seriali i dochód z ich sprzedaży były już o wiele wyższe: „*obecnie całkowity przychód na odcinek wynosi około 350-400 tys. USD*”. [...] *Patrząc na dane, które otrzymaliśmy od naszych producentów, przewidujemy, że w obecnym roku [2022] wartość eksportu seriali telewizyjnych przekroczy 600 milionów USD*⁶²⁷.

Trzeba przy tym dodać, że wzrost popularności tureckich produkcji telewizyjnych na przestrzeni ostatnich lat nie jest przypadkowy. W 2004 r. turecki rząd zainicjował Pakiet Motywacyjny dla krajowego przemysłu filmowego. Z danych Stambulskiej Izby Handlowej (tur. *Istanbul Ticaret Odasi*, ITO) wynika, że produkcja filmów wzrosła z 29 w 2005 r. do 70 w 2011 r. 22 proc. produkcji otrzymało w tym czasie dofinansowanie z Ministerstwa Kultury i Turystyki.⁶²⁸

Między 2005 a 2011 r. sprzedano zagranicznym telewizjom w 76 krajach 35 675 godzin tureckich programów telewizyjnych. W 2022 r. Turcja sprzedawała już swoje seriale do ponad 150 krajów i pod względem zysków z eksportu seriali wyprzedzały ją jedynie Stany Zjednoczone. Filmy i seriale tureckie emitowane były w krajach Bliskiego Wschodu, a także w Burkinie Faso, Wybrzeżu Kości Słoniowej, Nowej Kaledonii, Nigerze, Senegal, Singapurze, Somalii, Wietnamie i wielu innych krajach. Nawet kanały telewizyjne z Izraela i Grecji zakupiły licencję na emisję tureckich oper mydlanych. W 2013 r. do grona widzów tureckich seriali dołączyli mieszkańcy Ukrainy, Rosji, Pakistanu i Chin⁶²⁹.

⁶²⁶ “Istanbul-based film industry: a rising star worldwide”, *Today's Zaman*, 4.03.2012, źródło: <http://www.todayszaman.com/news-273210-istanbul-based-film-industry-a-rising-star-worldwide.html> (dostęp 10.05.2014).

⁶²⁷ “Türkiye’s series exports to exceed \$600 mln this year”, *Hurriyet Daily News*, 19.10.2022, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/turkiyes-series-exports-to-exceed-600-mln-this-year-177782> (dostęp 10.11.2022).

⁶²⁸ “Istanbul-based film industry: a rising star worldwide”, *Today's Zaman*, 4.03.2012, źródło: <http://www.todayszaman.com/news-273210-istanbul-based-film-industry-a-rising-star-worldwide.html> (dostęp 10.05.2014).

⁶²⁹ Szałańska, J. (2013). „Popularność tureckich seriali na Bliskim Wschodzie”, w: *Czarny Ląd i Świat Arabski. Obrona pokoju czy interesów*. Gdynia: Akademia Marynarki Wojennej, s. 245-256.

Wśród tureckich produkcji telewizyjnych nie brakuje melodramatów, kryminałów a nawet produkcji historycznych. Na Bliskim Wschodzie i Bałkanach furorę przez kilka lat robiło "Wspaniałe stulecie" (*Muhteşem Yüzyıl*), dotychczas najdroższy z tureckich seriali. Według tureckiego Ministerstwa Kultury, serial ten był oglądany przez ponad 150 mln osób (w Turcji, na Bałkanach i na Bliskim Wschodzie).⁶³⁰ Produkcja ukazywała złote czasy Imperium Osmańskiego za czasów panowania sułtana Sulejmana Wspaniałego, czyli okresu, kiedy tereny obecnej Syria, Libanu, Izraela, Iraku, Jordanii, Egiptu, Libii, Tunezji i Algierii znajdowały się pod panowaniem osmańskim. Chociaż *Muhteşem Yüzyıl* przyczynił się do wzrostu popularności Turcji w regionach Bliskiego Wschodu i Bałkanów, prezydent Erdoğan nie zaliczał się do jego fanów. Po obejrzeniu jednego z odcinków wyraził swoje zniesmaczenie serialową wizją historii: *"Nie wydaje mi się, że nasi przodkowie, oglądając Muhteşem Yüzyıl, uznaliby go za film dokumentalny. Nie mamy takich przodków. Nie mieliśmy takiego prawa ani takiego sułtana. Spędził on 30 lat na podbojach, a nie, jak przedstawia to serial, w pałacu."*⁶³¹ Po tych słowach były nawet próby zablokowania emisji Wspaniałego Stulecia w Turcji. Krytyka ze strony konserwatywnego i pro-islamistycznego premiera przyczyniła się tylko do wzrostu oglądalności serialu. Paradoksalnie wpłynęła też na wzrost popularności Erdoğan na Bliskim Wschodzie⁶³².

Niezamierzenie, seriale tureckie stały się wyrazem realizacji doktryny strategicznej głębi, a w szczególności zasady wielowektorowości polityki zagranicznej Turcji. Jak zauważył ambasador Turcji w Arabii Saudyjskiej Naci Koru: *„Dwa –trzy seriale zastąpiły kampania promocyjną, która kosztowałaby miliony dolarów”*⁶³³. Seriale stały się także częstym tematem rozmów rozpoczynających spotkania tureckich polityków i biznesmenów z ich partnerami z zagranicy. W 2012 r. prezydent Turcji Abdullah Gül przyznał, że podczas rozmowy z przedstawicielami Zjednoczonych Emiratów Arabskich został zapytany o to, jak zakończy się serial przez nich oglądany.

⁶³⁰ „Abdurrahman Çelik: "Muhteşem Yüzyıl'ı 150 milyon kişi izliyor", *Hürriyet*, 28.11.2012, źródło: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/22005105.asp> (dostęp 10.11.2022).

⁶³¹ „Erdoğan: Muhteşem Yüzyıl'ı kimyorum”, *Hürriyet*, 26.11.2012, źródło: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/22013257.asp> (dostęp 10.11.2022).

⁶³² Zob. więcej w: Szałańska, J. (2013). „Popularność tureckich seriali na Bliskim Wschodzie”, w: *Czarny Ląd i Świat Arabski. Obrona pokoju czy interesów*. Gdynia: Akademia Marynarki Wojennej, s. 245-256.

⁶³³ Dinçer, O.B., Karal, D. (2011). “Türk Dış Politikasında Kimlik Dönüşümü”, *Analist*, Maj 2011, źródło: <http://www.usakanalist.com/detail.php?id=445> (dostęp 10.11.2022).

Mieli także przyznać, że ich żony zasiadają przed telewizorem przed każdym odcinkiem.⁶³⁴

Promowanie kraju nad Bosforem za pośrednictwem telewizji wpisuje się także w inną zmianę w polityce zagranicznej. To zjawisko de-elityzacji życia polityczno-gospodarczego opisywane przez Ersela Aydınli. Tradycyjnie polityką w Turcji zajmowały się elity. To one podejmowały decyzje o najważniejszych kierunkach polityki wewnętrznej i zewnętrznej uzurpując sobie prawa całego narodu. Jak zauważa Aydınli, od lat 90. trend ten ulega zmianie za sprawą aktywizacji społeczeństwa i spadku znaczenia elit, co idzie w parze ze zmniejszaniem zaufania do tej grupy. W związku z tym polityka zagraniczna już nie jest odzwierciedleniem status quo, ale podlega wielorakim czynnikom, wśród których znajduje się społeczeństwo czy kultura. Taką politykę zagraniczną charakteryzuje większa dynamika i pragmatyzm.⁶³⁵

Analizując politykę językową rządu AKP trzeba wskazać na brak spójności pomiędzy jej wymiarem zewnętrznym i wewnętrznym. Z jednej strony przywódcy Turcji, z Erdoğanem na czele, przedstawiają dostęp do edukacji w języku ojczystym jako prawo człowieka, co ma miejsce w kontekście dostępu do kursów języka tureckiego dla tureckich imigrantów w Niemczech. Z drugiej zaś strony, gdy chodzi o edukację w języku kurdyjskim w Turcji, politycy AKP odmawiają Kurdom ich praw językowych i nie traktują tych praw jako jednego z komponentów praw człowieka. Zdaniem Erdoğan, w przypadku tureckich imigrantów, edukacja w języku tureckim jest bezdyskusyjna, ponieważ „*trzeba najpierw znać własny język*”. Erdoğan kierował żądania zapewnienia tureckim imigrantom edukacji w języku tureckim nawet do kanclerz Niemiec, co pokazuje, jaką wagę przywiązywał do dostępu do edukacji w języku ojczystym dla swoich rodaków. Zdaniem Sevdy Arslan, to, że takie samo prawo nie przysługuje Kurdom w Turcji, dowodziło temu, że Erdoğan starał się zmobilizować tureckich emigrantów do głosowania w tureckich wyborach i w związku z tym prawa językowe traktował czysto politycznie⁶³⁶.

⁶³⁴ “Turkish soap operas topic of meeting with Arab officials”, *Hurriyet Daily News*, 18.09. 2011, źródło: <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-soap-operas-topic-of-meeting-with-arab-officials-.aspx?pageID=238&nid=12714> (dostęp 10.11.2022).

⁶³⁵ Dinçer, O. B., Karal, D. (2011). *Op. cit.*

⁶³⁶ Arslan, S. (2015). *Language Policy in Turkey and Its Effect on the Kurdish Language*, Western Michigan University, Master’s Thesis, s. 81, źródło: https://scholarworks.wmich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1630&context=masters_theses (dostęp 10.11.2022).

Podsumowanie

Podsumowując zewnętrzny wymiar polityki językowej Turcji trzeba przyznać, iż rząd AKP traktuje język turecki raczej jako instrument budowania i wzmacniania prestiżu Turcji, niż jako element wzmacniania tożsamości tureckiej wśród diaspory. Pewnym zwieńczeniem starań AKP o międzynarodowe uznanie dla kultury i języka tureckiego był okólnik Erdogana z grudnia 2021 r., w którym zaapelował o używanie wyłącznie „Türkiye” (turecka nazwa Turcji) jako nazwy Turcji i tym samym zaprzestanie używania odpowiedników typu „Turkey” (ang.), „Turkei” (niem.) czy „Turquie” (franc.): *„wyrażenie „Türkiye” najlepiej reprezentuje i wyraża kulturę, cywilizację i wartości narodu tureckiego. W tym kontekście w naszych produktach eksportowych zaczęto stosować zwrot „Made in Türkiye” zamiast „Made in Turkey”, a nasze produkty, które są dumą naszego kraju w handlu międzynarodowym, będą opatrzone napisem „Türkiye” i eksportowane na cały świat. Odtąd marka „Türkiye” będzie reprezentowała tysiące lat doświadczeń naszego państwa i narodu w każdej dziedzinie. [...] W tym kontekście w celu wzmocnienia marki „Türkiye”, należy wykazać się wrażliwością we wszelkiego rodzaju działaniach i korespondencji, zwłaszcza w oficjalnych stosunkach z innymi państwami oraz instytucjami i organizacjami międzynarodowymi, i używać zwrotu „Türkiye” zamiast “Turkey”, “Turkei”, “Turquie” czy podobnych określeń”⁶³⁷. W ślad za używaniem nazwy „Türkiye” przez tureckich przedstawicieli poszedł również apel do społeczności międzynarodowej. W czerwcu 2022 r. ONZ przystała na prośbę Turcji i zmieniła oficjalną nazwę kraju na „Türkiye”⁶³⁸. Działania rządu Turcji w zakresie nazwy kraju pokazały też zmianę akcentu w obszarze polityki językowej. O ile we wczesnych latach Republiki kładziono nacisk na język turecki jako podstawowy element tureckiej tożsamości, o czym świadczyła chociażby kampania „Obywatelu mów po turecku” (zob. więcej w Rozdziale 2.3), w okresie rządów AKP język turecki jest o tyle ważny, o ile można go wykorzystać jako instrument wzmacniania poparcia wyborczego dla AKP oraz budowania prestiżu Turcji na arenie międzynarodowej. Można zatem uznać, iż język turecki stał się w mniejszej mierze sprawą tożsamości narodowej, z kolei w szerszym zakresie zaczął być traktowany jako kwestia polityczna.*

⁶³⁷ Cumhurbaşkan Recep Tayyip Erdoğan (2021). *Genelge 2021/24*, 04.12.2021, Resmi Gazete Nr 31679.

⁶³⁸ „UN agrees to change Turkey’s official name to ‘Türkiye’”, *Al Jazeera*, 02.06.2022, <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/2/un-registers-turkiye-as-new-country-name-for-turkey> (dostęp 10.11.2022).

ROZDZIAŁ VI. KSZTAŁTOWANIE TURECKIEJ TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ W OPARCIU O WARTOŚCI: RELIGIA MUZUŁMAŃSKA W DYSKURSACH I POLITYCE AKP

6.1 Od dyskursów o religii jako elemencie łączącym naród do projektu kształtowania idealnych obywateli poprzez edukację

W ciągu dwóch dekad od dojścia AKP do władzy czynnik religijny stopniowo wyłaniał się w dyskursie partii jako dominujący element spajający naród, przy czym samo definiowanie religii ulegało zmianie. W pierwszym okresie rządów politycy AKP odnosili się szeroko do islamu będącego wyznacznikiem przynależności do ludu, który jeszcze nie był zrównywany z narodem. Aż do 2011 r., czyli końca drugiej kadencji AKP, islam był traktowany jako wspólny mianownik przywoływanego ludu, do którego zaliczano nie tylko konserwatywne i religijne grupy społeczne, ale również grupy nie sunnickie (alewici) i nie tureckie (Kurdowie). Szeroka kategoria islamu była wówczas użyteczna w walce z sekularnymi kemalistycznymi elitami, które w narracji AKP nie reprezentowały interesów zwykłych ludzi. Populistyczna obietnica obrony interesów grup wcześniej niereprezentowanych kryła w sobie przekaz o wspólnej muzułmańskiej tożsamości jednoczącej te grupy⁶³⁹.

Zmiana dyskursu w drugiej dekadzie rządów AKP następowała stopniowo od zwycięstwa partii w wyborach parlamentarnych w 2011 r. aż do wyborów w czerwcu 2015 r. AKP dalej prezentowała dyskurs o walce z elitami, jednak już nie w obronie ludu, ale narodu tureckiego. Islam przestał być elementem jednoczącym lud ponad etnicznymi czy sekciarskimi podziałami i zamiast tego stał się wyznacznikiem przynależności do grona „prawdziwych Turków”. Dyskurs o prawdziwych Turkach przejawiał się również w praktykach rządu wykluczających daną grupę bądź grupy takich jak tłumienie protestów w obronie parku Gezi w 2013 r., zerwanie z kurdyjskim otwarciem i inicjatywą na rzecz włączenia alewitów, a także zawiązanie koalicji wyborczej pomiędzy AKP i MHP. AKP obrała też nowe hasło dla swoich rządów: „jedno państwo, jeden naród, jedna

⁶³⁹ Yabanci, B. (2023). “At the Intersections of Populism, Nationalism and Islam: Justice and Development Party and Populist Reconfiguration of Religion in Politics”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 50, Nr 2, s. 351-375.

flaga i jedna religia”. W tym okresie polityka wykluczenia zastąpiła wcześniejszą politykę kooptacji⁶⁴⁰.

Alewickie i kurdyjskie otwarcie

Proces kształtowania tożsamości narodowej w pierwszej dekadzie rządów AKP charakteryzował się polityką kooptacji wobec największych mniejszości w Turcji: alewitów i Kurdów. W ramach procesu demokratyzacji w 2007 roku AKP podjęła próbę włączenia alewitów, mniejszości religijnej łączącej elementy sufizmu i szyickiego islamu, do muzułmańsko-tureckiego narodu. Alewici, których liczbę w Turcji szacuje się na mieszczącą się w przedziale od 5 do 25 milionów⁶⁴¹, mają odrębne praktyki religijne od sunnitów i cechuje ich silna tożsamość grupowa. Dodatkowym elementem odróżniającym ich od sunnitów, poza odmiennymi wierzeniami i rytuałami, jest ubiór kobiet, które nie zakrywają głów chustami⁶⁴². Przez wzgląd na swoją specyfikę i odmienność alewici byli poddawani dyskryminacji oraz przemocy ze strony państwa i społeczeństwa już od czasów osmańskich. Ich największym dążeniem było i jest oficjalne uznanie ich wspólnoty i instytucji oraz uznanie ich krzywd wyrządzonych przez państwo tureckie oraz sunnitów, a w szczególności ultrakonserwatywnych islamistów⁶⁴³.

W ramach tzw. „alewickiego otwarcia” rząd AKP wyszedł z propozycją powołania przy premierze „Dyrekcji alewitów” na wzór Diyanetu oraz zapewnienia państwowych funduszy na działalność cemevi (alewickich miejsc praktyk religijnych). Przedstawiciele AKP podkreślali wspólną kulturę i współistnienie alewitów i sunnitów. Główne przesłanie AKP było takie, że alewici są muzułmanami i jako tacy mogą zostać włączeni do narodu.⁶⁴⁴ Wyrazem alewickiego otwarcia były słowa, jakie w 2008 r. skierował do alewitów premier Erdoğan podczas wspólnej ramadanowej kolacji (tur. *iftar*): *„Jestem tu, by dzielić naszą wspólną żalobę. Piliśmy z tego samego źródła; zwracaliśmy się do Mekki [aby się modlić], nie powinniśmy obwiniać się nawzajem za to,*

⁶⁴⁰ Ibidem.

⁶⁴¹ Z racji nieuznawania alewitów za mniejszość przez państwo tureckie i brak ewidencji przynależności do alewizmu, dane dotyczące ich liczby są tylko szacunkowe.

⁶⁴² Szkudlarek, M. (2017). „Status prawny alewitów we współczesnej Turcji jako przykład dyskryminacji religijnej w majestacie świeckiego państwa i prawa”, w: Czubik P., Magoń K. (red). *Islam w międzynarodowej i krajowej przestrzeni prawnej*, Kraków 2017, s. 71-83.

⁶⁴³ Kose, T. (2010). „The AKP and the "Alevi Opening": Understanding the Dynamics of the Rapprochement”, *Insight Turkey*, Vol. 12, No. 2, s. 143-164.

⁶⁴⁴ Yabancı, B. (2022). “Religion, Nationalism, and Populism in Turkey Under the AKP”, *Middle East Institute*, 06.10.2022, źródło: <https://www.mei.edu/publications/religion-nationalism-and-populism-turkey-under-akp> (dostęp 12.12.2022).

co wydarzyło się w przeszłości”⁶⁴⁵. Innym symbolicznym gestem były oficjalne przeprosiny alewitów za krzywdy wyrządzone im przez państwo tureckie ogłoszone przez ministra kultury Ertuğrula Günaya podczas otwarcia alewickiego instytutu w 2008 r.: „Powinniśmy żyć na tej ziemi, nie dzieląc ani nie kategoryzując ludzi, akceptując ich jako wolnych i równych ze względu na sam fakt stworzenia. Turcję czekają lepsze czasy niż w przeszłości jeśli wszyscy będziemy traktować się równo”⁶⁴⁶.

W ciągu kolejnych trzech lat, aż do 2011 r., „alewickie otwarcie” było realizowane poprzez warsztaty alewickie organizowane przez rząd. Preludium do zmiany dyskursu włączającego alewitów były słowa Erdoğana wypowiedziane podczas kampanii towarzyszącej referendum konstytucyjnemu w 2010 r., kiedy to pejoratywnie odnosił się do alewickiej tożsamości głównego lidera opozycyjnej CHP Kemala Kılıçdaroğlu podczas wieców wyborczych.

W 2011 r., po wyborach parlamentarnych, które oznaczały przejście AKP do praktyk niedemokratycznych, dyskurs proalewicki został niemal całkowicie porzucony. Organizacje alewickie podchodziły do „alewickiego otwarcia” z nieufnością, postrzegając je jako pozorną próbę przyznania autonomii ich społeczności, bez faktycznego uznania ich tożsamości i praw. Faktem jest, iż hasła o włączeniu alewitów do narodu nie wyszły poza sferę dyskursywną. Żądania alewitów dotyczące równego statusu i prawnego uznania cemevi oraz zwolnienia z uczęszczania na obowiązkowy przedmiot religii w szkołach, podczas którego naucza się o islamie sunnickim, zostały skutecznie zignorowane. W 2022 r., podczas świętego miesiąca alewitów, rząd AKP rozpoczął kolejną próbę pojednania. Jednak dla wielu stowarzyszeń alewickich działania AKP wobec alewitów pozostają odgórne i asymilacyjne.⁶⁴⁷

Podobnie do „alewickiego otwarcia”, rząd AKP wykorzystał islam jako główny element tureckiej tożsamości narodowej również w otwarciu kurdyjskim, szerzej opisanym w rozdziale 5.1. Podobnie jak w przypadku alewitów, wspólna religia muzułmańska miała posłużyć jako czynnik łagodzący podziały etniczne pomiędzy Kurdami i Turkami i być czynnikiem kształtującym wspólną tożsamość zbiorową. Na płaszczyźnie dyskursywnej podkreślano wspólną historię i instytucję obywatelstwa po to, by wzmocnić w Kurdach poczucie przynależności do narodu. Partyjna elita

⁶⁴⁵ “Erdoğan’dan Alevilere: Acıyı Bal Eyleyelim ...”, *Radikal*, 12.01.2008, źródło: <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=244199> (dostęp 12.12.2022).

⁶⁴⁶ “Geç kalmış özur”, *Cumhuriyet*, 23.12.2008, źródło: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/gec-kalmis-ozur-30360> (dostęp 12.12.2022).

⁶⁴⁷ Yabancı, B. (2022). “Religion, Nationalism, and Populism in Turkey...”. *Op. cit.*

przywoływała politykę Imperium Osmańskiego i system *miletu*, w którym ludność była kategoryzowana według wyznawanej religii i w którym Kurdowie i Turcy należeli do tego samego narodu (*miletu*)⁶⁴⁸. Politycy partii z Erdoğanem na czele często przywoływali modlitwę i Koran jako elementy łączące wszystkich muzułmanów: „*To jest bardzo poważny błąd. Chociaż matka na wschodzie i matka na zachodzie recytują tę samą surę Fatiha, tę samą surę Yasin przy grobie ich młodego potomstwa, lamentują w ten sam sposób, chociaż wspólnota (cemaat) zwraca się do tej samej qibla [kierunek modlitwy muzułmanów wskazujący na Mekkę, J.S.], cierpienie trwa.*”⁶⁴⁹”

Inna strategia dyskursywna stosowana przez AKP polegała na stosowaniu analogii pomiędzy Kurdami uciśnionymi pod rządami tureckich nacjonalistów oraz muzułmanami cierpiącymi w czasach sekularyzmu kemalistycznego establishmentu. Erdoğan wielokrotnie dawał temu wyraz, jak chociażby podczas wiecu wyborczego w Diyarbakir w 2010 r.: „*Wszystko, czego wam odmówiono, odmówiono także nam. Meczetys zostały przekształcone przez CHP w stodoły i magazyny. Ta sama partia zakazała również księzek religijnych. Ja, Wasz brat, zostałem uwięziony za przeczytanie wiersza w Siirt. W więzieniu w Stambule słyszałem krzyki z więzienia w Diyarbakir. Walczę o to samo. Doskonale wiem, czym jest odmówienie [praw] i asymilacja. Oba te zjawiska się skończyły*”⁶⁵⁰. Przytoczona analogia wyraźnie wskazuje na pragmatyzm wyborczy AKP i wykorzystywanie religii jako narzędzia służącego do zjednania sobie nowego elektoratu. Zdaniem Bilge Yabanci, strategia ta służyła również konstruowaniu nowego narodu bazując na tożsamości religijnej i kulturowej zamiast tożsamości etnicznej tradycyjnej dla kształtowania narodu przez republikańskie (kemalistyczne) elity⁶⁵¹.

Mimo, iż kurdyjskie otwarcie trwało nieco dłużej niż inicjatywa alewicka, podzieliło losy tej ostatniej i padło ofiarą nacjonalistycznego zwrotu AKP po wyborach w czerwcu 2015 r. Z kolei polityka kooptacji skupiająca się na tym, kto należy do ludu czy narodu, została zastąpiona polityką wykluczania skupiającej się na tym, kto do narodu nie należy. Po protestach w obronie parku Gezi w 2013 r. i wyborach w 2015 r. islam przestał być przedstawiany jako element jednoczący ponad podziałami etnicznymi i

⁶⁴⁸ Ibidem.

⁶⁴⁹ „Ülkemizi, milletimizi ve devletimizi yüceltmeye devam edeceğiz”, *Dünya*, 03.10.2009, źródło: <https://www.dunya.com/gundem/ulkemizi-milletimizi-ve-devletimizi-yuceltmeye-devam-edecegiz-haberi-91749> (dostęp 12.12.2022).

⁶⁵⁰ “Erdoğan: Diyarbakır Cezaevi’ni yıkacağız”, *Yeni Şafak*, 02.09.2010, <https://www.yenisafak.com/gundem/erdogan-diyarbakir-cezaevini-yikacagiz-276770> (dostęp 13.12.2022).

⁶⁵¹ Yabanci, B. (2022). “Religion, Nationalism, and Populism...”. Op. cit.

wyznaniowymi i stawał się cechą definiowania idealnego obywatela⁶⁵². Nowa polityka wykluczenia umożliwiła AKP wejście w 2015 r. sojusz z nacjonalistyczną MHP, co również odcisnęło piętno na definiowaniu tureckiej tożsamości narodowej przez partię rządzącą.

Kształtowanie idealnego obywatela poprzez edukację

W drugim okresie swoich rządów AKP skupiała się na konstruowaniu kategorii idealnego obywatela, przy czym ten ostatni miał być lojalny zarówno wobec narodu jak również wobec religii muzułmańskiej. Nowe podejście AKP odzwierciedlał nie tylko dyskurs partii, ale również konkretne polityki dotyczące młodzieży i edukacji, czy też kobiet i rodziny.

Głównym celem polityki wobec młodzieży stało się „wychowywanie religijnego pokolenia” odróżnianego w dyskursie od młodzieży z Gezi, młodzieży LGBTQIA+ czy młodzieży terrorystycznej⁶⁵³. Zdaniem polityków AKP, największą rolę w wychowywaniu religijnego pokolenia miała odgrywać edukacja i to właśnie w polityce edukacyjnej widać wzrost znaczenia islamu⁶⁵⁴. Projekt kształtowania idealnego religijnego obywatela zaczął być realizowany zarówno w świeckich szkołach państwowych, poprzez reformę programu nauczania, jak również w szkołach koranicznych *imam hatip*, poprzez znaczną poprawę ich statusu⁶⁵⁵. Niektórzy badacze określali reformy edukacyjne AKP jako przejaw „stopniowej islamizacji” Turcji⁶⁵⁶.

Począwszy od utworzenia Republiki Turcji tureckie władze traktowały edukację jako przestrzeń konstruowania „pożądanych obywateli”, a instrumentem temu służącym

⁶⁵² Ibidem.

⁶⁵³ Yabanci, B. (2022). „Religion, Nationalism, and Populism...”. Op. cit.

⁶⁵⁴ Yilmaz, I., Bashirov, G. (2018). „The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey”, *Third World Quarterly*, Vol. 39, Nr 9, s. 1812-1830.

⁶⁵⁵ Polityka edukacyjna AKP obejmowała szereg reform, takich jak: rewizja programów nauczania i podręczników dla szkół podstawowych w 2004 r.; przekazanie odpowiedzialności finansowej i administracyjnej szkołom poprzez przyjęcie zarządzania opartego na szkole; wdrożenie programu bezpłatnych podręczników; wprowadzenie procesów monitorowania (regularne testy); wprowadzenie Total Quality Management i oceny pracy nauczycieli; zmiana struktury szkół podstawowych i średnich z systemu 5+3+3 na system 4+4+4 i wydłużenie w 2012 roku kształcenia obowiązkowego do 12 lat; zniesienie ustaw ograniczających nauczanie religii; dodanie w 2012 r. zajęć fakultatywnych opartych na religii na poziomie średnim; zniesienie zakazu noszenia chust najpierw na uniwersytetach, a następnie dopuszczenie chust we wszystkich szkołach począwszy od piątej klasy w 2014 r.; wprowadzenie systemów bonów w celu finansowego wsparcia sektora edukacji prywatnej; oraz druga, obszerniejsza rewizja programów nauczania i podręczników w latach 2017-2018. Zob. więcej w: Karapehlivan, F. (2019). *Constructing a "New Turkey" through Education*. Sztambuł: Heinrich Boll Stiftung, 01.10.2019, źródło: <https://tr.boell.org/en/2019/10/01/constructing-new-turkey-through-education> (dostęp 3.01.2023).

⁶⁵⁶ Karapehlivan, F. (2019). Op. cit.

był program nauczania. Podobnie jak kemaliści wyeliminowali elementy religijne ze szkolnego curriculum po to by wychować pokolenia świeckie, AKP stopniowo zwiększała rolę religii w szkole by osiągnąć cel przeciwny do kemalistów, tj. wychować „pokolenie religijne”⁶⁵⁷. Dążenie rządu AKP do zwiększenia znaczenia islamu w edukacji było widoczne już podczas pierwszej kadencji partii (2002-2007), kiedy to wprowadzono do szkół obchody świąt religijnych, jak np. święto narodzin proroka Mahometa, obok obchodów rocznic republikańskich. Innym zwiastunem nowego podejścia do edukacji było dopuszczenie organizacji religijnych (tur. *cemaat*) do szkół za sprawą umożliwienia wydawania przez te ostatnie szkolnych podręczników⁶⁵⁸.

Odważniejsze reformy edukacyjne zaczęły być realizowane przez AKP po zwycięstwie wyborczym w 2011 r. Jedną z najważniejszych reform w obszarze edukacji było wprowadzenie systemu szkół 4+4+4 w miejsce dawnego 8+3 z jednoczesnym zwiększeniem obowiązkowego czasu edukacji z ośmiu do dwunastu lat⁶⁵⁹. Reforma ta umożliwiła otwieranie szkół religijnych (tur. *imam hatip*) na poziomie średnim, co wpłynęło na ich popularyzację w Turcji. Oprócz tego, AKP poczyniła również liczne zmiany w programie nauczania, które obejmowały m.in. wprowadzenie nowych religijnych przedmiotów fakultatywnych (Koran, Życie Proroka Mahometa, Podstawowa wiedza religijna) i usunięcie przedmiotów Edukacja obywatelska i Rolnictwo, zwiększenie liczby godzin lekcji religii i zmniejszenie liczby godzin takich przedmiotów jak filozofia i biologia, usunięcie Darwina i teorii ewolucji z programu nauczania biologii⁶⁶⁰.

Kolejne zmiany zostały wprowadzone po nieudanej próbie zamachu stanu w lipcu 2016 r., w okresie obowiązywania stanu wyjątkowego w Turcji (od 21 lipca 2016 –do 18 lipca 2018). W 2017 r. Ministerstwo Edukacji zaprezentowało nowy program nauczania obejmujący 51 przedmiotów na poziomie szkół podstawowych, gimnazjalnych i średnich, które w pełni zaimplementowano w roku szkolnym 2018/2019. W nowym programie zmniejszono liczbę godzin filozofii i biologii (z trzech do dwóch), zaś zwiększono liczbę godzin przedmiotu Kultura Religijna oraz Wiedza Moralna (z jednej do dwóch). Z programu biologii dla szkoły średniej całkowicie usunięto teorię ewolucji

⁶⁵⁷ Şahin, I., Kesik, F. (2019). “A Critical Review of Religious Education Policies and Practices of Turkey from the Perspective of Inclusion”. *Education as Change*, Vol. 23, Nr 1, s. 1-22.

⁶⁵⁸ Kandiyoti, D., Emanet, Z. (2017). “Education as Battleground: The Capture of Minds in Turkey”, *Globalizations*, Vol. 14, Nr 6, s. 869-876.

⁶⁵⁹ Kaya, A. (2015). “Islamisation of Turkey under the AKP Rule: Empowering Family, Faith and Charity”, *South European Society and Politics*, Vol. 20, Nr 1, s. 47-69.

⁶⁶⁰ Şahin, I., Kesik, F. (2019). *Op. cit.*

Darwina. Zdaniem badaczy, reforma programu nauczania wyraźnie pokazuje, że „*nowa pedagogika nie polega na zapoznawaniu uczniów z różnymi możliwymi interpretacjami zjawisk naturalnych, a nawet historycznych, ani na nauce krytycznego myślenia o tych zjawiskach. Wskazuje natomiast na dążenie do indoktrynacji w duchu nowej oficjalnej ideologii, która, jak na ironię, jest właśnie oskarżeniem, jakie AKP skierowała przeciwko swoim kemalistycznym poprzednikom kiedy rozpoczęła własne reformy edukacyjne od 2002 roku*”⁶⁶¹.

Nowy program nauczania przedstawiony przez AKP zawierał też nowe przedmioty, jak na przykład „Zwycięstwo demokracji 15 lipca”⁶⁶². Przedmiot ten jest dowodem na konstruowanie przez AKP „nowej Turcji” i poszukiwanie dla niej nowych wydarzeń założycielskich, takich jak obrona tureckiej demokracji przed próbą zamachu stanu 15 lipca 2016 r. Nie da się nie zgodzić z opinią Lukuslu, dla którego wydarzenia z 15 lipca wyznaczyły „*nową fazę w narzucaniu nowej formy tureckości, zislamizowanej wersji tożsamości narodowej oraz w kształtowaniu pobożnego pokolenia, co było jednym ze strategicznych projektów AKP po zwycięstwie w 2011 r.*”⁶⁶³. Inny nowy przedmiot fakultatywny dla szkół gimnazjalnych “Podstawy nauczania o religii” zawiera z kolei treści takie jak "dżihad jako wartość religijna" czy sekularyzm sklasyfikowany obok deizmu, agnostycyzmu, nihilizmu czy satanizmu pod jednym szyldem „*problemy wiary*”⁶⁶⁴.

Reforma programu nauczania przeprowadzona przez rząd AKP była krytykowana przez naukowców, zwolenników sekularyzmu, znawców edukacji i obrońców praw kobiet za ich religijny (islamski) charakter, brak poszanowania praw mniejszości religijnych i brak poszanowania równości płci. Opozycyjna partia CHP sprzeciwiała się okrojeniu przedmiotu Historia Turcji i Świata z informacji o Atatürku czy drugim prezydencie Republiki Ismecie İnönü. Kosztem wspomnianych bohaterów historycznych poszerzono w programie historii zajęcia o liderze Partii Demokratycznej Adnanie Menderesie czy też o światowych sukcesach Turków, jak chociażby o zwycięstwie tureckiego klubu piłkarskiego Galatasaray w pucharze UEFA⁶⁶⁵ w 2000 r. czy zdobyciu

⁶⁶¹ Kandiyoti, D., Emanet, Z. (2017). *Op. cit.*

⁶⁶² Odniesienie do nieudanej próby zamachu stanu z 15 lipca 2016 r.

⁶⁶³ Lukuslu (2016), za: Karapehlivan, F. (2019). *Op. cit.*

⁶⁶⁴ Ozturan, G. (2017). “How Does the New Turkish Curriculum Look Like? Conservative Changes Dominate”, *Political Critique*, 02.03.2017, źródło: <https://politicalcritique.org/world/2017/turkey-curriculum-schools/> (dostęp 12.01.2023).

⁶⁶⁵ Unia Europejskich Związków Piłkarskich (ang. Union of European Football Associations, UEFA).

Nagrody Nobla z chemii przez tureckiego naukowca Aziza Sancara w 2015 r.⁶⁶⁶. Rząd AKP odpierał krytykę argumentując, iż nowy program pozwoli na nauczanie historii Turcji z perspektywy edukacji narodowej i moralnej. Zdaniem wiceministra edukacji Yusufa Tekina, celem nowego programu nauczania jest „ochrona wartości narodowych”⁶⁶⁷.

Badacze zauważają, iż widoczne w polityce edukacyjnej rządów AKP podejście „edukacji wartości” jest w zasadzie tożsame z większą obecnością religii w wydaniu islamu sunnickiego oraz konserwatywnych treści w programie nauczania. To z kolei przekłada się na potencjalną lub realną dyskryminację w tureckim systemie edukacji wielu grup społecznych, to jest kobiet, Kurdów, alewitów, i wszystkich nie muzułmanów⁶⁶⁸.

Szkoły religijne (tur. *imam hatip*)

Innym ważnym krokiem na rzecz wzmocnienia roli islamu jako elementu tureckiej tożsamości narodowej były działania rządu AKP na rzecz poprawy statusu szkół religijnych. Religijne szkoły średnie (tur. *imam-hatip okullari*) zostały zdelegalizowane w 1924 r. w okresie reform mających na celu laicyzację Turcji. Ich ponowne otwarcie nastąpiło w 1949 r. i było odpowiedzią na rosnące zapotrzebowanie społeczne na edukację religijną, zapoczątkowane przez wprowadzenie systemu wielopartyjnego w Turcji. Początkowo szkoły te miały służyć jako placówki kształcące imamów (tur. *imam*) i kaznodziei (tur. *hatip*) muzułmańskich. Co do ich organizacji, były to szkoły państwowe podległe Ministerstwu Edukacji Narodowej i nauczano w nich podstawowego programu szkolnego z dodatkiem przedmiotów religijnych⁶⁶⁹. Liczba szkół *imam hatip* rosła regularnie, a absolwenci tych szkół mogli kontynuować edukację na uniwersytetach, o ile zdali obowiązujący wszystkich egzamin wstępny. Status szkół *imam hatip* uległ

⁶⁶⁶ Ozturan, G. (2017). Op. cit.

⁶⁶⁷ Weize, Z. (2017). “Turkey’s new curriculum: More Erdoğan, more Islam”, *Politico*, 13.02.2017, źródło: <https://www.politico.eu/article/erdogan-turkey-education-news-coup-analysis-curriculum-history-istanbul/> (dostęp 12.01.2023).

⁶⁶⁸ Karapehlivan, F. (2019). Op. cit.

⁶⁶⁹ W szkołach *imam hatip* nauczane są następujące przedmioty religijne: teologia, Koran, islamska scholastyka (‘Ilm al-Kalām), egzegeza Koranu (Tafsīr), tradycja Proroka (Ḥadīth), islamskie wyznanie wiary (‘Aqīdah), islamskie prawoznawstwo (Fiqh), życie Proroka (Sīrah), historia religii, język arabski, głoszenie kazań i kształcenie zawodowe. Z kolei przedmioty „świeckie” obejmują język i literaturę turecką, matematykę, biologię, fizykę, chemię, historię, geografę, psychologię, socjologię, historię sztuki islamu, język angielski, obronę narodową, historię zasad i reform kemalizmu oraz wychowanie fizyczne. Zob. więcej w: Mohd Nor, M.R., Ibrahim, M. K. (2020). „Conflicts Of Religious Education In A Secular State: A Study On Turkey’s Imam-Hatip School”, *Qudus International Journal of Islamic Studies (QIJIS)*, Vol. 8, Nr 1, s. 113.

znacznemu pogorszeniu po tzw. modernistycznym zamachu stanu z 28 lutego 1997 r., kiedy to zmieniono system obowiązkowej edukacji z pięciu do ośmiu klas, co sprawiło, iż religijne szkoły średnie straciły rację bytu. Co więcej, zmieniono też wymogi wstępu na uniwersytety, przez co praktycznie uniemożliwiono studiowanie absolwentom szkół religijnych kierunków innych niż teologia. Ten krok przyczynił się do spadku liczby uczniów szkół *imam hatip* z 511 tys. w szczytowym roku 1996-1997 do niecałych 65 tys. w roku 2002-2003⁶⁷⁰.

Po dojściu do władzy i obietnicach poprawy sytuacji absolwentów szkół koranicznych złożonych jeszcze w kampanii wyborczej, AKP przedłożyła w 2004 r. projekt ustawy umożliwiający tym absolwentom udział w rekrutacji na studia na równych zasadach co absolwenci szkół świeckich. Po uchwaleniu ustawy przez parlament została ona jednak zawetowana przez prezydenta Sezera, który argumentował swój krok m.in. troską o utrzymanie świeckości państwa: „*Celem rewolucji Atatürka było dogonienie okresu oświecenia i modernizacja tureckiego społeczeństwa. Podstawą rewolucji była zasada sekularyzmu, która jest kamieniem węgielnym wszystkich wartości kształtujących Republikę Turcji. Sekularyzm jest cywilizowanym sposobem życia stojącym u podstaw koncepcji wolności i demokracji rozwiniętych dzięki rozumowi i nauce, a także u podstaw budowania narodu, niepodległości, suwerenności narodowej i humanizmu*”⁶⁷¹. Zdaniem Sezera, dopuszczenie absolwentów szkół koranicznych do egzaminów wstępnych na uczelnie wyższe stałoby w sprzeczności z „*ideą edukacji opierającej się na zasadach demokracji, sekularyzmu, egalitarności, sprawiedliwości i nauki*”⁶⁷².

Kolejną próbą poprawy statusu absolwentów szkół *imam hatip* był wniosek ministra edukacji Hüseyina Çelika do Rady ds. Szkolnictwa Wyższego (tur. Yüksek Öğretim Kurulu, YÖK) w 2005 r. o umożliwienie tym absolwentom przyjęcia ich do ostatniej klasy zwykłych szkół średnich, po to, by mogli zdawać egzaminy na wszystkie kierunki studiów, a nie tylko teologię. Zdominowana wówczas przez zwolenników sekularyzmu YÖK odrzuciła propozycję ministra Çelika. Zmiana nadeszła dopiero w 2011 r., kiedy to YÖK, w składzie której zasiadali już zwolennicy AKP, ogłosiła nowe warunki przyjęcia na uniwersytet i zniósła w nich ograniczenie zdawania przez absolwentów szkół *imam hatip* wyłącznie na teologię⁶⁷³. Dodatkowo, reforma edukacji

⁶⁷⁰ Hale, W., Ozbudun, E. (2010). Op. cit., s. 68-69.

⁶⁷¹ Ibidem, 69-70.

⁶⁷² Ibidem.

⁶⁷³ Mohd Nor, M.R., Ibrahim, M. K. (2020). Op. cit., s. 119-120.

przegłosowana przez parlament w marcu 2012 r. zmieniająca dotychczasowy system obowiązkowego nauczania z ośmiu klas na model 4+4+4, przyczyniła się do ogromnego wzrostu liczby szkół *imam hatip*, a co za tym idzie również liczby uczniów uczęszczających do tych szkół. Na krótko przed przegłosowaniem reformy, w czasie rozgrzanej debaty publicznej dotyczącej statusu szkół *imam hatip*, premier Erdoğan skierował do krytykującego go lidera opozycji następujące słowa: „Czy spodziewa się pan, że konserwatywno-demokratyczna partia AKP wychowa pokolenia ateistów? To może być Wasz cel, ale nie nasz. Wychowamy pokolenie konserwatywne i demokratyczne, które wyznaje wartości i zasady historyczne swojego narodu”⁶⁷⁴.

Począwszy od 2012 r., liczba szkół *imam hatip* systematycznie rosła. Po wejściu w życie reformy edukacji natychmiast otwarto 1099 szkół religijnych na poziomie gimnazjalnym, a liczba szkół średnich tego typu wzrosła z 537 do 708. W tym samym roku szkolnym do tych szkół uczęszczało odpowiednio 94 467 (gimnazja) i 380 771 uczniów (szkoły średnie). Od tego czasu liczba szkół *imam hatip* stale rosła, w 2019 r. było ich już 3535 na poziomie gimnazjalnym i 1583 na poziomie średnim, przy łącznej liczbie 1,3 miliona uczęszczających do nich uczniów⁶⁷⁵. Nie był to wyłącznie efekt zmian prawnych, ale również hojnego finansowania tych szkół przez Ministerstwo Edukacji, a nawet przekształcania zwykłych, świeckich szkół w szkoły religijne⁶⁷⁶.

Prezydent Erdoğan, sam będąc wychowankiem jednej ze szkół *imam hatip*, traktuje te ostatnie jako ośrodki kształcenia elity narodu: „Ludzie cenią te szkoły, ponieważ kształciły one religijnych, moralnych, patriotycznych, idealistycznych, pracowitych absolwentów z wysoką samooceną. Absolwenci szkół *imam hatip* zawsze byli szczerze lojalni wobec swojego kraju w ciągu 70-lat od czasu ich utworzenia. Wśród absolwentów tych szkół są duchowni, lekarze, inżynierowie, sędziowie, prawnicy, biurokraci, biznesmeni, ministrowie, premierzy i prezydent, ale dzięki Allahowi nie było zdrajców, którzy obierają za cel własny naród”⁶⁷⁷. W ślad za nim, politycy AKP

⁶⁷⁴ “Debate on religion takes over politics in Ankara”, *Hurriyet Daily News*, 01.02.2012, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/debate-on-religion-takes-over-politics-in-ankara-12814> (dostęp 05.01.2023).

⁶⁷⁵ Yilmaz, I. (2022). “Islamist Populist Nation-Building: Gradual, Ad Hoc Islamisation of the Secular Education System in Turkey”. *Religions*, Vol. 13, Nr 814, s. 4.

⁶⁷⁶ Butler, D. (2018). “Special Report: With more Islamic schooling, Erdogan aims to reshape Turkey”, *Reuters*, 25.01.2018, źródło: <https://www.reuters.com/article/turkey-erdogan-education-idINKBN1FE1FZ> (dostęp 07.01.2023).

⁶⁷⁷ Ministerstwo Edukacji Narodowej Republiki Turcji (2021). “President Erdoğan And Minister Özer Made Speeches At The Imam Hatip Schools And Religious Education In Turkey Symposium”, 15.10.2021, źródło: <https://www.meb.gov.tr/president-erdogan-and-minister-ozer-made-speeches-at-the-imam-hatip-schools-and-religious-education-in-turkey-symposium/haber/24334/en> (dostęp 05.01.2023).

przedstawiają politykę ich rządu wobec szkół religijnych jako jeden z największych sukcesów rządów ich partii, co można wyczytać ze słów ministra edukacji Mahmuta Özera: „W 2021 roku do szkół imam hatip zapisanych było 1,5 miliona uczniów. Chciałbym podkreślić, że jedną z najważniejszych cichych rewolucji, jakie osiągnęliśmy w ciągu ostatnich 20 lat, było przeniesienie relacji „religia, państwo, społeczeństwo” na zdrowy grunt i zaprzestanie traktowania kwestii edukacji religijnej jako sporu ideologicznego”⁶⁷⁸. Pomimo promowania szkół imam hatip przez turecki rząd, warto spojrzeć na nie krytycznym okiem. Okazało się bowiem, że pod względem wyników w nauce uczniowie szkół religijnych pozostają w tyle względem ich rówieśników ze szkół świeckich. Według danych immatrykulacji na uczelnie wyższe z 2017 r., tylko 18 proc. kandydatów ze szkół religijnych dostało się w roku ubiegłym na studia dzienne, w porównaniu z 35 proc. kandydatów ze zwykłych państwowych szkół świeckich i 45 proc. ze szkół prywatnych⁶⁷⁹.

Wyniki uczniów szkół imam hatip nie wpłynęły jednak na zmianę polityki edukacyjnej rządu AKP, który najwyraźniej ma inny cel niż poprawa jakości nauczania. W opinii polityków AKP, szkoły imam hatip pełnią ważną rolę w obszarze kształtowania tożsamości narodowej młodego pokolenia, co przyznał w 2018 r. były minister edukacji İsmet Yılmaz: „Teraz szkoły imam hatip mają znaczenie. Pan prezydent też się do tego przyczynił. Ci, którzy kształcą się w tych szkołach, mają inną wizję. Ta wizja nakłada na nas dodatkową odpowiedzialność. Osoby kształcone w tych szkołach są oddane swoim wartościom narodowym i moralnym. Kochają swój kraj, swoją ojczyznę, pracują dla swojego narodu, uważają dzień bez postępu za stratę i kultywując te zasady ciężko pracują aby odnieść sukces”⁶⁸⁰.

Podsumowanie

W okresie ponad dwudziestu lat rządów AKP zdołała odmienić kemalistyczną narrację o idealnym obywatelu Turcji. Politycy partii z Erdoğanem na czele nadali wyobrażeniu idealnego obywatela nowe cechy, takie jak wyznawanie religii islamskiej, początkowo nie ograniczanej do żadnego z odłamów, a od 2011 r. coraz bardziej zawężanej do sunnizmu w wydaniu hanafickim. O ile w pierwszym okresie rządów AKP

⁶⁷⁸ Ibidem.

⁶⁷⁹ Butler, D. (2018). Op. cit.

⁶⁸⁰ “Milli Eğitim Bakan'ndan 'İçerici boş' imam hatip övgüsü”, *Ileri Haber*, 04.05.2018, źródło: <https://ilerihaber.org/icerik/milli-egitim-bakanindan-ici-bos-imam-hatip-ovgusu-84982.html> (dostęp 07.01.2023).

wizja idealnego obywatela i narodu tureckiego była włączająca, gdyż ten ostatni obejmował również alewitów i Kurdów, od wydarzeń w 2013 i 2015 r. stała się wykluczająca, pozostawiając poza granicami nie tylko mniejszości narodowe czy religijne, ale również świeckie i liberalne kręgi społeczeństwa. Odtąd idealny obywatel miał być pobożny, to jest miał się kierować w życiu wartościami muzułmańskimi. W narracji o pobożnym pokoleniu oprócz młodzieży przewijały się również kobiety, których głównym zadaniem miało być rodzenie i wychowywanie przyszłych pokoleń. Feministki były wielokrotnie oskarżane przez Erdoğan o brak poszanowania dla narodowej kultury i tradycji. Z kolei środki takie jak aborcja i antykoncepcja były ostro krytykowane jako mające na celu zgładzenie narodu tureckiego⁶⁸¹.

Zdaniem Bilge Yabanci, „AKP niewątpliwie stworzyła znaczącą grupę dumnych „Turków muzułmańskich”, wywołując poczucie nostalgii i dumy z odniesieniami do gloryfikowanej „historii narodowej”. AKP, powołując się na tradycję historyczną, tj. związek nacjonalizmu i religii, zwięźczyła ją populizmem. AKP wciąż umiejętnie wykorzystuje obawy wobec tych, którzy nie są muzułmanami/Turkami, oraz kulturowe podejście do budowania narodu w celu wzmacniania polaryzacji społeczno-politycznej. Tożsamość etniczno-religijna, wyobrażenia, symbole i narracje marginalizują, a nawet kryminalizują grupy i jednostki, które nie pasują do muzułmańsko-tureckiego idealnego obywatelstwa”⁶⁸². Taki przekaz trafia do prawicowych, nacjonalistycznych i konserwatywnych odbiorców, czyli większości elektoratu AKP. Dla zagorzałych zwolenników AKP, etniczno-religijne granice narodu są czymś naturalnym i definiują prawdziwą przynależność do Turcji⁶⁸³.

W kontekście kształtowania idealnego obywatela ciekawy jest wpływ polityki AKP na jej odbiorców, tj. młodzież w Turcji. Badanie przeprowadzone przez Uniwersytet Sakarya i tureckie Ministerstwo Edukacji w 2020 r. a dotyczące programów nauczania religii w tureckich szkołach wykazało, że uczniowie „opierają się obowiązkowym lekcjom religii, rządowemu projektowi „religijnego pokolenia” ”i koncepcji religii w ogóle”. Prawie połowa nauczycieli, z którymi przeprowadzono wywiady, stwierdziła, że ich uczniowie coraz częściej określają się jako ateści, deści lub

⁶⁸¹ Yabanci, B. (2022). „Religion, Nationalism, and Populism...”, Op. cit.

⁶⁸² Ibidem.

⁶⁸³ Ibidem.

feminiści i kwestionują interpretację islamu nauczaną w szkole⁶⁸⁴. Z kolei ankieta przeprowadzona przez agencję Konda w 2018 roku wykazała, że w porównaniu z wynikami poprzedniego badania z 2008 r., odsetek osób religijnych w Turcji spadł z 55 do 51 proc., odsetek pobożnych z 13 do 10 proc., podczas gdy odsetek wierzących wzrósł z 31 do 34 proc. W porównaniu do 2008 r. aż o 7 proc. zmniejszyła się liczba respondentów określających się jako religijnie konserwatywnych (z 32 do 25 proc.).⁶⁸⁵ Spadek religijności w Turcji może być wynikiem postępu społeczno-gospodarczego kraju, analogicznie do trendu zauważalnego w wielu miejscach na świecie. Z drugiej strony, może to być też skutek oporu społeczeństwa, w szczególności młodszych grup, przed odgórnym narzucaniem przez AKP ideologicznych wartości, z którymi wspomniane grupy się nie identyfikują.

⁶⁸⁴ McKernan, B. (2020). "Turkish students increasingly resisting religion, study suggests", *The Guardian*, 29.04.2020, źródło: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/29/turkish-students-increasingly-resisting-religion-study-suggests> (dostęp 13.01.2023).

⁶⁸⁵ "KONDA Toplumsal Değişim Raporu: Türkiye'de inançsızlık yükselişte", *Euronews*, 04.01.2019, źródło: <https://tr.euronews.com/2019/01/03/konda-nin-toplumsal-degisim-raporuna-gore-turkiye-de-inancsizlik-yukseliste> (dostęp 13.01.2023).

6.2 Powrót symboli religijnych w Turcji

W pierwszych latach po dojściu do władzy przez AKP islam i wypływające z niego wartości moralne nie były wprost widoczne w polityce nowego rządu. Zupełnie wbrew oczekiwaniom oponentów partii, którzy pamiętali słowa wiersza Ziyi Gökalpa odczytane przez Erdoğan w 1998 r., kiedy piastował urząd mera Stambułu:

„*Meczety to nasze koszary,
Minarety, nasze bagnety,
Kopuły [meczetów, J.S.] to nasze helmy,
a wierzący to nasi żołnierze*”.

Za wyrecytowanie wiersza o religijnej konotacji, mimo iż napisanego przez pioniera tureckiego nacjonalizmu Gökalpa, Erdoğan został skazany na dziesięć miesięcy pozbawienia wolności, z czego w więzieniu spędził tylko cztery, oraz na zakaz sprawowania funkcji publicznych. Ta ostatnia kara była przyczyną, dla której Erdoğan nie mógł objąć funkcji premiera od razu po tym, jak AKP wygrała wybory w 2002 r., tylko dopiero w marcu 2003 r., kiedy to zakaz został anulowany dzięki poprawce do konstytucji przegłosowanej przez nowy parlament. Według wielu komentatorów obserwujących pierwsze lata rządów AKP, powyższe doświadczenia Erdoğan przełożyły się na politykę *takiyye*, czyli ukrywanie swojej wiary po to, aby osiągnąć długofalowy cel w postaci jej wzmocnienia⁶⁸⁶. Dla wszystkich, którzy nie ufali AKP i jej działaniom na rzecz demokratyzacji Turcji, polityka *takiyye* stanowiła idealne wytłumaczenie. Analizując ponad dwadzieścia lat rządów partii w Turcji trzeba przyznać, iż polityka *takiyye* może być pomocna w rozszyfrowaniu tożsamości samej partii, jak również nowej tureckiej tożsamości narodowej.

W czasie pierwszej kadencji rządów AKP (2002-2007), partia ani nie głosiła ani nie realizowała wyraźnie islamskiej agendy, zamiast tego skupiając się na polityce mającej na celu przyspieszenie procesu harmonizacji z Unią Europejską. Począwszy od drugiej kadencji, konserwatywny program kulturalny AKP stał się bardziej widoczny, zwłaszcza w odniesieniu do statusu kobiet. Mimo, iż AKP nie podjęła wówczas żadnych formalnych działań na rzecz naruszenia praw kobiet, politycy partii wykazali się

⁶⁸⁶ Zob. więcej w: Smith, T.,W. (2005). „Between Allah and Atatürk: Liberal Islam in Turkey”, *The International Journal of Human Rights*, Vol. 9, Nr 3, s. 307-325; Meham, R. Q. (2004). “From the Ashes of Virtue, a Promise of Light: The Transformation of Political Islam in Turkey”. *Third World Quarterly*, Vol. 25, Nr 2, s. 339–358, źródło: <http://www.jstor.org/stable/3993685> (dostęp 10.01.2023).

konserwatywnym i patriarchalnym rozumieniem wartości rodzinnych i równości płci⁶⁸⁷. Politycy AKP konsekwentnie przedkładali rodzinę nad indywidualną podmiotowość kobiet i wzmacniali tradycyjne role płciowe w wystąpieniach medialnych. Przykładowe wypowiedzi, które można było usłyszeć z ich ust to: „*Jedyną karierą dla matek powinno być macierzyństwo*”⁶⁸⁸, „*Nie można zrównać kobiet i mężczyzn. To jest sprzeczne z naturą*”⁶⁸⁹.

Proces znoszenia zakazu noszenia chust

Przyjmując konserwatywne stanowisko wobec ról płciowych, rząd AKP zniósł długoletni oficjalny zakaz noszenia muzułmańskich chust, aby wyeliminować dyskryminację religijnych kobiet. Trzeba przy tym wyjaśnić, iż zakaz noszenia chust nie obowiązywał od czasów przywództwa Atatürka, ale został wprowadzony po zamachu stanu w 1980 r. Legislacja uszczegóławiająca turecką konstytucję z 1982 r.⁶⁹⁰ regulowała standardy ubioru urzędników służby cywilnej i wymagała od kobiet niezakrywania głów. Według zapisów wspomnianej regulacji, chusta była symbolem islamistycznej ideologii i stała w sprzeczności z konstytucyjną zasadą laickości państwa. Interpretacja tego prawa w 1997 r. rozszerzyła zakaz noszenia chust na wszystkie uniwersytety w Turcji. Począwszy od lat 80., w tradycyjnych kręgach narastał opór wobec zakazu noszenia chust. O ile początkowo protesty były inicjowane przez studentów, pod koniec lat 90. objęły również polityków. Do dziś jednym z największych kryzysów w związku z kobiecym nakryciem głowy pozostaje sprawa polityczki Merve Kavakçı, która będąc wybraną do parlamentu z listy islamistycznej Partii Cnoty w 1999 r., chciała złożyć przysięgę parlamentarną mając na głowie chustę⁶⁹¹. Za sprawą protestów ze strony członków Partii Demokratycznej Lewicy (DSP, *Demokratik Sol Partisi*) wyprowadzono

⁶⁸⁷ Taşpınar, Ö. (2012). “Turkey: The New Model?”, w: Wright, R. (red.), *The Islamists Are Coming: Who They Really Are*, Waszyngton: Woodrow Wilson Center Press with United States Institute of Peace, s. 127-136.

⁶⁸⁸ „Mothers' only career should be motherhood, Turkish health minister says”, Hurriyet Daily News, 02.01.2015, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/mothers-only-career-should-be-motherhood-turkish-health-minister-says-76360> (dostęp 10.01.2023).

⁶⁸⁹ “Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan toplu açılış töreninde konuştu”, *Hürriyet*, 18.11.2014, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhurbaskani-tayyip-erdogan-toplu-acilis-torende-konustu-27601050> (dostęp 10.01.2023).

⁶⁹⁰ Rozporządzenie w sprawie ubioru i ubioru personelu pracującego w instytucjach i organizacjach publicznych (tur. Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelik) (1982). Ustawa Nr 1303, Resmî Gazete Nr 17849, Art. 5. Źródło <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17849.pdf> (dostęp 03.01.2023).

⁶⁹¹ Arik, H. (2012). “Speaking of Women? Exploring Violence against Women through Political Discourses: A Case Study of Headscarf Debates in Turkey”, *E-cadernos CES* [Online], Nr 16, źródło: <http://journals.openedition.org/eces/1009> (dostęp 23.01.2023).

ją z parlamentu, a następnie pozbawiono funkcji parlamentarzystki i odebrano tureckie obywatelstwo⁶⁹². Sprawa chust rozgrzewała również turecką debatę publiczną po dojściu AKP do władzy. W 2003 r. nie zaproszono na przyjęcie do prezydenta Necdetta Sezera żon polityków AKP, w tym Emine Erdoğan i Hayrunissy Gül, przez wzgląd na ich muzułmańskie nakrycie głowy. Podobny kryzys wywołało wybranie na prezydenta w 2007 r. Abdullaha Güla, który w oczach świeckiej opozycji nie dość, że był członkiem pro-islamskiej partii, to jeszcze jego żona Hayrunissa nosiła chustę. Turecka prasa rozpisywała się o tym, czy Hayrunissa może wziąć udział w zaprzysiężeniu męża na prezydenta z racji jej nakrycia głowy⁶⁹³.

W trakcie drugiej kadencji rządów AKP (2007-2011) kwestia zniesienia zakazu chust nabrała rozpędu. Program partii z 2006 r. definiował religię jako „jedną z najważniejszych instytucji ludzkości, a laickość (sekularyzm) jako nieunikniony warunek demokracji będący gwarancją wolności wyznania i sumienia”. W programie podkreślano, iż sekularyzm należy rozumieć jako wolność praktykowania religii, wyrażania swoich przekonań i życia zgodnie z nimi. Z drugiej strony nauczanie religii było według partii „wymogiem zasady sekularyzmu”, a państwo nie ma prawa ingerować w sprawy „rodziny, szkoły, własności, religii i moralności”⁶⁹⁴. W opinii Adriany Piatti-Crocker i Lamana Tascha już samo ujęcie stosunku pomiędzy państwem i religią w ten sposób było nowością w tureckiej polityce. Dotychczas to laickość gwarantowała wolność od religii, a zgodnie z podejściem AKP, laickość miała się wyrażać w gwarantowaniu wolności wyznania, w tym w wolności ekspresji religijnej, przez państwo⁶⁹⁵. W taki właśnie sposób politycy AKP zaczęli przedstawiać kwestię zakazu noszenia chust – jako nałożony na kobiety zakaz wyrażania ich religijności, który stał w sprzeczności z prawami kobiet. Dlatego już w styczniu 2008 r. Erdoğan zapowiedział podjęcie działań w celu zniesienia zakazu: *„Czy jest przestępstwem noszenie ubrań o symbolice politycznej? Czy można ustanowić prawny zakaz takich symboli? Gdzie w wolnym świecie istnieje taki zakaz? Niestety my się z tym borykamy. Dziś w Europie, w Ameryce, w różnych krajach dziewczęta noszące chusty mogą łatwo dostać się na uniwersytet. Tam nie ma problemu,*

⁶⁹² Represje wobec Kavakci w postaci pozbawienia jej mandatu deputowanej i obywatelstwa odbyły się pod pozorem odkrycia posiadania przez nią drugiego obywatelstwa (USA), czego nie ujawniła będąc parlamentarzystką.

⁶⁹³ Arik, H. (2012). Op. cit.

⁶⁹⁴ Adalet ve Kalkınma Partisi (2006). *Kalkınma ve Demokratikleşme Programı*, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi., s. 11.

⁶⁹⁵ Piatti-Crocker, A., Laman, T. (2012). „Unveiling the Veil Ban Dilemma: Turkey and Beyond”. *Journal of International Women's Studies*, Vol. 13, Nr 3, s. 17-32., s. 25.

ale u nas, w kraju gdzie 99 proc. ludności jest muzułmanami, taki problem istnieje. Wierzę, że go pokonamy”⁶⁹⁶.

W związku z zapowiedzią Erdoğan, w lutym 2008 r. turecki parlament, głosami deputowanych AKP i MHP, przyjął poprawki do konstytucji mające na celu zniesienie zakazu noszenia chust na uniwersytetach. W czerwcu tego samego roku turecki Trybunał Konstytucyjny odrzucił poprawki jako stojące w sprzeczności z Konstytucją, w tym z niepodlegającym zmianie artykułem 2. mówiącym o świeckości państwa⁶⁹⁷. O ile dla AKP, ale także dla organizacji broniących praw człowieka, jak chociażby Human Rights Watch, prawo do noszenia chust było jednym z praw podstawowych, społeczeństwo tureckie było w tej kwestii podzielone. Z badania sondażowego IPSOS przeprowadzonego w 2010 r. na reprezentatywnej próbie blisko 16 tys. osób wynikało, że o ile 71 proc. respondentów akceptowało chusty na uniwersytetach, to już tylko 57 proc. zgadzało się na ich noszenie w instytucjach publicznych⁶⁹⁸. Według różnych szacunków w tym samym roku od 60 do 70 proc.⁶⁹⁹ kobiet nosiło w Turcji chusty. W tym samym okresie 66 proc. Turków deklarowało kierowanie się zasadami religijnymi w życiu⁷⁰⁰. Mimo akceptacji większości społeczeństwa dla zniesienia zakazu noszenia chust, przeciwne temu były kręgi świeckie, w tym niektórzy politycy opozycyjnej partii CHP. Parlamentarzysta CHP Mahmut Tanal wyrażał swoje obawy przed islamizacją Turcji zapoczątkowaną przez zniesienie omawianego zakazu: „W wyniku presji społecznej ludzie mogą czuć się zobowiązani do noszenia ubrań zgodnych z nakazami religijnymi lub mogą zostać potępieni przez noszących określone ubrania za to, że ich nie noszą. Utorowałoby to drogę do naruszenia wolności wyznania. A wolność wyznania powinna być zapewniona wszelkimi środkami w świeckim państwie”⁷⁰¹. Premier Erdoğan odpowiedział mu ostrą ripostą przypominając, iż nakazywanie noszenia określonego ubioru było domeną nacjonalistów: „Kim jesteś? Naród zdecydował o tym i to już koniec.

⁶⁹⁶ „Başbakan'dan "türban" çikışı”, *Hürriyet*, 14.01.2008, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakandan-turban-cikisi-8024104> (dostęp 03.01.2023).

⁶⁹⁷ Arik, H. (2012). Op. cit.

⁶⁹⁸ “‘Kentli modern’, Kürtçeye ve türbana uzak”, *Milliyet*, 17.01.2010, źródło: <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/kentli-modern-kurtceye-ve-turbana-uzak-1186992> (dostęp 05.01.2023).

⁶⁹⁹ “Headscarf hurdle”, *Deutsche Welle*, 07.07.2010, źródło: <https://www.dw.com/en/women-vanish-from-turkeys-working-world/a-5775919> (dostęp 05.01.2023).

⁷⁰⁰ “‘Kentli modern’, Kürtçeye ve türbana uzak”, *Milliyet*, 17.01.2010, źródło: <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/kentli-modern-kurtceye-ve-turbana-uzak-1186992> (dostęp 05.01.2023).

⁷⁰¹ “Abolishment of headscarf ban causes rift within main opposition CHP”, *Hurriyet Daily News*, 12.10.2013, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/abolishment-of-headscarf-ban-causes-rift-within-main-opposition-chp-56129> (dostęp 03.01.2023).

*W tym kraju nie ma już neonacjonalistów ani nic podobnego; taka jest rzeczywistość narodu*⁷⁰²”.

Rząd AKP jednak nie ugiął się przed oporem kemalistycznego establishmentu przed zniesieniem zakazu chust i wprowadzał zmiany stopniowo. Preludium do liberalizacji w zakresie ubioru kobiet było wygrane przez AKP referendum konstytucyjne w 2010 r., w którym zaproponowano m.in. poprawkę do konstytucji gwarantującą równość praw kobiet i mężczyzn. Po wygranej w referendum stosunkiem 58 proc. głosów do 42 proc. rząd AKP wydał oświadczenie, że każda kobieta usunięta z uczelni z powodu noszenia chusty otrzyma wsparcie prawne⁷⁰³. Tak stanowcze stanowisko rządu przyczyniło się do znoszenia zakazu noszenia chust w regulaminach poszczególnych uczelni, w ślad za czym poszła odpowiednia instrukcja wydana przez turecką Radę ds. Szkolnictwa Wyższego⁷⁰⁴.

Kolejnym krokiem było zniesienie zakazu w urzędach i instytucjach państwowych w 2013 r. na mocy dekretu rządu zmieniającego dotychczasową regulację w zakresie ubioru urzędników. W październiku tego samego roku parlamentarzystki noszące chusty mogły po raz pierwszy legalnie wejść na salę obrad. W swoim przemówieniu premier Erdoğan uznał ten krok za milowy w procesie demokratyzacji kraju: *„Jedenaście lat temu było niemożliwe, wręcz nieprawdopodobne, aby kobieta w chuście mogła studiować, nie mówiąc już o pracy w instytucjach publicznych. Ten kraj był świadkiem czasów, kiedy matki męczenników nie mogły wchodzić do domów wojskowych w chustach na głowach. W 1999 r. w tej sali [obrad parlamentu, J.S.] zlinczowano posłankę za noszenie chusty na głowie. Czternaście lat później nasze kobiety mogą studiować na uniwersytetach w chustach. Teraz kobiety mogą pracować w miejscach publicznych w chustach. Deputowane do parlamentu mogą swobodnie zakrywać głowy siedząc na sali obrad. [...] Czarny okres dobiegł końca. [...] Kobiety noszące chusty są pełnoprawnymi członkami republiki, podobnie jak te, które jej nie noszą”* [TBMM_2013.12.10]. W kolejnych latach zakaz noszenia chust został zniesiony

⁷⁰² Ibidem.

⁷⁰³ “Quiet end to Turkey's college headscarf ban”, *BBC*, 31.12.2010, źródło: <https://www.bbc.com/news/world-europe-11880622> (dostęp 05.01.2023).

⁷⁰⁴ “YÖK head gives guarantee to all Turkish students on headscarves”, *Hürriyet Daily News*, 13.10.2010, źródło: <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=yok-head-gives-personal-guarantee-to-all-students-2010-10-13> (dostęp 05.01.2023).

w szkołach średnich (2014 r.), w sądownictwie (2015 r.), w policji (2017 r.) oraz w armii (2019 r.)⁷⁰⁵.

Dzięki zniesieniu zakazu, Emine Erdoğan wraz z córkami mogła uczestniczyć w ceremonii zaprzysiężenia jej męża na prezydenta Turcji w sierpniu 2014 r., czego nie dane było doświadczyć Hayrunissie Gül w 2007 r.⁷⁰⁶. W polityce AKP powróciła również sprawa Merve Kavakçı, której parlament przywrócił tureckie obywatelstwo w 2017 r., a ona sama została mianowana w tym samym roku na ambasadorkę Turcji w Malezji⁷⁰⁷. W 2022 r. zaś została powołana jako członkini Rady Polityki Zagranicznej przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych Turcji⁷⁰⁸.

Co ciekawe, według badania społecznego przeprowadzonego w Turcji na zlecenie AKP w 2020 r., zniesienie zakazu noszenia chust na uniwersytetach i w instytucjach publicznych było najbardziej rozpoznawalną decyzją rządu AKP – aż 97 proc. badanych wiedziało o tej zmianie i przypisywało ją partii rządzącej⁷⁰⁹. Mimo, iż kwestia prawa do noszenia chust wydaje się rozwiązana, pod koniec 2022 r. powróciła do debaty politycznej w związku z projektem ustawy gwarantującej prawo do noszenia chust zgłoszonym przez opozycyjną CHP. AKP, której politycy byli zdziwieni krokiem CHP niegdyś sprzeciwiającej się zniesieniu zakazu, od razu przedstawiła swoją kontrpropozycję w postaci wpisania prawa do noszenia chust do konstytucji, co ogłosił sam Erdoğan: *„Jeśli jesteście uczciwi, jeśli jesteście zdeterminowani, aby rozwiązać kwestię chust, która jest podstawowym prawem człowieka, zaproponujemy rozwiązanie na poziomie konstytucyjnym, a nie ustawowym”*⁷¹⁰. O ile powrót do kwestii chust w debacie publicznej może dziwić, należy go analizować w szerszym kontekście, to jest zbliżających się wyborów parlamentarnych i prezydenckich w Turcji w 2023 r. Politycy opozycyjnej CHP chcieli przyciągnąć do siebie konserwatywnych wyborców i zapewnić

⁷⁰⁵ Corekcioglu, G. (2021). “Unveiling the effects of a headscarf ban: Evidence from municipal jobs in Turkey”, *Journal of Comparative Economics*, Vol. 49, Nr 2, s. 382-404, s. 386.

⁷⁰⁶ “Hayrūnnisa Gül izleyememişti”, *Yeni Safak*, 27.08.2014, źródło: <https://www.yenisafak.com/gundem/hayrūnnisa-gul-izleyememisti-680548> (dostęp 03.01.2023).

⁷⁰⁷ “Merve Kavakçı büyükelçi oldu”, *Sözcü*, 26.07.2017, źródło: <https://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/son-dakika-haberi-merve-kavakci-buyukelci-oldu-1947817/> (dostęp 03.01.2023).

⁷⁰⁸ “Merve Kavakçı'ya Dışişleri Bakanlığı'nda yeni görev”, *Bir Gün*, 13.08.2022, źródło: <https://www.birgun.net/haber/merve-kavakci-ya-disisleri-bakanligi-nda-yeni-gorev-398896> (dostęp 03.01.2023).

⁷⁰⁹ “Abolishment of headscarf ban best-known AK Party policy, survey reveals”, *Daily Sabah*, 23.02.2020, źródło: <https://www.dailysabah.com/politics/2020/02/23/abolishment-of-headscarf-ban-best-known-ak-party-policy-survey-reveals> (dostęp 03.01.2023).

⁷¹⁰ “Erdoğan proposes constitutional amendment for headscarf freedom”, *Hurriyet Daily News*, 05.10.2022, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/erdogan-proposes-constitutional-amendment-for-headscarf-freedom-177481> (dostęp 03.01.2023).

ich, że w przypadku wygranej partia nie przywróci zakazu noszenia chust. Tym samym należy uznać, że działania rządu AKP w kwestii chust doprowadziły do ich swoistego odczarowania w przestrzeni publicznej. Nawet politycy partii czerpiącej korzenie z kemalizmu przyznali, iż kobiety religijne są równoprawnymi członkami narodu tureckiego i nie będą piętnowane z powodu swojej tożsamości.

Dyskursy i polityka AKP wobec meczetów

Drugim wybranym do analizy elementem polityki krajowej AKP w zakresie wzmocnienia roli symboli religijnych są działania dotyczące meczetów. Rząd AKP wyraźnie zwiększył nakłady na renowację zabytkowych meczetów jak również i budowę nowych, zarówno w kraju, jak i za granicą. Rządowi AKP udało się zrealizować obietnicę złożoną jeszcze przez premiera Adnana Menderesa w latach 50. XX w. w postaci wybudowania meczetu na placu Taksim w Stambule. Wspomniany plac ma symboliczne znaczenie dla Republiki Turcji i sekularyzmu. Od 1969 r. stoi tam gmach Centrum Kultury Atatürka, w latach 2008-2021 zamknięty dla odwiedzających przez wzgląd na kompletną renowację. Na placu znajduje się również pomnik Republiki przedstawiający m.in. Mustafę Kemala Atatürka, a także Ismeta İnönü, pierwszego premiera i drugiego prezydenta Republiki Turcji. Z racji tego ostatniego postumentu, plac Taksim ma wymiar symboliczny dla świeckich elit i często był miejscem, gdzie odbywały się ważne uroczystości państwowe. Dodatkowo, symbolika placu wynika też z jego funkcji – to na Taksim brały często początek różnego rodzaju demonstracje i protesty, jak np. protesty pierwszomajowe, parady równości, demonstracje po zabójstwie Hrant Dinka, demonstracje przeciwko przemocy wobec kobiet czy też pochody kibiców klubów piłkarskich po zwycięstwie w *Süper Lig* (turecka liga piłki nożnej). Plac Taksim był też miejscem protestów przeciwko wycince drzew w parku Gezi przylegającym do placu.

Erdoğan obiecał budowę meczetu na Taksim jeszcze w czasach gdy sprawował funkcję mera Stambułu, jednak wówczas jego projekt napotykał na opór sądów zdominowanych przez świeckie elity. Plany budowy meczetu na Taksim zostały wznowione po wybuchu protestów Gezi w maju 2013 r., jednak na drodze do ich realizacji stanęła walka z terroryzmem. Ostatnia obietnica, złożona przez prezydenta Erdoğana po nieudanym zamachu stanu z lipca 2016 r., została niemal błyskawicznie spełniona. Budowa meczetu rozpoczęła się w lutym 2017 r., po zatwierdzeniu planów konstrukcyjnych przez Radę Ochrony Zabytków Kultury i trwała ponad 4 lata. Inauguracja meczetu, oczywiście z udziałem Erdoğana, odbyła się w maju 2021 r. i

towarzyszyła jej tłumna modlitwa wyznawców islamu na placu Taksim⁷¹¹. Symbolikę tego wydarzenia, jak i samej budowli, dobrze oddały słowa Erdoğan'a wypowiedziane podczas inauguracji meczetu: „*Meczeta Taksim jest jednym z symboli narodzin wielkiej i potężnej Turcji, która wraz z jej obywatelami jest nadzieją całej ludzkości, wszystkich jej przyjaciół i braci*” (RTE_2021.05.28).

Innym wydarzeniem niosącym równie silną symbolikę było przekształcenie w 2020 r. dotychczasowego muzeum Hagia Sophia w meczet. Hagia Sophia, zbudowana przez cesarza Justyniana I w 537 roku aż do budowy katedry św. Piotra w Rzymie była największym kościołem świata chrześcijańskiego. W 1453 r., po zdobyciu Konstantynopola przez Osmanów, została przekształcona w meczet. Ta zmiana była również widoczna w architekturze za sprawą dobudowania czterech minaretów i zamalowania mozaik z wizerunkami ludzkimi wapnem. Dekretem Atatürka z 1934 r. Hagia Sophia otrzymała status muzeum, którym pozostawała 86 lat, aż do 10 lipca 2020 r., kiedy to turecka Rada Stanu⁷¹² anulowała wspomniany dekret przekształcając tym samym Hagie Sophię w meczet⁷¹³. Decyzja spotkała się z krytyką zarówno w kraju, ze strony zwolenników sekularyzmu, jak również za granicą, ze strony UNESCO, Światowej Rady Kościołów, a także wielu przywódców innych państw. Erdoğan odpierał krytykę tłumacząc, iż prawo Turcji do nadawania statusu Hagii Sophii wynika z jej suwerenności, a także z praw historycznych: „*Jako Turcja oczekujemy podobnego zrozumienia dla naszych praw historycznych i prawnych, jak my okazujemy innym poprzez nie ingerowanie w działania związane z miejscami kultu w innych krajach. Co więcej, to prawo [w przypadku Hagii Sophii, J.S.] ma 567 lat, a nie 50-100 lat. Jeśli mamy dziś dyskutować o religii, to jej tematem nie powinna być Hagia Sophia, ale islamofobia i ksenofobia, które z dnia na dzień narastają na całym świecie*” (RTE_2020.07.10). W oczach wielu tureckich badaczy, przywrócenie Hagii Sophii funkcji meczetu jest najlepszym przykładem obrazującym populizm rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju: „*Począwszy od protestów w parku Gezi w Stambule i innych miastach w czerwcu 2013 r., Erdoğan stracił nadzieję na otrzymanie głosów sekularystycznej części społeczeństwa. Dlatego coraz częściej używa populistycznego*

⁷¹¹ “Istanbul’s Taksim Mosque opens after decades of legal wrangling”, *Daily Sabah*, 28.05.2021, źródło: <https://www.dailysabah.com/turkey/istanbul/istanbuls-taksim-mosque-opens-after-decades-of-legal-wrangling> (dostęp 07.01.2023).

⁷¹² Najwyższy Sąd Administracyjny w Turcji [J.S.]

⁷¹³ “Danıştay'dan tarihi Ayasofya kararı! Ayasofya ibadete açıldı”, *Hürriyet*, 10.07.2020, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-haberler-danistayin-ayasofya-karari-belli-oldu-41561939> (dostęp 05.01.2023).

dyskursu islamistycznego, aby pobudzić swój religijnie konserwatywny elektorat i swoich nowych nacjonalistycznych sojuszników. Od nieudanej próby zamachu stanu z lipca 2016 r. Erdoğanowi udało się również skłonić wszystkie podmioty państwowe, w tym wojskowych, sędziów i rektorów uniwersytetów, do przyjęcia populistycznego dyskursu islamistycznego. W związku z tym oficjalne konta na Twitterze największych uniwersytetów państwowych, takich jak Uniwersytet Stambulski czy Politechnika w Stambule, świętowały przekształcenie Hagia Sophii w meczet”⁷¹⁴.

Symboliczne decyzje dotyczące Hagii Sophii i meczetu Taksim należy rozpatrywać w szerszym kontekście dążeń AKP do przywrócenia islamowi nadrzędnej roli w kształtowaniu tureckiej tożsamości narodowej. Obie budowle niosą ze sobą bardzo silną symbolikę tożsamościową – trzeba było czekać prawie sto lat (licząc od narodzin Republiki w 1923 r.) do zmiany przestrzennej symboliki w Stambule – stolicy Imperium Osmańskiego. O ile decyzja wobec Hagii Sophii była manifestacją głównie wobec świata zewnętrznego, budowa i otwarcie meczetu na Taksim jest namacalnym dowodem nowej ery w procesie kształtowania tożsamości narodowej. Bülent Batuman określa opisywane wyżej zagarnianie przestrzeni architektonicznej przez symbole religijne jako proces budowania „narodu w islamie”: *„Kontrolowanie przez państwo konserwatywnych żądań (jak np. przekształcenie Hagii Sophii w meczet) służyło absorpcji islamu przez państwo narodowe przez cały XX wiek. Od niedawna proces ten uległ całkowitemu odwróceniu. Teraz działania państwa mają na celu wchłonięcie nacjonalizmu i przekształcenie państwa narodowego przez islamizm AKP”⁷¹⁵.*

Podsumowanie

Osiągnięciem rządów AKP z perspektywy konserwatywnej tożsamości partii jest obecne miejsce islamu w Turcji. Islam ma na pewno inną pozycję niż przed 2002 r., gdyż państwo i religia nie stoją już ze sobą w opozycji. Przed 2002 rokiem opór wobec religii był mocno wyrażany, a wszelkie jej przejawy w życiu politycznym czy nawet publicznym były zwalczane przez establishment jako sprzeczne z zasadą sekularyzmu. Najlepszym

⁷¹⁴ Kuru, A. (2020). “Hagia Sophia, Islamism, and Secularism in Turkey”, *Berkeley Forum*, The Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs, 17.07.2020, źródło: <https://berkeleycenter.georgetown.edu/responses/hagia-sophia-islamism-and-secularism-in-turkey> (dostęp 09.01.2023).

⁷¹⁵ Batuman, B., (2020). „Hagia Sophia and Islamist Nation-Building: Hijacking the Conservative Architectural Imaginary”, *Berkeley Forum*, The Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs, 27.07.2020, źródło: <https://berkeleycenter.georgetown.edu/responses/hagia-sophia-and-islamist-nation-building-hijacking-the-conservative-architectural-imaginary> (dostęp 09.01.2023).

wyrazem osiągnięć AKP na tym polu było zniesienie zakazu noszenia chust na uniwersytetach, w instytucjach publicznych oraz w armii. Innym symbolicznym działaniem była ingerencja w przestrzeń publiczną Stambułu poprzez budowę meczetu na Taksim, czyli głównym placu miasta, oraz przekształcenie muzeum Hagia Sophia w meczet.

W ocenie badaczy, AKP uczyniła islam głównym elementem swojej konceptualizacji nacjonalizmu. Po pierwsze, w okresie swoich rządów politycy partii wielokrotnie dawali wyraz temu, że nie ma sprzeczności pomiędzy byciem Turkiem/Turczynką i byciem muzułmaninem/muzułmanką. Po drugie, AKP chciała pokazać, *“że islam i muzułmanie stoją u podstaw tureckiej tożsamości narodowej i religia nie musi być spychana na dalszy plan w debatach o tureckości”*⁷¹⁶. W okresie ponad 20 lat swoich rządów AKP stworzyła liczną grupę dumnych „Turków muzułmańskich”, wywołując u nich poczucie nostalgii i dumy w odniesieniu do gloryfikowanej historii narodowej. AKP wzywała do powrotu do historycznej tradycji – czyli związku nacjonalizmu i religii – i aby osiągnąć ten cel posłużyła się populizmem. Te działania przyczyniły się do zwiększenia polaryzacji społeczno-politycznej. Nowa tożsamość etnoreligijna, wyobrażenia, symbole i narracje marginalizują, a nawet kryminalizują grupy i jednostki, które nie pasują do muzułmańskich Turków, czyli idealnych obywateli. Entuzjazm wyborców AKP podtrzymywany jest przez nacjonalistyczno-religijne apele i misyjną politykę prezydenta Erdoğan, który przedstawia siebie jako stojącego ponad pogonią za korzyściami materialnymi. Ten przekaz jest dobrze odbierany przez prawicowych, nacjonalistycznych i konserwatywnych odbiorców, czyli większość elektoratu AKP. Dla zwolenników AKP etniczno-religijne granice narodu są czymś naturalnym i definiują prawdziwą przynależność do Turcji. Afektywne przywiązanie do wyobrażenia o etnoreligijnym narodzie wzorowanym na wyimaginowanej przeszłości jest w stanie przysłonić lub też nawet nie dopuścić do oburzenia w związku z przypadkami korupcji w rządzie.⁷¹⁷

6.3 Dyskursy AKP o Turcji jako opiece muzułmanów w świecie

Począwszy od 2002 r. w polityce rządów AKP coraz wyraźniejsze stawały się dyskursy o Turcji jako opiece muzułmanów w świecie. Zerwanie z dotychczasowym

⁷¹⁶ Tobing, F., Nurwijoyo, A. (2021). “Turkish Islam-Nationalism Under AKP: A New Model for the Muslim World?”, *Global: Jurnal Politik Internasional*, Nr 22, s. 280.

⁷¹⁷ Yabancı, B. (2002). “Religion, Nationalism, and Populism...”, op. cit.

wyobrażeniem Turcji jako pomostu między cywilizacjami było owocem doktryny strategicznej głębi, według której Turcja miała na siebie przyjąć większą rolę w polityce wobec regionów sąsiednich (Bliskiego Wschodu, Kaukazu, Bałkanów i Azji Centralnej). Obok nowej polityki bliskowschodniej, której głównym celem miały być działania na rzecz zakończenia konfliktu izraelsko-palestyńskiego, dostrzegalne było również całościowe podejście rządów AKP w stosunku do świata islamu. W pierwszej dekadzie rządów przywódcy AKP z jednej strony przedstawiali Turcję jako demokratyczny model dla krajów islamskich, a z drugiej strony głosili, iż pragną aby Turcja odgrywała większą rolę w świecie islamu. Oczywiście, łączyło się to ze specyficzną, podwójną tożsamością państwową Turcji, czyli kraju o muzułmańskiej ludności i demokratycznym systemie politycznym. Wyjątkowość kraju nad Bosforem wraz z perspektywami, jakie za sobą niesie, była często podkreślana przez tureckich rządzących: *„Turcja, jako kraj o w większości muzułmańskiej ludności, będzie kontynuować swoje działania na rzecz wzrostu znaczenia regionu [Bliskiego Wschodu, przyp. J.S.]. Nasz kraj czuje taką odpowiedzialność poprzez posiadanie demokratycznego ustroju, bogatego dziedzictwa historycznego i historycznej tożsamości, potencjału gospodarczego oraz na skutek członkostwa w zachodnich organizacjach.”*⁷¹⁸ Co więcej, liderzy AKP, a także sam Davutoğlu, nie chcieli, aby Turcja została zepchnięta do roli państwa uczestniczącego w zachodnich projektach realizowanych na Bliskim Wschodzie: *„Nie potrzebujemy wytycznych z zewnątrz, gdyż możemy podejmować działania oparte na naszych własnych projektach i założeniach.”*⁷¹⁹

AKP deklarowała chęć wzmocnienia relacji z krajami muzułmańskimi w każdym ze swoich programów wyborczych począwszy od 2002 r. Stosunki z krajami islamskimi miały być realizowane na dwóch płaszczyznach – współpracy bilateralnej oraz w ramach Organizacji Konferencji Islamskiej. Partia zobowiązywała się do działań na rzecz wzmocnienia międzynarodowej pozycji OIC oraz budowy dynamicznej struktury organizacji, tak aby była ona zdolna do podejmowania inicjatyw. Wiązały się z tym starania o wzmocnienie roli Stałego Komitetu Współpracy Gospodarczej i Handlowej (tur. *İslam İşbirliği Teşkilatı Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi*, İSEDAK), któremu z urzędu przewodzi prezydent Turcji.⁷²⁰ Trzeba też podkreślić, że o ile

⁷¹⁸ Erdoğan, R.T. (2006). „Conservative Democracy and the Globalization of Freedom”; za: Bağcı, H., Sinkaya, B. *Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye: AK Parti'nin Perspektifi*, Akademik Orta Doğu, Vol. 1, Nr 1, s. 32.

⁷¹⁹ Davutoğlu, A. (2004). “Türkiye Merkez Ülke Olmalı”, *Radikal*, 26.02.2004.

⁷²⁰ Ibidem.

członkowie i zwolennicy AKP często odwoływali się do islamskich korzeni Turcji, to w programach partii wykorzystywanie religii w celach politycznych zostało potępione: „*Nasza partia odrzuca korzyści wypływające z zasad religijnych i etniczności i wykorzystywanie ich do celów politycznych. Postrzega działania ingerujące w życie wiernych oraz dyskryminowanie ich ze względu na ich wyznanie i światopogląd jako antydemokratyczne i stojące w sprzeczności z prawami i wolnościami człowieka. Nie do przyjęcia jest również wykorzystywanie religii w celu zaspokojenia politycznych, gospodarczych i innych interesów oraz do wywierania nacisku na ludzi, którzy żyją i myślą inaczej.*”⁷²¹

Po roku 2011 r., na skutek wewnętrznych uwarunkowań w Turcji (zob. więcej w Rozdziale 3.3.), w doktrynie strategicznej głębi coraz bardziej zyskiwał na znaczeniu panislamizm i jego ekspansjonistyczny wymiar. W dyskursach dotyczących światowej muzułmańskiej wspólnoty już wyraźnie zaczął się pojawiać element wspólnych wartości religijnych często utożsamiany z neosmanizmem czy też tureckim neoimperializmem. Sam neosmanizm wywodzi się z islamskich koncepcji *Tawhid* (jedność z Allahem lub akceptacja Allaha) i *Tanzih* (wiara w czystość Allaha). Taki panislamizm, w którym Turcja odgrywałaby ważną rolę jako naturalny przywódca, służyłby przeciwstawieniu się temu, co Davutoğlu nazywał „*rozprzestrzenianiem się zachodniej cywilizacji*”⁷²². W okresie trwających protestów społecznych na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej, określanych mianem Arabskiej Wiosny, rząd AKP głosił narrację o Turcji jako modelu politycznym dla krajów regionu⁷²³. Z kolei po coraz bardziej wyraźnym odchodzeniu od reform demokratyzacyjnych związanych z negocjacjami akcesyjnymi do UE, politycy partii rządzącej w Turcji zaczęli produkować dyskurs o islamofobii w UE jako zagrożeniu dla mieszkających tam Turków, ale również i dla pozostałych muzułmanów⁷²⁴.

Retoryka AKP o nowej roli Turcji wobec muzułmanów na świecie była widoczna w wielu różnych obszarach polityki zagranicznej. Na potrzeby niniejszej pracy wybrane zostały trzy tematy, które były najczęściej przytaczane w tym kontekście w analizowanych debatach parlamentarnych. Są one następujące: krytyka Izraela w związku

⁷²¹ Adalet ve Kalkınma Partisi (2002). *Op. cit.*

⁷²² Futák-Campbell, B., Sauvage Nolting de, H. (2022). “Turkey as Normative Power: Connections with the Muslim Brotherhood during the Arab Spring”, *Uluslararası İlişkiler*, Vol. 19, Nr 74, s. 8.

⁷²³ Głogowska, J. (2011). „Turecki model – panaceum na bolączki Bliskiego Wschodu?”, *Stosunki Międzynarodowe*, 17 maja 2011.

⁷²⁴ „Erdoğan'dan Avrupa'ya islamofobi tepkisi”, *Yeni Çağ Gazetesi*, 06.02.2021, źródło: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/erdogandan-avrupaya-islamofobi-tepkisi-425942h.htm> (dostęp 30.01.2023).

z operacją Płynny Ołów na przełomie 2008 i 2009 r. i atakiem izraelskich komandosów na statek Mavi Marmara płynący do Strefy Gazy w maju 2009 r., wspieranie protestów społecznych podczas wydarzeń Arabskiej Wiosny w 2011 r. oraz krytyka Unii Europejskiej i krajów członkowskich w związku z islamofobią.

Dyskurs o Turcji stającej w obronie Palestyńczyków

W pierwszej dekadzie rządów AKP na pierwszy plan w polityce Turcji wobec Bliskiego Wschodu wysuwała się potrzeba rozwiązania konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Jak czytamy w programie wyborczym AKP z 2002 r.: *„Rozlew krwi na Bliskim Wschodzie niepokoi i martwi tureckie społeczeństwo, które posiada bliskie historyczne i kulturowe powiązania z regionem, tak samo jak niepokoi światową opinię publiczną. Nasza partia uważa, że jedynym sposobem na powstrzymanie rozlewu krwi i łez, bez względu na to, do kogo należą, jest trwały pokój. W tych ramach Turcja będzie kontynuowała wspieranie działań mających na celu wypracowanie pokoju.”*⁷²⁵

Obranie wyraźnie pro-palestyńskiego stanowiska przez AKP rzutowało również na politykę Turcji wobec Izraela, chociaż początkowo zmiana w tej polityce była czysto symboliczna, tj. zaszła głównie w retoryce tureckich przywódców, nie pociągając za tym żadnego działania wpływającego na pogorszenie relacji. Dopiero incydent z 31 maja 2009 r., podczas którego turecki statek Mavi Marmara płynący na czele Flotyli Wolności transportującej pomoc do Strefy Gazy został zaatakowany przez izraelskich komandosów, przyniósł stanowczą reakcję Turcji i groźbę zerwania stosunków dyplomatycznych z Izraelem.

Na politykę zagraniczną Turcji wobec Izraela w dużej mierze wpływała turecka opinia publiczna i jej podział. Z jednej strony część państwowego establishmentu popierała kontynuację zacieśnionych relacji z Izraelem. Dla tureckich wojskowych, turecko-izraelskie porozumienie z 1996 r. o współpracy wojskowej oraz następne porozumienie w dziedzinie przemysłu obronnego były korzystne jako źródło zaawansowanego wyposażenia i ćwiczeń wojskowych. Z kolei dla tureckiego MSZ znaczenie miało poparcie izraelskiego lobby w amerykańskim Kongresie, które zależało od dobrych relacji pomiędzy Turcją i Izraelem i które stanowiło skuteczną przeciwwagę dla lobby ormiańskiego i greckiego w USA⁷²⁶.

⁷²⁵ Adalet ve Kalkınma Partisi (2002). *Op. cit.*

⁷²⁶ Bengio, O. (2009). „Altercating Interests and Orientations between Israel and Turkey: a View from Israel”, *Insight Turkey*, Vol. 11, Nr 2, s. 43-55.

Z drugiej strony duża część tureckiego społeczeństwa i mediów deklarowała poparcie dla Palestyńczyków, zwłaszcza w czasie, kiedy Izrael podejmował działania wojskowe przeciwko palestyńskim bojownikom w Strefie Gazy czy na Zachodnim Brzegu. To współczucie nie do końca może być tłumaczone solidarnością religijną, gdyż w przeszłości przywódcy centro-lewicowi i kemalistyczni wielokrotnie krytykowali działania zbrojne Izraela. Co więcej, turecka polityka może być zmienna w zależności od istniejącego stanu relacji pomiędzy Izraelem i Palestyńczykami⁷²⁷. Dla Ankary idealna byłaby sytuacja, w której mogłaby utrzymywać dobre relacje z obiema stronami, zarówno z Izraelem, jak i Autonomią Palestyńską czy Strefą Gazy, ale taki stan rzeczy wydaje się niemożliwy.

Operacja sił izraelskich w Strefie Gazy „Płynny Ołów” z przełomu 2008 i 2009 r. ściągnęła na Izrael falę krytyki ze strony Turcji oraz innych państw. Chociaż Izrael twierdził, iż jest uprawniony do obrony przez rakietami bojowników Hamasu, jego reakcja została uznana za nieproporcjonalną. Konsternację tureckich władz wywołał też fakt, iż ataki izraelskie na Strefę Gazy rozpoczęły się w zaledwie cztery dni od wizyty w Ankarze izraelskiego premiera Ehuda Olmerta. Recep Tayyip Erdoğan uznał to za „*brak szacunku wobec Turcji*”.⁷²⁸ Podczas gdy turecka opinia publiczna wyrażała protest wobec operacji Izraela, Erdoğan i ówczesny minister spraw zagranicznych Ali Babacan zaangażowali się w działania dyplomatyczne mające na celu zakończenie ataku i zniesienie blokady, jaką Izrael nałożył na Strefę Gazy. Na tym tle doszło też do incydentu z udziałem premiera Erdoğan. Podczas panelu dyskusyjnego zorganizowanego w ramach Światowego Forum Ekonomicznego w Davos 29 stycznia 2009 r., w którym uczestniczył także prezydent Izraela Szymon Peres, Erdoğan oskarżył Izrael o „barbarzyńskie” działania w Strefie Gazy, a gdy moderator dyskusji wyłączył mu mikrofon manifestacyjnie opuścił salę⁷²⁹.

Potyczka słowna w Davos paradoksalnie przyczyniła się do poprawy relacji Turcji i Izraela. Krótco po tym wydarzeniu prezydent Peres zadzwonił do premiera Erdoğan i przeprosił za podniesienie głosu oświadczając, iż jego słowa w Davos nie były wymierzone w Erdoğan.⁷³⁰ Następnie widoczne były działania obu stron, których celem

⁷²⁷ Aras, B. (2009). Turkey and the Palestinian Question, SETA Policy Brief, Nr 29, źródło: https://ciaotest.cc.columbia.edu/pbei/seta/0015602/f_0015602_13607.pdf (dostęp 01.03.2022).

⁷²⁸ „Erdoğan: İsrail bizi çok üzdü”, *Zaman*, 19 stycznia 2009.

⁷²⁹ “Recep Erdogan storms out of Davos after clash with Israeli president over Gaza”, *The Guardian*, 30.01.2009, źródło: <https://www.theguardian.com/world/2009/jan/30/turkish-prime-minister-gaza-davos> (dostęp 01.03.2022).

⁷³⁰ „Peres'ten yumuşatma telefonu”, *Hürriyet*, 30 stycznia 2009.

było sprowadzenie relacji turecko-izraelskich na dawny tor. Wyrazem tego było spotkanie ministrów spraw zagranicznych Turcji i Izraela, odpowiednio Ali Babacana i Tzipi Livni w Brukseli w marcu 2009 r., kiedy to szefowie dyplomacji podkreślili strategiczne znaczenie wzajemnych relacji i dyskutowali na temat zapewniania pokoju w regionie. Jest to dowód na istnienie dwóch płaszczyzn w stosunkach izraelsko-tureckich: symbolicznej i pragmatycznej. Na płaszczyźnie symbolicznej dochodzi do krytyki słownej oraz protestów opinii publicznej, zaś na pragmatycznej ostre słowa są łagodzone przez cichą dyplomację.

Przyjaźń turecko-izraelska została wystawiona na kolejną próbę jeszcze w tym samym roku. 31 maja 2009 r. doszło do ataku izraelskich komandosów na Flotyllę Wolności transportującą pomoc humanitarną do objętej izraelską blokadą Strefy Gazy. Siły izraelskie zaatakowały turecki statek *Mavi Marmara* płynący na czele ekspedycji. Wskutek ataku zginęło dziewięciu propalestyńskich aktywistów, w tym ośmiu obywateli Turcji. Reakcja Turcji była natychmiastowa. Jeszcze tego samego dnia minister Davutoğlu wydał oświadczenie potępiające atak i zażądał wyjaśnień Izraela⁷³¹. Za tym poszły następne kroki, w tym groźba zerwania stosunków dyplomatycznych z Izraelem, jeśli władze tego państwa nie przeproszą za atak.

Atak na statek *Mavi Marmara* stał się jednym z głównych tematów debat parlamentarnych dotyczących polityki zagranicznej Turcji co najmniej do marca 2013 r., kiedy to izraelski premier Benjamin Netanjahu przeprosił za atak w rozmowie telefonicznej z premierem Erdoğanem. W 2010 r. późniejszy minister kultury i turystyki z ramienia AKP Ömer Çelik nie stronił od porównań Izraela do faraona z czasów Mojżesza: „*A to, co robi Izrael – jakkolwiek to się nazywa, z jakiegokolwiek powodu próbują to usprawiedliwić – jest również sprzeczne z przesłaniem Jezusa, przesłaniem proroka Mahometa i przesłaniem Mojżesza, za którym, jak twierdzą, podążają. Dzisiaj Izrael jest w stanie wojny z prorokiem Mojżeszem na Morzu Śródziemnym, zaatakował Mojżesza i stanął po stronie faraona*” (TBMM_2010.06.01).

Z kolei ówczesny minister spraw zagranicznych Davutoğlu bronił praw Palestyńczyków do Jerozolimy: „*Jerozolima to nasza sprawa. Dlaczego jest to naszym zmartwieniem? Wschodnia Jerozolima nie jest częścią Izraela, jak myślicie. Zgodnie z prawem międzynarodowym Wschodnia Jerozolima jest częścią państwa palestyńskiego i*

⁷³¹ Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (2010). *Gazze'ye İnsani Yardım Filosuna İsrail Savunma Kuvvetleri tarafından güç kullanılması*, Oświadczenie Ministra Spraw Zagranicznych nr 115, 31 maja 2010, źródło: http://www.mfa.gov.tr/no_-115_-31-mayis-2010_--gazze_ye-insani-yardim-filosuna-israil-savunma-kuvvetleri-tarafindan-guc-kullanilmasi-hk_.tr.mfa (dostęp 01.03.2020).

składa się z terytoriów okupowanych w 1967 r., części tego terytorium. Dla Waszej informacji, meczet Al-Aksa również znajduje się we Wschodniej Jerozolimie. Meczet Al-Aksa nie jest i nie będzie na terytorium Izraela. A jeśli pewnego dnia zapanuje pokój, co miałem na myśli, Wschodnia Jerozolima będzie stolicą państwa palestyńskiego” (TBMM_2010.07.01). Co ciekawe, w tym samym przemówieniu Davutoğlu przytoczył argument spuścizny po Imperium Osmańskim jako tłumaczący zaangażowanie Turcji w kwestię palestyńską: „Dlaczego z perspektywy Turcji jest to nasz problem? Szanowni deputowani, nawet administracja miejsc kultu religijnego we Wschodniej Jerozolimie jest nadal prowadzona zgodnie z tradycjami odziedziczonymi po Imperium Osmańskim. Nie ma nowej praktyki, nie ma nowego prawa, obowiązuje zwyczaj z Imperium Osmańskiego” (TBMM_2010.07.01).

Po normalizacji stosunków Turcji z Izraelem, jaka nastąpiła po wspomnianych przeprosinach Turcji przez premiera Netanjahu wraz z jego obietnicą wypłacenia odszkodowań rodzinom ofiar ataku na statek Mavi Marmara⁷³² i zniesienia blokady gospodarczej Strefy Gazy, politycy AKP przekonywali, że priorytetem Turcji nadal pozostaje bezpieczeństwo i pokój Palestyńczyków: „Nigdy nie zapomnieliśmy o Palestynie, zawsze zajmowaliśmy się kwestią palestyńską. Jednym z warunków, jakie postawiliśmy dzisiaj dla normalizacji naszych stosunków z Izraelem, jest zniesienie embarga nałożonego na naszych palestyńskich braci i siostry. Negocjacje w tej sprawie trwają i spodziewamy się pozytywnych zmian w nadchodzących dniach. Stanowisko Turcji jest bardzo jasne, przejrzyste i nieprzesadzone. Przedstawiamy trzy warunki; jeden został spełniony, a kiedy pozostałe dwa warunki zostaną spełnione w ramach reparacji, znormalizujemy nasze stosunki z Izraelem i będziemy nadal uczestniczyć w procesie pokojowym na Bliskim Wschodzie” (TBMM_2016.03.05).

Trzeba podkreślić, że dyskurs AKP o Turcji jako opiekunie Palestyńczyków był ściśle powiązany z dyskursami partii o Izraelu jako oprawcy Palestyńczyków. W następstwie incydentu w Davos w styczniu 2009 r. nastąpiła internalizacja kwestii palestyńskiej w Turcji i przypisywanie Izraelowi roli państwa odpowiedzialnego za sytuację Palestyńczyków. Ta ostatnia urosła do rangi sprawy narodowej Turcji, co było widoczne zarówno w debatach parlamentarnych, jak i kampaniach wyborczych przed wyborami w 2011 i 2014 r. Badacze uważają, iż antyizraelska retoryka miała na celu

⁷³² Zginęło wówczas 11 osób, w tym dziewięcioro obywateli Turcji. Źródło: Finkelstein, N. (2014). “What Happened on the Mavi Marmara? An Analysis of the Turkel Commission Report”, *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 1, Nr 2, s. 31-53.

wzmocnienie prestiżu partii także poza Turcją. Biorąc pod uwagę ofiary ludzkie, jakie ciągle operacje izraelskie powodowały w Strefie Gazy, oraz antysemityczne nastroje wśród społeczności Bliskiego Wschodu, w tym Turcji, AKP czerpała obfite korzyści z antyizraelskiej retoryki zarówno w kraju, jak i za granicą⁷³³. Na skutek odmiennych, niż tego oczekiwała AKP, skutków Arabskiej Wiosny, a także po zwrocie nacjonalistycznym po 2015/2016 r., stopniowo zaczęto odchodzić od antyizraelskiego dyskursu. Historia zatoczyła koło w sierpniu 2022 r., kiedy osiągnięto porozumienie w sprawie przywrócenia pełnych stosunków dyplomatycznych pomiędzy Turcją i Izraelem i zapowiedziano wysłanie Tel-Awiwu i Ankary ambasadorów, odwołanych w 2010 r. na skutek incydentu ze statkiem Mavi Marmara⁷³⁴. Pomimo ocieplenia relacji turecko-izraelskich, prezydent Erdoğan zapewniał o kontynuacji poparcia Turcji dla Palestyńczyków podczas spotkania z prezydentem Autonomii Palestyńskiej Mahmudem Abbasem zaledwie tydzień po wspomnianym porozumieniu: „*Palestyna zajmuje szczególne miejsce w sercach naszego kraju i naszego narodu. Jak zawsze kontynuujemy naszą solidarność z narodem palestyńskim i nasze poparcie dla sprawy palestyńskiej w najsilniejszy sposób. Turcja broni wizji rozwiązania konfliktu izraelsko-palestyńskiego w oparciu o formułę dwupaństwowości na wszystkich możliwych forach*”⁷³⁵. Wydaje się jednak, że i tym razem, podobnie jak w przypadku polityki wobec Tatarów Krymskich, pragmatyzm wziął górę nad sentymentami w polityce zagranicznej. Rząd AKP zdał sobie sprawę, że w obliczu przedłużającej się wojny w Syrii, a także po inwazji Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r., Turcja nie może sobie pozwolić na antagonistyczne relacje z Izraelem, z którym przed 2009 r. łączyła ją zacieśniona współpraca wojskowa.

Poparcie dla protestów społecznych wspólnot sunnickich w okresie Arabskiej Wiosny

Po wybuchu protestów społecznych w Tunezji, Egipcie, Libii, Syrii, Jemenie i Bahrajnie na przełomie 2010 i 2011 r., określanym mianem Arabskiej Wiosny, politycy

⁷³³ Özcan, G. (2018). “The JDP’s Changing Discursive Strategies towards Israel: Rhetoric vs. Reality”, *Uluslararası İlişkiler*, Vol. 15, Nr 57, s. 19-32.

⁷³⁴ “Turkey normalizes relations with Israel while promising continued support for Palestine”, *Le Monde*, 17.08.2022, źródło: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/08/17/turkey-normalizes-relations-with-israel-while-promising-continued-palestine-support_5993886_4.html (dostęp 19.03.2022).

⁷³⁵ Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji (2022). *Cumhurbaşkanı Erdoğan, Filistin Devlet Başkanı Abbas ile ortak basın toplantısında konuştu*, 23.08.2022, źródło: <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-filistin-devlet-baskani-abbas-ile-ortak-basin-toplantisinda-konustu> (dostęp 19.03.2022).

AKP, z Erdoğanem i Davutoğlu na czele, zaczęli produkować dyskursy o tureckim modelu, na którym powinny się wzorować kraje regionu. Tureckie władze wspierały protesty na płaszczyźnie retorycznej postrzegając je jako dążenie religijnych grup społecznych do zerwania z sekularnymi, wojskowymi reżimami. To również okres ogromnej popularności ówczesnego premiera Erdoğan na Bliskim Wschodzie, postrzeganego przez społeczeństwa krajów ogarniętych Arabską Wiosną jako „przywódca ludu”.

Co ciekawe, w dyskursie AKP na pierwszy plan wychodziła potrzeba ustanowienia demokracji w krajach regionu, przy czym demokrację utożsamiano z wolą ludu: *„Uważamy, że ostatnie ruchy zmian na Bliskim Wschodzie stwarzają ważne możliwości dla regionu, aby mieć bardziej demokratyczną, przejrzystą i skuteczną administrację. Dołożymy wszelkich starań, aby proces ten zakończył się w sposób zgodny z uzasadnionymi aspiracjami i żądaniami naszych bratnich narodów oraz aby region wyszedł z tego procesu jako bardziej demokratyczny, stabilniejszy i bogatszy. Rozumiejąc, że ostateczną stabilizację można osiągnąć jedynie poprzez systemy, których legitymacja pochodzi od ludzi, wierzymy, że należy przeprowadzić reformy, które spełnią uzasadnione żądania narodów bratniego regionu. Prowadzimy i będziemy prowadzili aktywną politykę w celu jak najszybszego ustanowienia wewnętrznego pokoju, spokoju i stabilności, zwłaszcza w Syrii, Libii, Egipcie, Tunezji i Jemenie”* (TBMM_2011.07.08). Zarówno autor wyżej przytoczonych słów, czyli sam Erdoğan, jak i inni czołowi politycy AKP stronili w swoich przemówieniach od odwołań do wspólnej muzułmańskiej religii, pomimo iż opozycyjne siły polityczne w wymienionych krajach miały wyraźnie proislamskie korzenie, jak chociażby Partia Odrodzenia w Tunezji (*Nahda*) czy Partia Wolności i Sprawiedliwości w Egipcie. Wspomniane partie, same siebie określające jako umiarkowane, otwarcie wzorowały się na tureckiej AKP deklarując działania na rzecz wolności, demokracji i gospodarki rynkowej. Podczas swojej wizyty w Tunezji we wrześniu 2011 r. Erdoğan przekonywał Tunezyjczyków, iż islam i demokracja są ze sobą do pogodzenia: *„Najważniejsze jest to, żeby Tunezja to udowodniła, iż islam i demokracja mogą istnieć obok siebie. Turcja, jako kraj w 99 procentach muzułmański, jest najlepszym tego przykładem, nie mamy żadnych problemów. [...] Muzułmanin może rządzić świeckim krajem i odnosić sukcesy”*⁷³⁶. Przytoczone słowa pokazują, iż Erdoğan nie tylko chciał

⁷³⁶ “Turkey's Erdogan makes case for Islam and democracy in Tunisia”, *France24*, 15.09.2011, źródło: <https://www.france24.com/en/20110915-turkey-erdogan-visits-tunisia-second-leg-arab-spring-tour-israel> (dostęp 13.02.2023).

traktowania Turcji i rządów AKP jako modeli dla krajów islamskich, ale chciał również powielania tego modelu upatrując w tym szansy na budowanie przyszłych partnerstw.

Początkowo, przywódca AKP Erdoğan cieszył się ogromnym poparciem niemal we wszystkich krajach Arabskiej Wiosny, czego najlepszym dowodem było witanie go niemal jak gwiazdę pop w Kairze czy w Tunisie. Ani Tunezja ani Egipt nie miały wówczas swojego narodowego „Erdoğana”, który by porwał tłum i dokonywał cudów. Ale Arabska Wiosna sprawiła, że zarówno w Tunezji, jak i w Egipcie, ugrupowania islamskie mogły wyjść z ukrycia i pełnoprawnie uczestniczyć w kształtowaniu sceny politycznej. Nie powinno zatem dziwić, że nie posiadające doświadczenia w rządzeniu, bo dotychczas będące opozycją, partie islamskie poszukiwały wskazówki, wzoru na jakim mogłyby się oprzeć. W takiej sytuacji odnosząca sukcesy polityczne i gospodarcze Partia Sprawiedliwości i Rozwoju wydawała się idealnym modelem⁷³⁷.

Proaktywna polityka rządu AKP na Bliskim Wschodzie w czasie Arabskiej Wiosny ściągnęła na partię falę krytyki w kraju. Opozycyjna CHP oskarżała AKP o sekciarstwo i pozycjonowanie Turcji jako lidera świata sunnickiego, zaś deputowany MHP Oktay Vural zarzucał rządowi Erdoğanowi wikłanie się w „*imperialistyczną grę w świecie islamu*” (TBMM_2012.10.12). Davutoğlu twardo bronił polityki rządu zaprzeczając istnieniu sekciarskiego podejścia AKP: „*w naszej polityce na Bliskim Wschodzie i w żadnej z naszych polityk nigdy nie było podłoża etnicznego ani wyznaniowego. Mubarak, którego autorytarnym i dyktatorskim postawom się sprzeciwiamy, był sunnitą, Kaddafi był sunnitą, Saddam był sunnitą, Ben Ali był sunnitą. Sprzeciwiliśmy się im, ponieważ prześladowali swój lud. Przeciwstawiamy się Baszarowi Asadowi nie z powodu jego wyznania, ale z powodu jego okrucieństwa*” (TBMM_2012.10.12). Jednak, jak zauważył wspomniany wcześniej Oktay Vural z MHP, rząd AKP popierał protesty jedynie w krajach z protestującymi sunitami, zapominając o szyickim Bahrajnie, pomimo iż tam również doszło do wystąpień społecznych przeciwko autorytarnej władzy.

O ile politycy AKP usilnie zaprzeczali oskarżeniom o sekciarską politykę na Bliskim Wschodzie, nie kryli swojego neoosmańskiego podejścia do krajów regionu. Ówczesny minister spraw zagranicznych Davutoğlu zdawał się być nawet dumny z tego, w jaki sposób jego rząd prowadził narrację o Turcji będącej spadkobierczynią Imperium

⁷³⁷ Macdonald, A., Amara, T. (2013). “Erdogan: from 'rock star' to mixed reviews from Arabs”, *Reuters*, 12.06.2013, źródło: <https://www.reuters.com/article/us-turkey-protests-arabs-idUSBRE95B17L20130612> (dostęp 13.02.2023).

Osmańskiego: „*Kiedy w zeszłym miesiącu spotkałem się z prezydentem Algierii, panem Buteflią, powiedział mi: <nie mogliśmy się doczekać, żeby cię zobaczyć, ponieważ twoja wizyta tutaj nie jest wizytą zagraniczną, ale wizytą członka rodziny (arab. silairahim)>. Tak, gdziekolwiek się nie udamy, czy to na Bliski Wschód, na Bałkany, na Kaukaz, czy do Azji Środkowej, przybywamy jako silairahim*” (TBMM_2012.12.16).

Zdaniem Bilge Yabanci, po Arabskiej Wiośnie i wojnie domowej w Syrii AKP rozszerzyła swoje dyskursywne odniesienia do ludu, aby włączyć do niego także społeczności poza granicami Turcji. Czyniąc to, AKP wykorzystwała nowatorską interpretację panosmanizmu realizowanego poprzez wykorzystywanie bezpośrednich odniesień do Imperium Osmańskiego, w którym różne grupy religijne żyły razem (rzekomo w pokoju i harmonii) w przeciwieństwie do „cywilizacji zachodniej” przedstawianej jako niegodna zaufania, nieuczciwa i cyniczna⁷³⁸.

Dyskurs o Europie będącej zagrożeniem dla islamu i wartości tureckich

Dla lepszego zrozumienia nowej tożsamości tureckiej kształtowanej przez AKP, a także nowej wizji dla roli Turcji jako opiekunice muzułmanów w świecie, niezbędne jest przedstawienie dyskursów o wartościach europejskich traktowanych jako przeciwwaga dla narodowych wartości tureckich. Podczas stopniowego odchodzenia od reform demokratyzacyjnych po 2007 r. politycy AKP coraz głośniejszy wyrażali niezadowolenie z traktowania Turcji przez Unię Europejską i coraz częściej krytykowali tę ostatnią za stosowanie podwójnych wartości i islamofobię.

Od chwili dojścia do władzy AKP otwarcie wyrażała poparcie dla członkostwa Turcji w Unii Europejskiej, jednak przy założeniu istnienia odmienności cywilizacji. W początkowym okresie rządów partii wyraźny był dyskurs o przymierzu cywilizacji z Turcją jako pomostem pomiędzy cywilizacją zachodnią i islamską. Świadczyły o tym słowa lidera partii Erdoğan: „*Jeśli Unia Europejska nie jest chrześcijańskim klubem, musi to udowodnić. Co zyskacie poprzez przyjęcie w 99 procentach muzułmańskiej Turcji do UE? Zyskacie pomost pomiędzy UE i silnym światem muzułmańskim liczącym 1,5 miliarda ludzi. Przymierze Cywilizacji zostanie zapoczątkowane.*”⁷³⁹ Poparcie AKP dla członkostwa Turcji w Unii Europejskiej wynikało też z postrzegania wspólnoty jako gwaranta praw podstawowych, w tym wolności wyznania. Było to szczególnie istotne dla

⁷³⁸ Yabanci, B. (2023). „At the Intersections of Populism...”, *op. cit.*

⁷³⁹ Kılınç, R. (2009). „Turkey and the Alliance of Civilizations: Norm adoption as Survival Strategy”, *Insight Turkey*, Vol. 11, Nr 3, s. 63.

islamistów, których partie począwszy od 1971 r. były wielokrotnie zdelegalizowane przez Trybunał Konstytucyjny pod zarzutem naruszenia konstytucyjnych zasad.⁷⁴⁰ Krajowa opozycja, na czele z Republikańską Partią Ludową, oskarżała AKP o *takiye*, upatrując w programie AKP wobec Unii ukrytą agendę na rzecz osiągnięcia „prawdziwych celów” partii.⁷⁴¹

Proeuropejska postawa AKP mogła nieco dziwić biorąc pod uwagę konserwatywnych wyborców partii⁷⁴² charakteryzujących się postawą eurosceptyczną, a nawet antyeuropejską. Ich zdaniem, lekceważenie odmienności kulturowej doprowadzi do zaniku tureckiej tożsamości. Według islamistów, Europejczycy stosują podwójne standardy i są nieszczerzy wobec kwestii tożsamości narodowej.⁷⁴³ Dowodem na przytoczone zarzuty ma być polityka Unii Europejskiej prowadząca do stworzenia bądź wskrzeszenia mikro-tożsamości regionalnych i etnicznych oraz nadanie mikro-tożsamościom charakteru tożsamości narodowej. Poprzez wspomniane działania i poprzez transfer części kompetencji narodowych do federalnego systemu Unia niszczy narodową tożsamość turecką.⁷⁴⁴ W opinii islamistów, postrzegających religię jako czynnik warunkujący tożsamość, Europa dowiodła, poprzez podkreślanie religijnej tożsamości podczas wypraw krzyżowych i różnych historycznych sojuszy, że stanowi „klub chrześcijański”⁷⁴⁵.

Strach islamistów przed Unią Europejską i Europą wiązał się także z obawami o próbę osłabienia islamskiej tożsamości Turków. Uważali, że proces integracji prowadzi do utraty narodowych tożsamości, a w konsekwencji do wyróżnienia religii jako czynnika

⁷⁴⁰ Od 1971 r. zdelegalizowane zostały następujące partie islamistyczne: Partia Ładu Narodowego (*Millî Nizam Partisi*, MNP), Partia Ocalenia Narodowego (*Millî Selâmet Partisi*, MSP), Partia Dobrobytu (*Refah Partisi*) oraz Partia Cnoty (*Fazilet Partisi*). Podobny koniec groził też AKP, przeciwko której został wytoczony proces o pogwałcenie zasady laicyzmu. Ostatecznie partia nie została zdelegalizowana, obcięto jej tylko część subwencji. Zob. więcej w: Dagi, I. (2008). „Islamist Parties and Democracy: Turkey’s AKP in Power”. *Journal of Democracy*, Vol. 19, Nr 3, s. 25-30.

⁷⁴¹ Uważają oni, że AKP kieruje się w swojej polityce zasadą *takiye*, która oznacza ukrywanie swojego oddania religijnego, jeśli jest to niezbędne do osiągnięcia celu. Jako niezaprzeczalny dowód *takiye*, przytaczane są słowa Erdoğana z okresu, kiedy był członkiem *Refah Partisi*: „Demokracja jest jak samochód. Jedziesz nim po to, aby dotrzeć do celu.”, w: „Turkey’s Great Divide”, *Time*, 23 lipca 2007.

⁷⁴² Poparcie dla członkostwa Turcji w UE wśród zwolenników AKP wynosiło w 2002 r. 52 proc., zaś sprzeciw wobec procesu integracji wyrażało wówczas 41 proc. elektoratu partii. Carkoğlu, A. (2003). „Who wants full Membership? Characteristics of Turkish Public Support for EU Membership”, w: Çarçoğlu, A., Rubin, B. (red.), *Turkey and the European Union. Domestic Politics, Economic Integration and International Dynamics*, Londyn: Routledge, s. 174.

⁷⁴³ Bora, T. (2002). „Hangi Avrupa Birliği? Hangi Müktesebat?”, *Birikim: Hangi Avrupa’ya Doğru*, Nr 11, s. 18-19.

⁷⁴⁴ İnaç, H. (2003). „Identity Problems of Turkey during the European Union Integration Process”, *Journal of Economic and Social Research*, Vol. 6, s. 46.

⁷⁴⁵ Głogowska, J. (2011). „Tożsamość turecka i tożsamość europejska - interpretacje” w: Borkowski, P., Gołembski, F. (red.) *My i Oni. Problemy tożsamości w jednoczącej się Europie*, Warszawa: Aspra.

warunkującego tożsamość. Jako członek Unii Europejskiej Turcja byłaby jedynym niechrześcijańskim krajem Wspólnoty, co naraziłoby ją na chrześcijańską dominację.⁷⁴⁶ Zdaniem części tureckich badaczy, europejscy politycy i intelektualiści próbowali nakłonić Turcję na zerwanie z islamskimi zasadami, gdyż postrzegali islam jako zagrożenie i religię nieeuropejską.⁷⁴⁷ Wspomniani badacze uważali, że Unia Europejska jako projekt polityczno-kulturowy bazujący na triadzie kultur greckiej, łacińskiej i chrześcijańskiej ma na celu zapobiec islamskiemu odrodzeniu. Wyrazem tego miało być postrzeganie przez Unię tożsamości islamskiej jako formy fundamentalizmu. Roztaczana przez islamistów wizja asymilacji kulturowej Turcji i islamskiego świata miała być ostrzeżeniem dla wszystkich, którzy nie dostrzegają prawdziwego oblicza i prawdziwych celów Europy⁷⁴⁸.

Umiarkowani islamscy intelektualiści formułowali swój sprzeciw wobec integracji Turcji z Europą przywołując bardziej wyważone argumenty. Według Dilipaka, społeczeństwa jednoczą się poprzez świadomość wspólnej historii, wspólne wzory zachowań społecznych, wspólne wierzenia religijne i tradycje. Te wszystkie czynniki są odmienne dla Turcji i europejskich społeczeństw, co wyklucza poczucie europejskiej tożsamości wśród Turków.⁷⁴⁹

W krytyce skierowanej pod adresem krajów europejskich coraz częściej pojawiały się oskarżenia o rosnącą islamofobię. W 2015 r. AKP umieściła walkę z islamofobią jako punkt w swoim programie wyborczym: *„staliśmy i stoimy przeciwko niesprawiedliwości, wszelkiego rodzaju uprzedzeniom i wrogości wobec islamu”*⁷⁵⁰. W części programu z 2015 r. poświęconej Turkom za granicą czytamy: *„Przeciwstawiamy się dyskryminacji, która stanowi wielkie zagrożenie dla całej ludzkości. Wspólnie z innymi krajami działamy na rzecz ochrony wartości ludzkich, walcząc z rasizmem, ksenofobią i antyislamizmem dotyczącymi naszych obywateli za granicą”*⁷⁵¹. Te pierwsze wzmianki o islamofobii były wyrażane w programie dość ogólnie, bez wskazywania na kraje europejskie jako główną przestrzeń dyskryminacji muzułmanów. W dyskursie politycznym natomiast islamofobia w Europie wyrastała na jeden z głównych problemów polityki zagranicznej

⁷⁴⁶ İnaç, H. (2003). “Identity Problems of Turkey...”, *op. cit.*, s. 48.

⁷⁴⁷ Yavuz, H. (1998). “Turkish Identity and Foreign Policy in Flux: The Rise of Neo - Ottomanism”, *Critique*, s. 34-41.

⁷⁴⁸ Głogowska, J. (2011). “Tożsamość turecka...”, *op.cit.*

⁷⁴⁹ „Yazar Abdurrahman Dilipak ile Söyleşi”, *İlkadım*, 2010, Nr 262, s. 9-11.

⁷⁵⁰ Adalet ve Kalkınma Partisi (2015). *Op. cit.*

⁷⁵¹ Ibidem.

Turcji. Dowodzą tego słowa ministra spraw zagranicznych Turcji Mevluta Çavuşoğlu z 2016 r.: *„Dziś walczymy z takimi wyzwaniem jak nietolerancja, ksenofobia i islamofobia, które są głównymi problemami Europy, głównym problemem Zachodu i Europy, i będziemy tę walkę kontynuować. Naszym obowiązkiem jest walka z tym ekstremizmem, który osiągnął poważny poziom w Europie Zachodniej. Nie chodzi tylko o imigrantów czy muzułmanów, także wspólne wartości Europy zaczęły się zużywać i jak powiedziałem wcześniej, obecny obraz w Europie przypomina nam ten sprzed II wojny światowej. Obawiam się, że jeśli nie zostaną podjęte odpowiednie środki, niestety grozi nam powrót do tamtych czasów”* (TBMM_2016.12.09).

W programie wyborczym AKP z 2018 r. walka z islamofobią i rasizmem w Europie rozrosła się do jednego z głównych tematów wyszczególnionych w rozdziale o polityce zagranicznej: *„Widzimy, że islamofobia, a nawet nienawiść do muzułmanów, szerzy się jak rak, zwłaszcza w społeczeństwach europejskich. Nasilenie ataków na naszych obywateli, ich nieruchomości i meczety, zwłaszcza w krajach Europy Zachodniej, osiągnęło poziom, którego nie można zignorować. Bycie innym, inny wygląd w Europie stało się kwestią bezpieczeństwa ludzi. Z tego powodu na milionów mieszkańców Europy czyha zagrożenie przemocą”*⁷⁵². W tym miejscu programu AKP wytyka też Europie stosowanie podwójnych standardów: *„to pokazuje, jakim wzorem jest kultura i tolerancja Europy głoszącej pluralizm. Turcja dokłada wszelkich starań przede wszystkim na rzecz ochrony bezpieczeństwa i praw muzułmanów w Europie, a następnie na rzecz zmiany wąskiego i niebezpiecznego punktu widzenia w Europie. W tym celu wykorzystuje nie tylko kontakty dwustronne, ale również różne organizacje i procesy. Ustanowienie Europejskiej Grupy Kontaktowej ds. Muzułmanów przy Organizacji Konferencji Islamskiej jest krokiem w tym kierunku. Te wysiłki będą nadal intensyfikowane, a my nadal będziemy obrońcą, opiekunem i głosem muzułmanów w Europie”*⁷⁵³.

Wraz z postępującym oddalaniem się Turcji od perspektywy członkostwa w Unii Europejskiej politycy AKP wiązali rosnącą islamofobię w Europie z poszukiwaniem nowego elementu łączącego dla europejskiej tożsamości. Zdaniem Erdoğan, islam i muzułmanie zajęli miejsce komunizmu jako głównego wroga Zachodu: *„w miarę pogłębiania się lęku przed utratą władzy politycznej i gospodarczej wraz z postępującą epidemią równowaga Europejczyków pogarsza się. To z kolei prowadzi do szerzenia się odruchu obrony współczesnej tożsamości europejskiej, a dokładniej jedności*

⁷⁵² Adalet ve Kalkınma Partisi (2018). *Op. cit.*

⁷⁵³ Adalet ve Kalkınma Partisi (2018). *Op. cit.*

europiejskiej, poprzez zwiększanie dawki fanatyzmu religijnego i kulturowego. Nowe narzędzie motywacyjne tej tożsamości europejskiej, którą chroniono przed komunistycznym zagrożeniem w okresie zimnej wojny, wyrażane jest za pomocą islamofobii” (RTE_2021.05.25).

Dyskursy AKP o islamofobii w Europie miały też wymiar praktyczny w postaci zaangażowania rządzących w budowanie relacji Turcji ze wspólnotami muzułmańskimi na Zachodzie. Turcja zaczęła powoływać w krajach europejskich nowe agencje i instytucje, a także oddziały krajowych instytucji zajmujących się kwestiami religijnymi, jak np. Diyanetu. W tureckich konsulatach w kilku krajach europejskich utworzono specjalne infolinie dla muzułmanów tam mieszkających i zachęcano do zgłaszania każdego rodzaju islamofobii, zarówno werbalnej, jak i fizycznej, której doświadcza⁷⁵⁴. Dodatkowo, turecka prorządowa Fundacja Badań Politycznych, Ekonomicznych i Społecznych SETA (tur. *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı*) od 2015 r. publikuje coroczny raport o islamofobii w Europie: „European Islamophobia Report”⁷⁵⁵ prezentujący obraz dyskryminacji muzułmanów w poszczególnych krajach europejskich.

Zdaniem badaczy, polityka tureckiego rządu skierowana wobec muzułmanów za granicą miała na celu „potwierdzenie roli Turcji jako lidera świata islamu i patrona wspólnot muzułmańskich w świecie”⁷⁵⁶. W swojej polityce wobec muzułmanów w świecie, nazwanej przez Ihsana Yilmaza i Mustafę Demira „cywilizacyjnym populizmem”, rząd AKP odwoływał się do emocji wspólnot muzułmańskich na Zachodzie przedstawiając się jako obrońca islamu i ummy. W tym kontekście AKP obrała sobie za cel także zakończenie cierpienia muzułmanów w Europie poprzez walkę z ich dyskryminacją i islamofobią⁷⁵⁷.

Podsumowanie

Dyskursy o roztaczaniu przez Turcję opieki nad muzułmanami na całym świecie kryły w sobie element tożsamościowy, a dokładniej sformułowaną przez Lene Hansen kategorię tożsamości etycznej. Wymiar tożsamości etycznej opiera się na założeniu, że

⁷⁵⁴ Yilmaz, I., Demir, M. (2023). „Manufacturing the Ummah: Turkey’s transnational populism and construction of the people globally”, *Third World Quarterly*, Vol. 44, Nr 2, s. 320-336.

⁷⁵⁵ SETA (b.d.), *European Islamophobia Report*, źródło: <https://islamophobiareport.com/en/> (dostęp 20.02.2023).

⁷⁵⁶ Yenigun, H. I., Adar, S. (2019). “A Muslim Counter-Hegemony?: Turkey’s Soft Power Strategies and Islamophobia.” *Jadaliyya*, 06.05.2019. <https://www.jadaliyya.com/Details/38646/A-Muslim-Counter-Hegemony-Turkey’s-Soft-Power-Strategies-and-Islamophobia> (dostęp 20.02.2023).

⁷⁵⁷ Yilmaz, I., Demir, M. (2023). „Manufacturing the Ummah...”, *op. cit.*

dyskursy polityki zagranicznej zawsze wiążą się z konstruowaniem odpowiedzialności. Odpowiedzialność ta częściej skierowana jest do odbiorców krajowych, gdyż rządy lubią podkreślać, że ich polityka jest prowadzona w imię interesu narodowego. Jednak w przypadku krajów określanych jako „mocarstwa” lub mających ambicje stać się mocarstwem międzynarodowym lub regionalnym, tak jak Turcja, często podnoszona jest kwestia odpowiedzialności międzynarodowej. Ta ostatnia wiąże się z etyką i moralnością i wyraża się jako odpowiedzialność „swego wobec obcego”⁷⁵⁸.

W Turcji pod rządami AKP tożsamość etyczna była najpierw tworzona dyskursywnie jako odpowiedzialność wobec ludności muzułmańskiej na świecie (ich przykładowymi przejawami były: opisane wyżej wyrażanie poparcia dla Strefy Gazy podczas izraelskiej operacji Leak Lead w latach 2008/2009, zwiększanie pomocy rozwojowej, z czego większość koncentruje się na muzułmańskich krajach słabiej rozwiniętych, czy wspieraniu prześladowanej mniejszości muzułmańskiej Rohingya w Mjanmie), przekształconej później w koncepcję „etycznej polityki zagranicznej” (*ilkesel diş politikası*) ówczesnego ministra spraw zagranicznych Ahmeta Davutoğlu. Powyższe spostrzeżenia potwierdzają słowa Davutoğlu opisującego wdzięczność innych narodów muzułmańskich dla Turcji za jej działania wykraczające poza granice państwa narodowego: „Arabowie, Turkmeni, Somalijczycy, Kurdowie za granicą to wszyscy nasi krewni, wszyscy oni są naszą historią, wszyscy są naszymi braćmi, naszymi towarzyszami ludzkości. Obecnie Republika Turcji wykracza daleko poza charakter państwa narodowego, które mieści się tylko w określonych granicach. Są Somalijczycy, którzy modlą się i całują flagę Turcji jak własną, są Syryjczycy, którzy po przebyciu wielu kilometrów chronią się pod turecką flagą. Kiedy pojechałem do Gazy, Palestyńczycy mówili: „to jest moja flaga”. Mieszkańcy Gazy mówią, że forteca z zatkniętą turecką flagą nie upadnie, bo ta flaga nie opadnie” (TBMM_2016.02.26).

6.4 Muzułmańskie wartości moralne w polityce zagranicznej Turcji na przykładzie tureckiej pomocy rozwojowej

Deklarowana przez rząd AKP polityka wartości znalazła odzwierciedlenie w polityce humanitarnej Turcji. Głównymi elementami tej polityki są pomoc rozwojowa oraz wsparcie dla uchodźców, którzy znaleźli schronienie w Turcji. W tym miejscu omówiona zostanie pomoc rozwojowa, zaś wsparcie dla uchodźców z Syrii, którzy

⁷⁵⁸ Hansen, L. (2006). *Security as Practice*, op. cit., s. 50-51.

stanowią największą grupę migrantów przymusowych w Turcji, omówione zostanie z następnym podrozdziale.

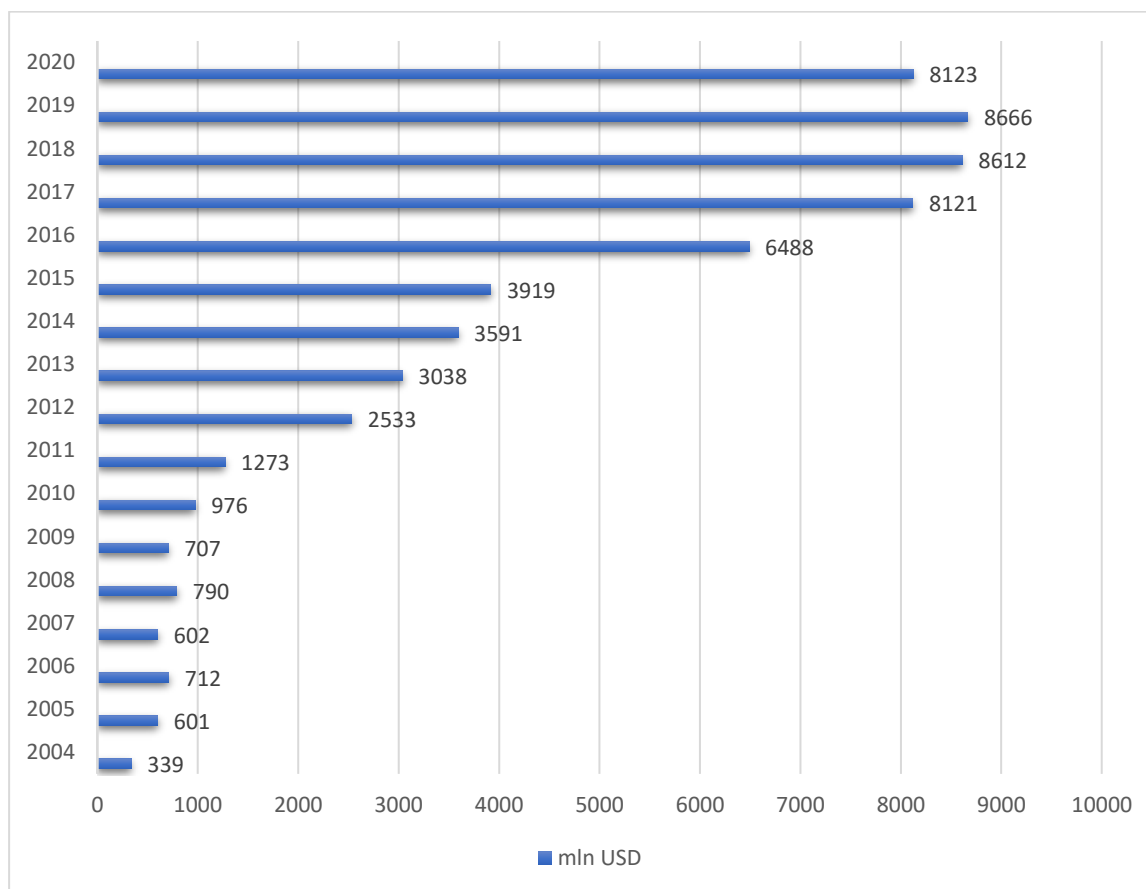
Korzenie tureckiej pomocy rozwojowej sięgają lat 90. XX w., kiedy to w 1992 r. utworzona została Turecka Agencja Współpracy i Koordynacji (tur. *Türk İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi Başkanlığı*, TİKA). Głównym celem nowej instytucji miało być udzielanie pomocy republikom tureckim powstałym po rozpadzie ZSRR. Problemy gospodarcze jakich doświadczała Turcja w latach 90. wpłynęły na ograniczone możliwości działania TİKA⁷⁵⁹.

Podejście Turcji do pomocy rozwojowej uległo diametralnej zmianie po dojściu do władzy AKP. W przeciągu ostatnich dwudziestu lat Turcja przeszła metamorfozę z biorcy pomocy rozwojowej w jednego z największych dawców tej ostatniej. W 2020 r. kraj nad Bosforem plasował się na szóstym miejscu pod względem wielkości udzielanej pomocy rozwojowej spośród krajów OECD, ustępując miejsca tylko USA, Niemcom, Wielkiej Brytanii, Japonii i Francji. Wielkość oficjalnej pomocy rozwojowej Turcji liczonej w USD wzrosła z 339 mln USD w 2004 r. do rekordowych 8,6 mld USD w roku 2019, po czym w 2020 r. zanotowano nieznaczny spadek (do 8,1 mld USD) w związku z problemami gospodarczymi Turcji, w tym mocno osłabioną lirą turecką (zob. Ryc. 10)⁷⁶⁰.

⁷⁵⁹ Kavakli, K.C. (2018). "Domestic Politics and the Motives of Emerging Donors: Evidence from Turkish Foreign Aid", *Political Research Quarterly*, Vol. 71, Nr 3, s. 615.

⁷⁶⁰ Turecka Agencja Współpracy i Koordynacji (2021). *Turkish Development Assistance Report 2020*, Ankara: TİKA, źródło: https://www.tika.gov.tr/upload/old/2022/TurkiyeKalkinma2020ENG_Web.pdf (dostęp 10.01.2023).

Rycina 10. Oficjalna pomoc rozwojowa Turcji w latach 2004-2020



Źródło: Turecka Agencja Współpracy i Koordynacji (2021), *Turkish Development Assistance Report 2020*, Ankara: TİKA.

Na 8,8 mld USD całkowitej pomocy rozwojowej Turcji w 2020 r. składały się przepływy oficjalne realizowane przez instytucje publiczne (8,123 mld), co określa się mianem oficjalna pomoc rozwojowa (*Official Development Assistance*, ODA) oraz przepływy prywatne (682,55 mln USD). W ramach ODA, 8,032 mld USD stanowiła pomoc dwustronna, zaś 90,94 mln USD - pomoc przekazywana w ramach organizacji międzynarodowych. Do tego doliczyć należy również pomoc sektora prywatnego i organizacji pozarządowych, które w omawianym roku osiągnęły wartość ponad 682 mln USD, na co składały się darowizny przekazywane przez organizacje pozarządowe (401,87 mln USD) oraz inwestycje tureckiego sektora prywatnego w krajach rozwijających się (280,88 mln USD). 90 proc. tureckiej ODA (7,27 mld USD) stanowiła pomoc humanitarna w ramach pomocy dwustronnej⁷⁶¹. W 2020 r. Turcja plasowała się

⁷⁶¹ Turecka Agencja Współpracy i Koordynacji (2021). *Turkish Development Assistance Report 2020*, Ankara: TİKA, s. 12, źródło: https://www.tika.gov.tr/upload/old/2022/TurkiyeKalkinma2020ENG_Web.pdf (dostęp 10.01.2023).

na pierwszym miejscu spośród członków Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD, ang. *Organisation for Economic Co-operation and Development*) pod względem stosunku ODA do dochodu narodowego z poziomem 1,14%⁷⁶².

Tym, co wyróżniało i nadal wyróżnia Turcję z grona darczyńców pomocy rozwojowej jest klucz udzielania tej pomocy. Zdaniem badaczy, Turcja w o wiele większym stopniu niż „tradycyjni” darczyńcy kieruje się kryterium religijnym w wyborze krajów, którym udziela pomocy rozwojowej⁷⁶³. Z badania Kerima Cana Kavaklı wynika, że udział krajów muzułmańskich w gronie biorców tureckiej pomocy humanitarnej wyraźnie wzrósł po 2003 r. Oprócz wzrostu względem okresu sprzed 2003 r. Kavaklı zauważył również większy udział krajów muzułmańskich w pomocy rozwojowej Turcji w latach 2003-2017 w porównaniu z pozostałymi darczyńcami z OECD⁷⁶⁴. Z grona dziewiętnastu państw otrzymujących największą pomoc rozwojową od Turcji w 2020 r. aż piętnaście to kraje z islamem jako religią dominującą (zob. Tab. 6).

Tabela 6. Główne kierunki oficjalnej pomocy rozwojowej Turcji w 2020 r.

Kraj	Oficjalna pomoc rozwojowa udzielona przez Turcję w 2020 r. (w mln USD)
Syria	7078,18
Albania	59,93
Irak	36,67
Afganistan	36,47
Palestyna	32,96
Somalia	25,98
Kazachstan	21,73
Kirgistan	20,97
Bośnia i Hercegowina	7,96
Tunezja	7,37

⁷⁶² OECD (b.d.). *Net ODA grant equivalent, % of gross national income, 2018 – 2021*, źródło: <https://data.oecd.org/oda/net-oda.htm> (dostęp 14.01.2023).

⁷⁶³ Por.: Nowak, W. (2015). „Turcja jako wschodzący donator”, *Optimum. Studia Ekonomiczne*, Vol. 75, Nr 3;

Kavaklı, K.C. (2018). “Domestic Politics...”, *op. cit.*, s. 624.

⁷⁶⁴ Kavaklı, K.C. (2018). “Domestic Politics...”, *op. cit.*, s. 624.

Bangladesz	6,63
Azerbejdżan	6,40
Macedonia Północna	5,75
Kosowo	4,69
Jemen	4,44
Sudan	4,17
Moldawia	3,78
Mongolia	3,16
Pakistan	3,06

Źródło: Turecka Agencja Współpracy i Koordynacji (2021). *Turkish Development Assistance Report 2020*, Ankara: TİKA, https://www.tika.gov.tr/upload/old/2022/TurkiyeKalkinma2020ENG_Web.pdf (dostęp 10.01.2023)

Jak widać na powyższej tabeli, olbrzymia część tureckiej pomocy rozwojowej trafia do Syrii, jednak kwota ponad 7 mld USD kryje w sobie pewną nieścisłość. A mianowicie, 7 mld USD to kwota przeznaczana nie tylko na pomoc wewnątrz Syrii, ale również na syryjskich uchodźców goszczących w Turcji⁷⁶⁵. Uwzględnienie tak dużej sumy wydawanej w kraju na poczet zagranicznej pomocy rozwojowej może być mylące w porównaniach Turcji z innymi darczyńcami.

Główne miejsce w pomocy rozwojowej Turcji zajmują kwestie promowania bezpieczeństwa żywnościowego, walki z bezrobociem, zwalczania nierówności, a także kwestie pokoju, praworządności i zarządzania w osiągnięciu celów rozwojowych. TİKA finansuje projekty infrastrukturalne w obszarach irygacji, sanitariatu i transportu, projekty budowy szkół i szpitali, a także angażuje się w projekty współpracy trójstronnej, w tym z udziałem sektora prywatnego⁷⁶⁶.

Spośród projektów rozwojowych realizowanych przez TİKA i inne tureckie instytucje, zarówno rządowe (Ministerstwo Edukacji, Diyanet), jak i pozarządowe (Czerwony Półksiężyc) na uwagę zasługują te skierowane do Somalii. Turcja zaczęła udzielać Somalii pomocy humanitarnej po suszy w 2011 r. i zaledwie w trzy lata stała się jednym z największych darczyńców dla tego afrykańskiego kraju. Wśród największych

⁷⁶⁵ Lange, N., Glos, W. (2021). *Turkey's Development Assistance Transformation, Monitor Development Policy. The Role Of Non-Traditional Donors In Development Cooperation*, Konrad Adenauer Stiftung: Berlin.

⁷⁶⁶ OECD (2022). "Development Co-operation profiles: Turkey", *OECD iLibrary*, źródło: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/714276e8-en/index.html?itemId=/content/component/714276e8-en> (dostęp 14.01.2023).

projektów zrealizowanych w Somalii była odbudowa lotniska (przez turecką firmę Favorsi) i portu morskiego (przez turecki Albayrak) w Mogadiszu. Po otwarciu obu portów tureckie firmy podpisały kontrakty na zarządzanie nimi przez 20 lat na zasadzie dzielenia się zyskami (50% przychodów generowanych przez lotnisko i 45% przez port morski trafiało do firm tureckich) z somalijskim rządem. Co ciekawe, w 2017 r. zyski z obu portów stanowiły 80% przychodów somalijskiego państwa⁷⁶⁷. Stopniowo, zaangażowanie Turcji w Somalii zaczęło wykraczać poza zwykłe udzielanie pomocy i, za sprawą udziału w mediacjach czy organizowania szkoleń wojskowych, nabrało również charakteru politycznego⁷⁶⁸.

W projektach typowo religijnych specjalizuje się Turecka Fundacja Diyanetu (tur. *Türkiye Diyanet Vakfı*, TDV), która w roku 2020 r. dostarczyła koszerne mięso dla muzułmanów obchodzących święto Eid al Adha w 77 krajach. TDV dostarczała również żywność na Ramadanowe kolacje przed innym ważnym świętem muzułmańskim Eid al Fitr. Wśród projektów zrealizowanych przez Fundację Diyanetu były również projekty edukacyjne czy mające na celu poprawę dostępu do wody, tj. wiercenie studni⁷⁶⁹.

Od końca pierwszej dekady XXI w. rząd AKP zaczął przedstawiać pomoc rozwojową jako główny element polityki zagranicznej Turcji. Już program partii z 2007 r. zwiastował większą rolę TİKA w zakresie udzielania pomocy rozwojowej, którą wcześniej kierowano głównie do narodów turekojęzycznych: „*Jako AKP jesteście zdecydowani wspierać dyplomację państwową za pomocą zorientowanych na ludność cywilną narzędzi polityki zagranicznej. W tym kontekście będziemy nadal zwiększać obecność naszego kraju w każdym obszarze geograficznym poprzez międzynarodowe działania w zakresie pomocy technicznej i humanitarnej. TİKA, oprócz intensywnej aktywności w dotychczasowych krajach, będzie rozszerzała swoją działalność na nowe obszary geograficzne w zaplanowany sposób*”⁷⁷⁰. Program wyborczy z 2007 r. zawierał również cały rozdział zatytułowany „Pomoc zagraniczna”, który nakreślał nową wizję Turcji jako państwa donatora: *Równoległe z aktywną polityką zagraniczną, za naszych*

⁷⁶⁷ Stearns, J., Sucuoglu, G. (2017). „South–South Cooperation And Peacebuilding: Turkey’s Involvement In Somalia”, *South African Institute of International Affairs*. Źródło: <http://www.jstor.org/stable/resrep25981> (dostęp 14.01.2023).

⁷⁶⁸ Benli Altunisik, M. (2022). “Humanitarian diplomacy as Turkey’s national role conception and performance: evidence from Somalia and Afghanistan”, *Southeast European and Black Sea Studies*, DOI: 10.1080/14683857.2022.2131978.

⁷⁶⁹ Turecka Agencja Współpracy i Koordynacji (2021). *Turkish Development Assistance Report 2020*, Ankara: TİKA, s. 178, źródło: https://www.tika.gov.tr/upload/old/2022/TurkiyeKalkinma2020ENG_Web.pdf (dostęp 10.01.2023).

⁷⁷⁰ Adalet ve Kalkınma Partisi (2007). *Op. cit.*, s. 207.

rządów wprowadzono nowe podejście do zagranicznej pomocy technicznej, wspierania projektów rozwojowych i pomocy humanitarnej. Bardziej planową i skuteczną politykę pomocową prowadzono w Azji Środkowej, na Kaukazie, na Bałkanach, na Bliskim Wschodzie, w Afryce, a zwłaszcza w republikach tureckich i krajach zamieszkiwanych przez społeczność turecką. Zapewniono koordynację działań pomocy zagranicznej dotychczas prowadzonych przez różne instytucje w sposób rozproszony i nieplanowany. Pomoc zagraniczna udzielana przez Turcję nie tylko zwiększyła się ilościowo, ale również zaczęła być kompleksowo raportowana⁷⁷¹. W programie pojawiła się też wzmianka o przyznaniu Turcji przez ONZ i OECD statusu państwa – darczyńcy⁷⁷².

Zmiana statusu Turcji z biorcy pomocy na jej dawcę była podyktowana również chęcią wzmocnienia prestiżu omawianego kraju, o czym świadczyły chociażby słowa deputowanego do parlamentu Mevlüta Çavuşoğlu podczas debaty parlamentarnej w 2012 r.: „Turcja była kiedyś krajem potrzebującym pomocy, przeżywała kryzysy gospodarcze i czekała pod drzwiami MFW [Międzynarodowego Funduszu Walutowego], ale na szczęście przestała być krajem, który otrzymuje pomoc. Turcja stała się krajem pomagającym, krajem-darczyńcą. W zeszłym roku turecka pomoc osiągnęła wartość 1,5 mld USD rocznie. Z jednej strony pomoc finansowa trafia do wielu krajów, takich jak Somalia, a z drugiej strony dzięki projektom TİKA budowane są szkoły, szpitale, dostarczana jest woda do wiosek, pomoc trafia do naszych bratnich krajów na całym świecie” (TBMM_2012.06.06). O ile politycy AKP ostro zaprzeczali oskarżeniom, że rząd ich partii kieruje się kryterium religijnym czy etnicznym w polityce, słowa Çavuşoğlu o “naszych bratnich krajach” (tur. “kardeş ülkelerim”) zdają się potwierdzać zarzuty wobec partii.

Co ciekawe, począwszy od programu wyborczego z 2011 r. AKP zaczęła traktować pomoc zagraniczną jako dowód na kierowanie się w polityce wartościami moralnymi: “Rząd AKP, wcielając w życie uniwersalne i humanitarne zasady, postrzega pomoc bratnim i sąsiedzkim krajom, a także każdej społeczności proszącej o pomoc, jako swoją moralną odpowiedzialność i historyczny obowiązek”⁷⁷³. Od tego czasu pomoc zagraniczna stała się stałym elementem programowym partii. Politycy AKP zaczęli też powtarzać narrację o Turcji jako największym darczyńcy na świecie, zaznaczając przy tym, iż chodzi o stosunek udzielanej pomocy do dochodu narodowego brutto. Narracja ta

⁷⁷¹ Adalet ve Kalkınma Partisi (2007). *Op. cit.*, s. 207.

⁷⁷² Ibidem.

⁷⁷³ Adalet ve Kalkınma Partisi (2011). *Op. cit.*, s. 158.

była przytaczana niemal w każdej z analizowanych debat parlamentarnych dotyczących polityki zagranicznej począwszy od 2014 r. Premier Davutoğlu użył nawet toposu o współczującej Turcji: *“Turcja jest krajem, który udziela najwięcej pomocy humanitarnej na świecie, według produktu narodowego brutto. Republika Turcji jest takim współczującym i potężnym państwem za naszych rządów (TBMM_2014.12.14)”*.

Deputowany AKP Ejder Açıkkapı wywodził tureckie wartości narodowe, jakimi w jego odczuciu kierowała się TİKA, od starożytnych Turków: *„TİKA, która bierze swój początek w pomocniczości i hojności naszego narodu, kieruje się wartościami głęboko zakorzenionymi w naszej starożytnej cywilizacji i przez ćwierć wieku od 1992 r. staje po stronie bratnich i przyjaznych krajów”* (TBMM_2016.12.07). W swoim przemówieniu Açıkkapı nakreślił też postać Recepta Tayyipa Erdoğan w roli swoistego mehdiego⁷⁷⁴ przywołując słowa prezydenta: *“Jako Turcja dotrzemy wszędzie tam, gdzie są ludzie uciskani i cierpiący, i zaniemiemy im pomoc”* (TBMM_2016.12.07).

Obecnym mottem polityki zagranicznej Turcji, jakie możemy znaleźć na stronie internetowej tureckiego msz, jest „przedsiębiorcza i humanitarna polityka zagraniczna” (tur. *girişimci ve insani dış politika*)⁷⁷⁵, co w opinii Erdoğan, ma oddawać „ducha przedsiębiorczości i wartości humanitarne tureckiego narodu”⁷⁷⁶. Nowe motto zastąpiło stare hasło „pokój w kraju, pokój na świecie” autorstwa samego Atatürka, co obrazuje zmianę, jaka dokonała się w czasie rządów AKP płaszczyźnie deklarowanych zasad przyświecających polityce zagranicznej.

Podsumowanie

Na nazwanie omówionej wyżej nowej wizji polityki zagranicznej Turcji tureckie organizacje pozarządowe, a następnie przedstawiciele Turcji zaczęli używać określenia „dyplomacja humanitarna”. Zgodnie z definicją sformułowaną przez Davutoğlu w 2013 r., dyplomacja humanitarna Turcji składa się z trzech wymiarów: działań na rzecz poprawy życia obywateli w kraju, proaktywnej i skupionej na ludziach polityki w regionach kryzysowych oraz kultywowania wrażliwości humanitarnej w ramach systemu ONZ. Dla Davutoğlu w dyplomacji humanitarnej kluczowe miało być z jednej strony skupienie się na wartościach i sumieniu, a z drugiej budowanie silnego gospodarczo

⁷⁷⁴ Mehdi – z arabskiego „mahdi”- w islamie mesjasz, zbawiciel. Słownik PWN, źródło: <https://sjp.pwn.pl/sjp/mahdi:2566673> (dostęp 13.01.2023).

⁷⁷⁵ Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (b.d.), <https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa> (dostęp 13.01.2023).

⁷⁷⁶ Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (b.d.), <https://www.mfa.gov.tr/synopsis-of-the-turkish-foreign-policy.en.mfa> (dostęp 13.01.2023).

państwa, które będzie w stanie odpowiadać na kryzysy humanitarne: „*Naszą ideą jest, aby Turcja była współczującym i potężnym państwem. Państwo jest współczujące, jeśli kieruje się sumieniem w tym, gdzie się udaje i do kogo dociera, co widać na przykładach naszej pomocy uchodźcom z Somalii i Syrii. Z drugiej strony trzeba mieć potęgę, aby mieć możliwość dotarcia tam, gdzie jest to potrzebne. Trzeba mieć linię lotniczą taką jak Turkish Airlines, aby dostać się do Mogadiszu bezpośrednim lotem. Trzeba mieć TİKA, organizacje pozarządowe, Kızılay (Turecki Czerwony Półksiężyc) i TOKI (Zarząd Rozwoju Mieszkalnictwa Turcji), a aparat państwowy będzie działał w sposób skoordynowany, dzięki czemu będzie miał umiejętność udzielenia pomocy tamtejszym ludziom. Taka postawa będzie możliwa tylko dzięki połączeniu siły i współczucia*”⁷⁷⁷.

Zdaniem badaczki Melihy Benli Altunisik, „*dyplomacja humanitarna stała się ważnym mechanizmem promowania tureckiej tożsamości i wartości oraz tworzenia wizerunku Turcji jako aktora międzynarodowego. Działanie humanitarne jest głęboko zakorzenione w tureckiej tożsamości narodowej, a dyplomacja bazująca na nim czyni z Turcji podmiot moralny. Tytuł rocznego raportu TİKA za rok 2017 brzmiał „Turcja: sumienie świata” i dobrze oddaje wyobrażenie przedstawicieli Turcji, czy też polityków AKP, o ich państwie. Tożsamość ta wywodzi się z dwóch powiązanych ze sobą źródeł: osmańskiego dziedzictwa i muzułmańskiego współczucia. Zatem obecne stanowisko rządu jest takie, że Turcja ma obowiązek dotrzeć przede wszystkim do ludzi, z którymi łączy ją więź historyczna, kulturowa i geograficzna*”⁷⁷⁸. Mimo iż Altunisik charakteryzuje w przytoczonym fragmencie tożsamość państwową, a nie narodową, w dyplomacji humanitarnej Turcji bardzo dobrze widoczna jest współzależność obu wspomnianych typów tożsamości. Erdoğan, który staje przed wyborcami tureckimi podczas jednego z wieców wyborczych i mówi: „*Turcja chroni i pomaga milionom uciskanych i skrzywdzonych ludzi*” (RTE_2019.02.26), podając przy tym informację o tym, że Turcja jest największym darczyńcą pomocy humanitarnej na świecie pod względem stosunku udzielanej pomocy do dochodu narodowego, wzmacnia tym samym przekaz o tureckich wartościach moralnych. Według Altunisik, taka narracja wzmacnia również „*islamski kapitał społeczny w Turcji*” oraz pozycję islamskich organizacji pozarządowych⁷⁷⁹.

⁷⁷⁷ Davutoğlu, A. (2013). “Turkey’s humanitarian diplomacy: objectives, challenges and prospects”. *Nationalities Papers*, Vol. 41, Nr 6, s. 866-867.

⁷⁷⁸ Altunisik, M. B. (2019). “Turkey’s Humanitarian Diplomacy: The AKP Model”, Bergen: Chr. Michelsen Institute, *CMI Brief*, Nr 08, źródło: <https://www.cmi.no/publications/6973-turkeys-humanitarian-diplomacy-the-akp-model#ftn2> (dostęp 13.01.2023).

⁷⁷⁹ Ibidem.

6.5 Polityka otwartych drzwi wobec uchodźców syryjskich

Tematem bardzo mocno powiązanim z czynnikiem religijnym w procesie kształtowania tożsamości tureckiej była i nadal jest polityka poszczególnych rządów AKP wobec uchodźców syryjskich. Przyjęcie ponad 3,5 miliona Syryjczyków uciekających przed reżimem Asada z pewnością zapisze się w historii jako dowód gościnności tureckiego państwa, za co zasługi będą się należały rządowi AKP. W kwietniu 2011 r., po miesiącu od wybuchu protestów przeciwko reżimowi Baszara al-Asada, pierwsi uchodźcy z Syrii przybyli do Turcji. W październiku tego samego roku turecki rząd ogłosił politykę otwartych drzwi wobec Syryjczyków, a następnie objął ich ochroną prawną poprzez wprowadzenie mechanizmu „ochrony tymczasowej”.

Od 2011 r. liczba Syryjczyków uciekających do Turcji cały czas wzrastała, aż do szczytowego momentu w lipcu 2022 r., kiedy ich liczba sięgnęła 3,76 miliona (zob. Rycina 11). Największy napływ odnotowano w latach 2014 i 2015, kiedy to w każdym z tych lat zarejestrowano w Turcji około milion nowych uchodźców z Syrii⁷⁸⁰. Według danych Biura Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych do spraw Uchodźców (ang. *United Nations High Commissioner for Refugees*, UNHCR), w styczniu 2023 r. Turcja gościła ponad 4 mln uchodźców. Liczba zarejestrowanych uchodźców syryjskich wynosiła wówczas 3,5 miliona⁷⁸¹. Oznacza to, że w tym czasie w Turcji mieszkało około 17 proc. ludności Syrii. Liczba ta odpowiadała również 4,5 proc. populacji Turcji (łącznie z uchodźcami). Ogółem większość uchodźców zamieszkiwało przygraniczne prowincje, tj. Gaziantep, Hatay, Şanlıurfa, Adanę i Mardin, podczas gdy największa populacja Syryjczyków w jednym mieście mieszkała w Stambule (546 tys.)⁷⁸². Do grudnia 2019 roku koszty pomocy Turcji dla uchodźców wyniosły 40 mld USD⁷⁸³. Według UNHCR, Turcja jest państwem goszczącym największą liczbę uchodźców na świecie⁷⁸⁴. Jest mało prawdopodobne, żeby kryzys w Syrii zakończył się w najbliższym czasie, dlatego można

⁷⁸⁰ UNHCR (2023a). *Syria Regional Refugee Response*, źródło: <https://data.unhcr.org/en/situations/syria/location/113> (dostęp 21.01.2023).

⁷⁸¹ Ibidem.

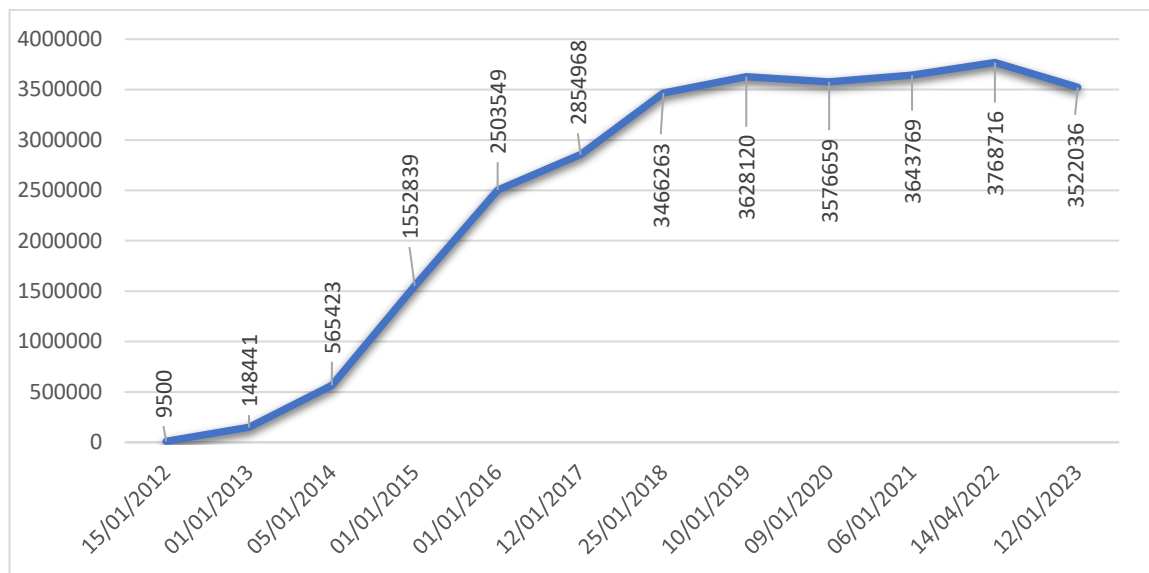
⁷⁸² Doganisik, I. (2019). „Türkiye’de Suriyeli Sığınmacılar”, 24.06.2019, *Dogruluk Payi*, źródło: <https://www.dogrulukpayi.com/bulten/turkiye-de-suriyeli-siginmacilar> (dostęp 01.02.2023).

⁷⁸³ Spicer, J. (2019). “Turkish official says EU should boost funding of Syrian refugees”, *Reuters*, 14.12.2019, źródło: <https://www.reuters.com/article/us-eu-turkey-refugees-funds-idUSKBN1YI0D0> (dostęp 01.02.2023).

⁷⁸⁴ UNHCR (2023b). *Refugee statistics*. źródło: <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/> (dostęp 01.03.2023).

się spodziewać, iż syryjscy uchodźcy pozostaną w Turcji na długo, może nawet na zawsze.

Rycina 11. Zarejestrowani uchodźcy syryjscy w Turcji (2012-2023)



Źródło: UNHCR (2023a). *Syria Regional Refugee Response*, źródło: <https://data.unhcr.org/en/situations/syria/location/113> (dostęp 21.01.2023).

Od polityki otwartych drzwi do planów relokacji uchodźców do Syrii

Od czasu przybycia do Turcji pierwszych uchodźców z Syrii w 2011 r. rząd AKP przedstawiał ich jako „gości”, co wynikało z dyskursów o gościnnej Turcji. We wspomnianych dyskursach odnoszono się również do historii islamu i szerszej geografii świata muzułmańskiego. Liderzy AKP przywoływali historię proroka Muhammada porównując turecki naród do Ansarów, czyli mieszkańców Medyny, którzy poparli proroka Muhammada i przyjęli jego oraz jego pierwszych uczniów, muhadżirów. Z kolei Syryjczycy byli porównywani do muhadżirów, którzy wyemigrowali z prorokiem z Mekki do Medyny. Przykładem na stosowanie historycznych porównań są słowa premiera Erdoğan z 2014 r. wygłoszone podczas spotkania z syryjskimi uchodźcami w Gaziantep: „*My, jako Turcja, od około czterech lat cieszymy się i jesteśmy dumni, że możemy Was tu gościć. Staliście się uchodźcami. Opuściliście swoją ojczyznę z konieczności. My zostaliśmy Ansarami i zmobilizowaliśmy dla was wszystkie nasze środki. Bez względu na to, co mówią inni, nigdy nie będziecie dla nas ciężarem*”⁷⁸⁵.

⁷⁸⁵ „Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bizler Ensar sizler muhacir”, Sabah, 07.10.2014, źródło: <https://www.sabah.com.tr/aktuel/2014/10/07/cumhurbaskani-erdogan-bizler-ensar-sizler-muhacir> (dostęp 13.02.2023).

Zastosowane porównanie Turków do Ansarów było później często wykorzystywane przez polityków AKP, czy to w kontekście przyjmowania Syryjczyków, czy też pomagania muzułmanom w innych krajach. Zdaniem Nuray Aridici, przywoływanie przez AKP metafory Ansarów dobrze nakreślało wizję tureckiej tożsamości narodowej kształtowanej przez partię. Stosując religijne porównania Turków do Ansarów oraz produkując dyskursy o pomocnej i gościnnej Turcji, liderzy AKP mocno podkreślali religijny element tureckiej tożsamości⁷⁸⁶.

Dyskursy o gościnnej Turcji wyciągającej rękę do bratnich Syryjczyków szły w parze z polityką otwartych drzwi wobec tych ostatnich. Polityka ta wyrażała się nie tylko poprzez umożliwianie wjazdu na terytorium Turcji z Syrii, ale również w przyznawaniu ochrony prawnej w samej Turcji. Napływ syryjskich uchodźców spowodował zmianę tureckiej praktyki nadawania statusu uchodźcy. Po raz pierwszy w historii Turcja przyznała status uchodźcy osobom pochodzącym z Bliskiego Wschodu. Do czasu wojny w Syrii Turcja nadawała ten status wyłącznie Europejczykom (korzenie tej polityki tkwiły w historii osmańskiej i polityce zimnej wojny).⁷⁸⁷ Jeśli chodzi o kwestie prawne, obywatele Turcji mają wyższy stopień ochrony. Turecka ustawa o obywatelstwie zezwala na naturalizację osobom, które mieszkają w Turcji nieprzerwanie od pięciu lat i mają dochody lub pracę, które pozwalają na utrzymanie siebie i osób pozostających na ich utrzymaniu w Turcji⁷⁸⁸.

W październiku 2011 r., za sprawą rosnącej imigracji z Syrii, Turcja przyjęła ustawę o „ochronie tymczasowej” dla syryjskich uchodźców. Turcja mogła przestać nazywać syryjskich uchodźców „gośćmi” i zobowiązała się do przestrzegania zasady „non-refoulement” oraz zapewnienia uchodźcom syryjskim podstawowych usług humanitarnych, takich jak opieka zdrowotna i schronienie. Status „ochrony tymczasowej” nie jest ograniczony czasowo. Ochrona ta opierała się jednak na rozporządzeniu ministra spraw wewnętrznych (MSW) z marca 2011 roku, które po

⁷⁸⁶ Aridici, N. (2022). “Constructing the ‘National Ideal’: The ‘Inclusive’ and ‘Exclusive’ Representations of Syrian Refugees in Turkish Print Media”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 24, Nr 4, s. 696-714, DOI: 10.1080/19448953.2022.2037859.

⁷⁸⁷ Szalanska, J. (2017). “Ochrona prawna uchodźców syryjskich w Turcji”, *Sprawy Międzynarodowe*, Nr 1/2017.

⁷⁸⁸ *Türk Vatandaşlığı Kanunu* (2009). Ustawa 5901, Resmi Gazete Nr 27256.

pierwsze mogło zostać zmienione przez rząd, a po drugie, ze względu na swoją wrażliwą tematykę, nie zostało upublicznione⁷⁸⁹.

W kwietniu 2013 r. Turcja przyjęła nową ustawę o cudzoziemcach i ochronie międzynarodowej, która weszła w życie w kwietniu 2014 r. Ustawa ta miała na celu poprawę polityki uchodźczej Turcji oraz zapewnienie ochrony i pomocy osobom ubiegającym się o ochronę międzynarodową i uchodźcom, niezależnie od ich kraju pochodzenia. W celu implementacji nowego prawa powołano specjalną instytucję – Dyрекcję Generalną ds. Zarządzania Migracjami (tur. *Göç İdaresi Başkanlığı*) przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Ustawa z 2013 roku wprowadziła trzy kategorie ochrony: status uchodźcy, warunkowy status uchodźcy oraz ochronę uzupełniającą. Ponieważ status uchodźcy dotyczy wyłącznie Europejczyków, a warunkowy status uchodźcy dotyczy obywateli innych niż Europejczycy, którzy mają zostać przesiedleni do kraju trzeciego, Syryjczycy mogli otrzymać jedynie status ochrony uzupełniającej. Zgodnie z art. 63, status „ochrony uzupełniającej” może być udzielony cudzoziemcowi lub bezpaństwowcowi, który nie może być uznany ani za uchodźcę, ani za uchodźcę warunkowego, ale który nie może lub, ze względu na zagrożenie, nie chce skorzystać z ochrony swojego państwa pochodzenia lub państwa stałego pobytu, jeżeli po powrocie groziłoby mu:

- a) kara śmierci lub egzekucja,
- b) tortury lub nieludzkie lub poniżające traktowanie albo karanie,
- c) poważne zagrożenie dla jego osoby w wyniku masowej przemocy w sytuacjach międzynarodowego lub wewnętrznego konfliktu zbrojnego⁷⁹⁰.

Pomimo przedłużającego się pobytu syryjskich uchodźców w Turcji, nie ma planów ich masowej naturalizacji i w związku z rosnącym niezadowoleniem społecznym w kraju, wydaje się mało prawdopodobne, żeby AKP takowy plan przygotowała w przyszłości. Choć w styczniu 2019 roku ponad milion syryjskich uchodźców uzyskało uprawnienia do ubiegania się o obywatelstwo tureckie (za sprawą posiadania zezwolenia na pobyt przez pięć ostatnich lat), to tylko 79 tysięcy je uzyskało⁷⁹¹. Należy postawić pytanie dlaczego tak mała liczba? Po pierwsze, Syryjczycy postrzegają procedurę

⁷⁸⁹ Kirisci, K. (2013). *Syrian Refugees and Turkey's Challenge: Going Beyond Hospitality*. Waszyngton, DC: Brookings Institution, s. 14.

⁷⁹⁰ *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu* (2013). Ustawa 6458, Resmi Gazete, Nr 28615.

⁷⁹¹ Doganisik, I. (2019). „Türkiye'de Suriyeli...”, *op. cit.*

naturalizacyjną jako długi i skomplikowany proces, dlatego wstrzymują się od jej rozpoczęcia. Po drugie, nie czują przynależności do społeczeństwa tureckiego, co również może powstrzymywać ich przed ubieganiem się o obywatelstwo⁷⁹².

Naturalizacja Syryjczyków stała się również kwestią polityczną. Uchodźcy wielokrotnie okazywali wdzięczność rządzącej Partii Sprawiedliwości i Rozwoju, a także prezydentowi Erdoğanowi, za schronienie, jakie znaleźli w Turcji. Było wiele przypadków nadawania nowo narodzonym dzieciom w obozach dla uchodźców imienia Recep Tayyip lub Emine (imię żony Erdoğan) ⁷⁹³. Dlatego spodziewano się, że nowo naturalizowani uchodźcy poprą AKP w wyborach. Jednak przy tak małej liczbie naturalizacji to oczekiwanie nie spełniło się. Co więcej, partie opozycyjne straszyły wyborców jakoby AKP miała intencje naturalizowania wszystkich Syryjczyków w Turcji po to by pozyskać dodatkowy elektorat, czemu partia rządząca stanowczo zaprzeczała⁷⁹⁴.

W ciągu ostatniej dekady, stosunek społeczeństwa tureckiego do uchodźców zmienił się z pozytywnego, zgodnego z narracją o gościnnej Turcji, na negatywny. Ten ostatni przejawia się w tym, że większość społeczeństwa (67 proc.) chciałaby całkowitego zamknięcia granic Turcji dla uchodźców, a prawie połowa (48 proc.) chciałaby odesłania uchodźców do ich krajów pochodzenia⁷⁹⁵. W ciągu ostatnich lat zaczęto również odnotowywać rosnącą liczbę ksenofobicznych incydentów wymierzonych w Syryjczyków. Według badania RESPOND przeprowadzonego w 2018 i 2019 r. wśród Syryjczyków w Turcji, około 10 proc. z nich nie czuło się bezpiecznie w nowych miejscach zamieszkania⁷⁹⁶. Jako przyczyny poczucia zagrożenia podawali: rasizm i dyskryminację, strach przed deportacją, złych ludzi, z którymi się spotkali oraz problemy z miejscową ludnością turecką⁷⁹⁷. Choć antyuchodźcze dyskursy w Turcji nie były tak silne jak w niektórych krajach europejskich (Polska czy Węgry), to przedłużający się kryzys gospodarczy może przyczynić się do nasilenia wrogości wobec uchodźców. Incydenty ataków na domy uchodźców i grabieże ich sklepów w Ankarze w

⁷⁹² Jancewicz, B. (2021). "Syrians in Turkey – Experiences of migration and integration though a survey study", *Global Migration: Consequences and Responses – Working Paper Series*, źródło: Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4546663>, s. 12.

⁷⁹³ Cagaptay, S. (2014). *The impact of Syria's Refugees on Southern Turkey*. Policy Focus: 130, s. 10.

⁷⁹⁴ Tahiroglu, M. (2022). *Immigration Politics: Refugees in Turkey and the 2023 Elections*, Heinrich Boll Stiftung, 17.08.2022, źródło: <https://us.boell.org/en/2022/08/17/immigration-politics-refugees-turkey-and-2023-elections#23B> (dostęp 13.01.2023)

⁷⁹⁵ Ibidem.

⁷⁹⁶ Jancewicz, B. (2021). "Syrians in Turkey...", op. cit., s. 50.

⁷⁹⁷ Ibidem, s. 51.

sierpniu 2021 r. po tym, jak uchodźcy rzekomo zabili młodego Turka w zbiorowej walce ulicznej, świadczą o narastających napięciach⁷⁹⁸.

Od kwietnia 2022 r. do stycznia 2023 r. liczba zarejestrowanych Syryjczyków w Turcji zmniejszyła się o 246 tys. (zob. Ryc. 11), co może wskazywać na odejście od polityki otwartych drzwi. W maju 2022 r. prezydent Erdoğan zapowiedział, że zamierza przesiedlić milion Syryjczyków z Turcji do północnej Syrii, na terytorium nie podlegającym kontroli syryjskiego reżimu: *„teraz przygotowujemy się do nowego projektu, który zapewni dobrowolny powrót miliona syryjskich braci i siostr, których gościmy w naszym kraju. Projekt ten zrealizujemy przy wsparciu krajowych i międzynarodowych organizacji pozarządowych. [...] Wszystkie potrzeby życia codziennego, od mieszkań po szkoły i szpitale, oraz cała infrastruktura gospodarcza, od rolnictwa po przemysł, zostaną uwzględnione w tym projekcie”* (RTE_2022.05.03).

Niepokojące doniesienia organizacji pozarządowych o licznych przypadkach deportowania Syryjczyków przez tureckie władze świadczą o powolnym wcielaniu planu przesiedlania w życie, przy czym raportowane powroty nie były dobrowolne⁷⁹⁹. Dodatkowo, przed wyborami parlamentarnymi i prezydenckimi w 2023 r. AKP, podążając za oczekiwaniami tureckich wyborców przeciwnych przyjmowaniu kolejnych uchodźców, zapowiadała działania na rzecz odesłania tych ostatnich do Syrii. W obliczu rosnącej niechęci społeczeństwa tureckiego wobec uchodźców i budowania antyuchodźczych narracji przez partie opozycyjne, na czele z CHP i Dobrą Partią (*Iyi Parti*), można się spodziewać, iż polityka gościnności AKP zostanie zaniechana⁸⁰⁰.

Oprócz wspomnianych wyżej zapowiedzi relokacji syryjskich uchodźców do północnej Syrii, rząd AKP wprowadził również zmiany w rejestracji nowo przybywających Syryjczyków. Mianowicie, zaczęto stosować ograniczenie maksymalnego procentowego udziału Syryjczyków w poszczególnych dzielnicach – początkowo do 25 proc. a od lipca 2022 r. – do 20 proc. Zgodnie z tym podejściem, od lutego 2022 r. zaprzestano przyjmowania wniosków Syryjczyków o nadanie im statusu ochrony tymczasowej w 16 prowincjach: Ankara, Antalya, Aydın, Bursa, Çanakkale,

⁷⁹⁸ “Attacks on Syrian refugees' homes, shops continue in Turkey's capital on the second day”, *Bianet*, 12.08.2021, źródło: <https://m.bianet.org/english/migration/248616-attacks-on-syrian-refugees-homes-shops-continue-in-turkey-s-capital-on-the-second-day> (dostęp 13.01.2023).

⁷⁹⁹ Human Rights Watch (2022). *Turkey: Hundreds of Refugees Deported to Syria*, 24.10.2022, źródło: <https://www.hrw.org/news/2022/10/24/turkey-hundreds-refugees-deported-syria> (dostęp 13.01.2023).

⁸⁰⁰ Tahiroglu, M. (2022). *Immigration Politics: Refugees in Turkey and the 2023 Elections*, Heinrich Boll Stiftung, 17.08.2022, źródło: <https://us.boell.org/en/2022/08/17/immigration-politics-refugees-turkey-and-2023-elections#23B> (dostęp 13.01.2023).

Düzce, Edirne, Hatay, Sztambuł, Izmir, Kırklareli, Kocaeli, Muğla, Sakarya, Tekirdağ, i Yalova. W czerwcu 2022 r. turecki minister spraw wewnętrznych Süleyman Soylu zapowiedział, że Syryjczykom, którzy bez pozwolenia przemieszczą się do innej prowincji niż ta, w której są zarejestrowani, zostanie odebrany status ochrony tymczasowej⁸⁰¹.

Tożsamościowy wymiar polityki AKP wobec uchodźców syryjskich

Tak duża liczba Syryjczyków w Turcji stwarza wiele wyzwań, zarówno dla rządzących, jak i dla społeczeństwa przyjmującego. W tym miejscu opiszę tylko dwie kwestie istotne dla procesu redefiniowania tureckiej tożsamości narodowej, tj. zmianę dotychczasowych podziałów etnicznych w Turcji oraz politykę wobec włączenia syryjskich dzieci do tureckiego systemu edukacji.

Analizując wyzwania polityczne związane z napływem syryjskich uchodźców do Turcji, jedną z najpoważniejszych kwestii jest zmiana równowagi etnicznej. Zdecydowana większość syryjskich uchodźców to arabscy sunnici, podczas gdy region południowo-wschodniej Turcji jest zróżnicowany etnicznie i religijnie. Imigracja Syryjczyków miała znaczący wpływ na podział etniczny i językowy Turcji. W 2006 roku oszacowano, że etniczni Turcy stanowią 78 proc. ludności Turcji, podczas gdy pozostałe 22 proc. to przedstawiciele wielu różnych narodowości lub tożsamości⁸⁰². Po uwzględnieniu dodatkowych 3,7 mln syryjskich uchodźców, odsetek nietureckich tożsamości etnicznych wzrósł z 22,4 proc. w 2006 r. do 26,5 proc. w 2022 r. Oznacza to, że w 2022 r. ponad jedna czwarta mieszkańców Turcji nie miała pochodzenia tureckiego.

Tabela 7. Zmiana podziału etnicznego w wybranych prowincjach tureckich

Prowincja	Udział procentowy społeczności arabskiej w populacji przed 2011 r.	Udział procentowy społeczności arabskiej w populacji w 2018 r.
Mardin	21%	31%
Şanlıurfa	13%	32%
Kilis	1%	51%

⁸⁰¹ Human Rights Watch (2022). *Turkey: Hundreds of Refugees*, op. cit.

⁸⁰² KONDA (2006). *Biz Kimiz?*, op. cit.

Hatay	34%	56%
Gaziantep	1%	16%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych za: Cagaptay, S., Yalkin, M. (2018). *Syrian Refugees in Turkey*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/syrian-refugees-turkey> (dostęp 12.11.2021) oraz Cagaptay, S. (2014). *The impact of Syria's Refugees on Southern Turkey*, *Policy Focus 130*, s. 16-17.

Chociaż syryjscy uchodźcy stanowią ok. 4,5 proc. całej populacji Turcji, w niektórych prowincjach graniczących z Syrią ich liczba przekracza 20 proc. Ludności (zob. Tabela 7). Z racji tego, iż zdecydowana większość uchodźców to Arabowie, ich obecność zmieniła skład etniczny przygranicznych prowincji. Według badania przeprowadzonego przez KONDA w 2006 roku, 1,38 proc. populacji Turcji zadeklarowało, że językiem ojczystym jest arabski⁸⁰³. Szacuje się, że obecnie (styczeń 2023 r.) wraz z obecnymi użytkownikami języka arabskiego z Syrii, około 7 procent populacji Turcji posługuje się arabskim jako językiem ojczystym⁸⁰⁴.

Mimo, iż większość syryjskich uchodźców to muzułmanie sunnici i Arabowie, nie stanowią oni jednorodnej grupy. Wśród nich, oprócz sunnitów, są również alawici, syryjscy chrześcijanie (Asyryjczycy), jazydzi, Kurdowie i Turkmeni. Skład etniczny uchodźców stwarza trudności w postrzeganiu społeczności lokalnych w Turcji. Na przykład w prowincji Hatay mieszka znacząca mniejszość alawitów, którzy są blisko swoich współwyznawców w Syrii. Tureccy alawici okazywali sympatię reżimowi Asada (tradycyjnie w Syrii alawici popierają Asada, który wywodzi się z sekty alawitów). Wielu z nich, postrzegając sunnickich Syryjczyków jako zdrajców i okazując im wrogość, z nieufnością patrzyło na budowę obozów dla uchodźców w prowincji Hatay przez turecki rząd, upatrując w tym próbę zmiany równowagi etnicznej w Hatay. Podkreślanie przez AKP sunnickiego aspektu tożsamości tureckiej tylko zaogniło sprawę. Słowa ówczesnego premiera Erdoğan o zabitych „53 sunnickich braciach” po zamachu bombowym w Reyhanli w 2013 roku tylko utwierdziły alawitów w przekonaniu o sekciarskich postawach AKP⁸⁰⁵.

⁸⁰³ Ibidem.

⁸⁰⁴ Tahiroglu, M. (2022). *Immigration Politics: Refugees in Turkey and the 2023 Elections*, Heinrich Boll Stiftung, 17.08.2022, źródło: <https://us.boell.org/en/2022/08/17/immigration-politics-refugees-turkey-and-2023-elections#23B> (dostęp 13.01.2023).

⁸⁰⁵ Kirisci, K. (2013). *Syrian Refugees and Turkey's Challenge...*, *op. cit.*, s. 31.

Ruch uchodźczy z Syrii nie jest pozbawiony wymiaru bezpieczeństwa. Jedną z grup uchodźców, syryjscy Kurdowie, uznawana jest za zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa. Choć syryjscy Kurdowie na początku kryzysu wybrali północny Irak jako miejsce schronienia, od 2015 r. zaczęli przybywać także do Turcji. Początkowo rząd turecki wykazywał niechęć do przyjmowania syryjskich Kurdów, ponieważ Turcja była w trakcie szukania rozwiązania i porozumienia politycznego z PKK. Uważano, że syryjscy Kurdowie znajdują się pod wpływem Partii Unii Demokratycznej, która jest uważana za przedłużenie PKK w Syrii. Sytuacja zmieniła się po ataku ISIS na zamieszkane przez Kurdów północne części Syrii. Turcja, nie bez niechęci, zezwoliła na wjazd na swoje terytorium Kurdom uciekającym przed bojownikami ISIS⁸⁰⁶.

Chociaż główną przyczyną zmiany równowagi etnicznej jest napływ syryjskich uchodźców, nie można ignorować wysokiego wskaźnika urodzeń wśród etnicznych Arabów. Wzrost odsetka Arabów w populacji pięciu powyższych prowincji, zwłaszcza w Kilis i Şanlıurfa, będzie miał długofalowe skutki dla stosunków społecznych w Turcji. Jeśli uchodźcy pozostaną w Turcji na dłużej lub na stałe, przekraczająca 4 miliony osób społeczność pochodzenia arabskiego, zamieszkująca południowo-wschodni region Turcji, będzie wyzwaniem dla tureckiego rządu. Brak polityki integracyjnej włączającej syryjskich uchodźców, co pokazał wcześniej przykład Kurdów, może przyczynić się do utrwalania podziałów społecznych i narastającego wykluczania grupy Arabów poza naród turecki. Kluczem do uniknięcia takiego obrotu spraw jest edukacja i działania na rzecz włączenia Syryjczyków do tureckiego systemu oświaty.

Edukacja jest najważniejszym czynnikiem zapobiegającym wykluczeniu społecznemu i kluczowym dla przyszłej integracji Syryjczyków ze społeczeństwem tureckim. 53 proc. populacji syryjskich uchodźców to dzieci (1,9 miliona), z czego 1,2 miliona (65 proc.) jest w wieku szkolnym (6-17 lat)⁸⁰⁷. Tureckie władze oświatowe od samego początku podkreślały znaczenie włączenia dzieci syryjskich do systemu edukacji: „niezależnie od tego, czy uchodźcy zostają, czy wracają do Syrii, po prostu nie możemy sobie pozwolić na stracone pokolenie”⁸⁰⁸. Stracone pokolenie jest problemem nie tylko

⁸⁰⁶ Szalanska, J. (2021), “Influx of Syrian Refugees into Turkey and its Influence on the Turkish Identity”, *The Review of European Affairs*, Vol. 5, Nr 2, s. 33-42.

⁸⁰⁷ “UNICEF supports education of Syrian children in Turkey: says expert”, Hurriyet Daily News, 16.03.2021, źródło: <https://www.hurriyetaidailynews.com/unicef-supports-education-of-syrian-children-in-turkey-says-expert-163162> (dostęp 12.12.2022).

⁸⁰⁸ Ferris, E., Kirisci, K. (2015). *What Turkey's open-door policy means for Syrian refugees*, Washington DC: Brookings Institution.

dla kraju pochodzenia, ale także dla kraju przyjmującego uchodźców ze względu na ryzyko powstania grup biednych, nieuprzywilejowanych, marginalizowanych przez społeczeństwo. Rząd AKP po serii zamachów terrorystycznych w 2015 i 2016 roku wiedział, że edukacja to także sposób na zachowanie bezpieczeństwa, bo ludzie marginalizowani często stają się celem fundamentalistów i ich populistycznych haseł. Jak zauważył turecki urzędnik ds. edukacji: „dzieci bez szans na edukację ryzykują, że staną się ofiarami grup radykalnych i terrorystycznych”⁸⁰⁹.

Chociaż dzieci syryjskich uchodźców nie mają obowiązku szkolnego w Turcji, od 2016 roku Syryjczycy jako migranci objęci ochroną czasową mają prawo uczęszczać do szkół, w tym na uniwersytety⁸¹⁰. Pomimo, iż liczba syryjskich dzieci uczęszczających do szkół w Turcji zwiększyła się z 10 proc. w 2014 r. do 66 proc. w 2021 r., szacuje się, że nadal około jedna trzecia syryjskich dzieci (400 tys.) znajduje się poza systemem edukacji w Turcji⁸¹¹. Uczestnictwo jest szczególnie niskie w przypadku uczniów szkół średnich⁸¹². Jak przekonuje Susanne Rottmann, największym problemem jest to, że niektóre syryjskie dzieci muszą pracować, aby utrzymać rodzinę⁸¹³. UNICEF stara się zmienić sytuację pracy dzieci w Turcji poprzez dotarcie do rodziców dzieci z kampaniami informacyjnymi⁸¹⁴. Jednak ze względu na pandemię i pogarszającą się sytuację ekonomiczną syryjskich uchodźców takie działania są niewystarczające.

Mimo narracji głoszonej przez liderów AKP o konieczności odesłania Syryjczyków z powrotem do ich kraju lub do bezpiecznej strefy w północnej Syrii, integracja syryjskich dzieci w tureckich szkołach opiera się na założeniu, że Syryjczycy pozostaną w Turcji na dobre. Uczniowie szkół podstawowych i średnich mogą uczyć się w szkołach publicznych z uczniami tureckimi. Syryjczycy rozpoczynają pierwszą klasę

⁸⁰⁹ Ibidem.

⁸¹⁰ Sobczak-Szelc, K., Szałańska, J.; Pachocka, M.. (2021). *The integration of asylum seekers and refugees in the field of education and the labour market – Comparative Thematic Report*. Multilevel Governance of Mass Migration in Europe and Beyond Project (#770564, Horizon2020) Report Series. źródło: <https://respondmigration.com/wp-blog/integration-of-asylum-seekers-refugees-in-the-field-of-education-and-labour-market-comparative-thematic-report> (dostęp 12.12.2022), s. 20.

⁸¹¹ “UNICEF supports education of Syrian children in Turkey: says expert”, Hurriyet Daily News, 16.03.2021, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/unicef-supports-education-of-syrian-children-in-turkey-says-expert-163162> (dostęp 12.12.2022).

⁸¹² Rottmann, S., B. (2020). *Integration Policies, Practices and Experiences – Turkey Country Report* (No. 2020/50), Global Migration: Consequences and Responses - RESPOND Working Paper Series. Özyegin University, Uppsala. źródło: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3865824> (dostęp 12.12.2022), s. 40.

⁸¹³ Ibidem, s. 41.

⁸¹⁴ “UNICEF supports education of Syrian children in Turkey: says expert”, Hurriyet Daily News, 16.03.2021, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/unicef-supports-education-of-syrian-children-in-turkey-says-expert-163162> (dostęp 12.12.2022).

z tureckimi dziećmi w grupach mieszanych i realizują turecki program nauczania. Oczywiście, podobnie jak w przypadku edukacji Kurdów (zob. więcej Rozdział 5.1), na razie trudno sobie wyobrazić przyznanie Syryjczykom, jako arabskiej mniejszości, prawa do uczenia się w języku arabskim. Z pewnością jednak trudno sobie też wyobrazić powrót do kształtowania tożsamości narodowej w oparciu przede wszystkim o język turecki i tureckie pochodzenie etniczne, tak jak to miało miejsce w okresie poprzedzającym rządy AKP.

Podsumowanie

Polityka otwartych drzwi wobec syryjskich uchodźców bardzo dobrze oddawała ducha narracji o odpowiedzialności Turcji za ochronę „uciśnionych”. Z kolei wspomniane narracje wynikały po części z nowego definiowania narodowości i tureckiej tożsamości narodowej przez AKP. Z racji tego, iż partia często odwoływała się do szerszej społeczności muzułmańskiej w regionie, przyjmowała również uchodźców w imię „islamskiej gościnności”. Ta gościnność nie tylko określała rolę i odpowiedzialność państwa tureckiego jako pomocnika, ale także zdefiniowała naród turecki jako naród tolerancyjny / gościnny zgodnie z tradycją islamu. Taki sposób definiowania narodu trafnie określiła Nuray Aridici jako „humanitarny nacjonalizm” czyli projekt budowania narodu, który definiuje naród poprzez jego inkluzywność. Według polityków AKP to włączenie odbywało się „w imię ludzkości” i dotyczyło członków szerszej społeczności islamskiej. Humanitarność z kolei była definiowana przez AKP jako główna odpowiedzialność narodu/państwa tureckiego oraz część jego tożsamości narodowej⁸¹⁵.

AKP zaczęła zmieniać narrację o gościnnej Turcji i swoją politykę otwartych drzwi dopiero niedawno, wraz z postępującym kryzysem gospodarczym i narastającym niezadowoleniem społecznym znajdującym ujście w postawach nie akceptujących uchodźców. Trzęsienie ziemi, jakie nawiedziło południowo-wschodnią Turcję w lutym 2023 r. i w wyniku którego zginęło ponad 50 tys. osób, a ponad milion straciło dach nad głową, w dłuższej perspektywie może jedynie pogłębić niezadowolenie z udzielania pomocy Syryjczykom przez turecki rząd, w szczególności jeśli obywatele tureccy pozostaną bez wsparcia, albo wsparcie to będzie niewystarczające.

⁸¹⁵ Aridici, N. (2022). “Constructing the ‘National...’”, *op. cit.*

ZAKOŃCZENIE

Nowa turecka tożsamość narodowa – próba definicji

Zdefiniowanie tureckiej tożsamości narodowej jest problematyczne ze względu na istnienie wielu różnych czynników wpływających na autoidentyfikację społeczeństwa tureckiego. Tożsamość ta podlega też ciągłej ewolucji. Obecnie można zauważyć tendencję do poszukiwania przez Turków ich korzeni. Ze względu na burzliwą historię Imperium Osmańskiego, wymianę ludności i imigrację do Turcji, trudno dziś znaleźć w tym kraju osobę, która nie ma żadnych innych etnicznych korzeni niż tureckie. Jak zauważa Andrew Mango, „obywatele Turcji mówią dziś otwarcie o swoim pochodzeniu – czy to turkmeńskim, czy albańskim, bośniackim, czerkieskim, tatarskim czy arabskim, albo o terenach, z których wywodzą się ich przodkowie, tj, o Bałkanach, Kaukazie czy Bliskim Wschodzie”⁸¹⁶. Mylne jest zatem przeświadczenie o homogeniczności państwa tureckiego. Chociaż dyskurs o tureckiej narodowości i tureckiej krwi był przez lata niezwykle głośny, trzeba zdawać sobie sprawę z tego, że obywatele Turcji nie są jednolici etnicznie. W żyłach większości mieszkańców obecnej Turcji płynie krew ich przodków pochodzących czy to z Bałkanów, czy to z Azji Centralnej, czy to z Kaukazu, czy to z Bliskiego Wschodu.

Rządy AKP doprowadziły do rewolucji tożsamościowej w Turcji poprzez uczynienie z religii muzułmańskiej głównym elementem (czy też główną warstwą, zob. Ryc. 1) tureckiej tożsamości narodowej i narzucanie tej wizji tożsamości społeczeństwu Turcji (zob. Rozdział 2.4). Jest to też druga, obok kemalizmu i westernizacji, rewolucja tożsamościowa w historii Republiki Turcji. Kemalizm i westernizacja przyczyniły się do stopniowego wyłączenia islamu z życia politycznego i społecznego. Jednak gwałtowne zerwanie z kilkusetletnią tradycją nie spowodowało narodzin nowej kultury i nowej tożsamości. Nowy system był korzystny jedynie dla wąskiej grupy intelektualistów i przedsiębiorców. Tymczasem w większości rolnicza ludność Turcji nie odczuła społecznej lub ekonomicznej poprawy. Przekształcanie tradycyjnego społeczeństwa, którego korzenie kulturowe nie tkwiły w Europie, w społeczeństwo nowoczesne na wzór europejski, zrodziło konflikt pomiędzy tradycjonalistami a ugrupowaniem prozachodnim. Począwszy od lat 50. XX w. w Turcji zaczęły powstawać partie wzywające do zmiany zasad polityki i dopasowania jej do rzeczywistej sytuacji

⁸¹⁶ Mango, A. (2004). *The Turks Today*, Londyn: John Murray, s. 253.

społeczno-gospodarczej. Turcy zaczęli szukać swojej prawdziwej tożsamości, co doprowadziło do powstania antyzachodniego bloku, narodzin islamu politycznego, a w konsekwencji do polaryzacji społeczeństwa. Stopniowo kształtowały się także islamskie elity intelektualne, które od lat 80. zaczęły zdobywać coraz większe wpływy. Kulminacją tych wpływów są trwające od 2002 r. rządy AKP, pro-islamskiej partii, która za główny cel obrała sobie przywrócenie islamowi miejsca w przestrzeni społecznej i politycznej oraz zmianę tureckiej tożsamości narodowej w taki sposób, aby Turcy byli przede wszystkim pobożnymi muzułmanami.

Weryfikacja hipotez

W celu weryfikacji hipotezy głównej i hipotez pobocznych w niniejszej pracy przeprowadzona została dogłębna analiza procesu kształtowania tureckiej tożsamości narodowej. Testowanie hipotezy głównej odbywało się poprzez jej confirmację oraz falsyfikację. Confirmacja hipotezy głównej polegała na analizie w rozdziale 6. czynnika religijnego jako głównego elementu konstytuującego turecką tożsamość narodową. Analizy dokonano w wybranych tematach z zakresu polityki krajowej (tj. polityka edukacyjna, polityka kulturalna w zakresie muzułmańskiego nakrycia głowy kobiet oraz meczetów, polityka wobec uchodźców syryjskich) oraz zagranicznej (dyskursy o opiece nad muzułmanami w świecie, polityka rozwojowa).

Analiza wymienionych tematów pozwoliła na częściowe potwierdzenie hipotezy głównej, wykazano bowiem, iż rządząca w Turcji od 2002 r. Partia Sprawiedliwości i Rozwoju dokonała redefinicji tureckiej tożsamości narodowej obierając religię muzułmańską za główny czynnik definiujący tę tożsamość. Było to w szczególności widoczne w dwóch analizowanych obszarach polityki krajowej, tj. w polityce edukacyjnej będącej głównym narzędziem w procesie kształtowania „idealnych obywateli” oraz polityce kulturalnej w zakresie symboli religijnych (tj. muzułmańskiego nakrycia głowy kobiet oraz meczetów) w przestrzeni publicznej. Z perspektywy lansowanej wizji narodu i co za tym idzie idealnego obywatela przez AKP można wyróżnić dwa okresy: od 2002 do 2015 r. z włączającą wizją narodu tureckiego, uwzględniającą alewitów i Kurdów, oraz od 2015 r. z wykluczającą wizją narodu obejmującą jedynie Turków – sunnickich muzułmanów. Od 2015 r. idealny obywatel miał być pobożny, czyli miał się kierować w życiu wartościami muzułmańskimi. Przeniesienie religii muzułmańskiej na pierwszy plan tureckiej tożsamości narodowej

zostało zauważone również przez innych badaczy, tj. Bilge Yabancı oraz Jenny White, którzy wiążą nową wizję tożsamości tureckiej lansowaną przez AKP z muzułmańskim nacjonalizmem.

Według Bilge Yabancı, odwoływanie się przez AKP do historii narodowej w czasach Imperium Osmańskiego przyniosło owoc w postaci tożsamości etniczno-religijnej powstałej z połączenia nacjonalizmu i religii. Yabancı uważa, iż narracje i symbole wykorzystywane przez AKP marginalizują czy wręcz kryminalizują grupy i jednostki nie przystające do nowej wizji idealnego obywatela, czyli Turka muzułmańskiego⁸¹⁷. Z kolei Jenny White określiła współczesną tożsamość turecką mianem muzułmańskiego nacjonalizmu tureckiego⁸¹⁸, który, według niej, próbuje zaszczerpić w społeczeństwie tureckim rządząca od 2002 r. AKP. Za alternatywną definicją tureckości stoi wyobrażenie Turcji nie jako państwa i narodu w jego obecnych granicach, ale jako narodu, który jest spadkobiercą Imperium Osmańskiego w na nowo odkrytej i odtworzonej przeszłości. Innymi słowy, „nowi Turcy” mają widzieć siebie jako naród, którego teraźniejszość i przyszłość jest kształtowana przez imperialną osmańską przeszłość wtłoczoną w ramy republiki, ale odległą od tego, co nazywano kemalistycznym projektem państwa. „Wszystko, począwszy od stylu życia do polityki krajowej i zagranicznej jest otwarte na reinterpretację, niekoniecznie według zasad muzułmańskich (choć etyka i duch muzułmański mogą odgrywać rolę), a jeszcze rzadziej według prawa islamskiego (na którym zna się niewielu Turków). Nowa rzeczywistość jest interpretowana poprzez turecką postimperialną wrażliwość. W tej wizji spuścizna Atatürka to anachronizm”⁸¹⁹.

Jenny White tłumaczy, na czym polega koncept muzułmańskiego nacjonalizmu tureckiego. Otóż rządząca partia AKP i jej zwolennicy, prezentując swoją muzułmańską tożsamość, chcą zaimplementować etyczne wartości tej tożsamości do zasad państwa świeckiego. W nowej wizji tożsamości podkreśla się też kulturowy wymiar religii muzułmańskiej. Idąc tym tropem, White wysuwa tezę, iż nowa tożsamość turecka ma być wynikiem syntezy kultury muzułmańskiej i przeszłości Turcji – czyli spuścizny po Imperium Osmańskim. Odniesienie do Imperium Osmańskiego zawiera w sobie dwa elementy z omawianych w rozdziale 2. myśli Ziyi Gökalpa. Po pierwsze, że kultura

⁸¹⁷ Yabancı, B. (2022). “Religion, Nationalism, and Populism in Turkey...”. *Op. cit.*

⁸¹⁸ White, J. (2013). *Muslim Nationalism and the New Turks*, Princeton i Oxford: Princeton University Press, s. 9.

⁸¹⁹ Ibidem, s. 9.

turecka (składająca się z etyki i wartości) i turecki islam są głównymi składnikami tożsamości tureckiej, o ile tylko zostaną oczyszczone z wpływów kultury arabskiej. I po drugie, Turcy są członkami wyższej cywilizacji (w tym przypadku post-osmańskiej), która pozwala im na sprawowanie przywódczej roli w świecie⁸²⁰.

Definicja tożsamości tureckiej wysuwana przez Jenny White jest do pewnego stopnia zbieżna z neoosmanizmem lansowanym przez akademików wywodzących się ze środowiska bliskiego AKP. Wspólnym elementem jest budowanie narracji opartej na dziedzictwie osmańskim zamiast na republikańskim nacjonalizmie. Muzułmańscy nacjonałiści chętnie zorganizowaliby system relacji społecznych w Turcji na wzór *milletu* panującego w Imperium Osmańskim. Ludność niemuzułmańska nie miałaby takich samych praw i przywilejów co muzułmanie, ale, podobnie jak w czasie obowiązywania *milletu*, byłaby tolerowana. „To podejście jest widoczne w pewnych ustępstwach na rzecz praw mniejszości poczynionych w czasie rządów AKP, takich jak: udzielanie zgody kościołom i synagogom na inwestowanie w renowację ich świątyń (wcześniej było to zakazane), zwrot skonfiskowanego mienia, udzielanie zgody na odprawianie okazjonalnych ceremonii w historycznych kościołach Ormiańskich czy też innych wyznań, które albo są nieczynne albo zostały przerobione na muzeum”⁸²¹.

Pozostałe z analizowanych tematów, tj. polityka rządów AKP wobec uchodźców syryjskich, dyskursy o opiece nad muzułmanami w świecie oraz polityka rozwojowa Turcji również potwierdziły kluczowe znaczenie religii muzułmańskiej w tożsamości tureckiej kształtowanej przez AKP. Dyskursy AKP o roztaczaniu przez Turcję opieki nad muzułmanami na całym świecie były odzwierciedleniem etycznego wymiaru tożsamości tureckiej związanego z konstruowaniem odpowiedzialności danego narodu. Konstruowanie dyskursywnego toposu o odpowiedzialności wobec muzułmanów w świecie kryło w sobie dwa cele: po pierwsze, miało być zarówno wzmocnieniem religijnego wymiaru tureckiej tożsamości narodowej, a po drugie, miało wzmocnić prestiż Turcji w krajach muzułmańskich. Ciekawy jest również wymiar praktyczny wspomnianego dyskursu, który przełożył się na nową koncepcję polityki zagranicznej, tj. „etycznej polityki zagranicznej” (*ilkesel dış politikası*). Mimo ogólnego sformułowania charakteru etycznej polityki zagranicznej, faktem jest, iż jej kierunki w większości pokrywały się z krajami muzułmańskimi lub działaniami w obronie muzułmanów.

⁸²⁰ Ibidem, s. 48.

⁸²¹ White, J. (2013). *op. cit.*, s. 96.

Ostatnie spostrzeżenie jest efektem analizy dwóch studiów przypadku, tj. polityki rozwojowej Turcji (określanej też jako dyplomacja humanitarna) oraz polityki wobec uchodźców syryjskich. Głównym celem polityki rozwojowej Turcji pod rządami AKP miało być z jednej strony skupienie się na wartościach i sumieniu, a z drugiej budowanie silnego gospodarczo państwa, które będzie w stanie odpowiadać na kryzysy humanitarne. W narracjach o polityce humanitarnej Turcji politycy AKP stosowali metafory o tureckim współczującym narodzie oraz o współczującej Turcji⁸²². Sam Erdoğan lubił przytaczać topos o pomagającej Turcji na swoich wiecach wyborczych przez co próbował wzmocnić oparty na muzułmańskich wartościach element tureckiej tożsamości (RTE_2019.02.26).

Kolejnym praktycznym wymiarem dyskursu AKP o opiece Turcji nad muzułmanami w świecie była polityka otwartych drzwi wobec uchodźców syryjskich i topos o odpowiedzialności Turcji za ochronę „uciśnionych”. AKP lansowała tym samym narrację o muzułmańskiej gościnności narodu tureckiego, w ramach której Turcja udziela schronienia braciom muzułmanom, czyli Syryjczykom. Sposób definiowania tureckiego narodu jako tolerancyjny czy gościnny w duchu islamu odpowiada definicji humanitarnego nacjonalizmu⁸²³. Humanitarny nacjonalizm turecki kształtowany przez AKP włączał do narodu muzułmanów spoza Turcji, a ta inkluzywność odbywała się w imię ludzkości i była przejawem odpowiedzialności narodu tureckiego oraz częścią jego tożsamości. Warto tutaj dodać, że o ile polityka otwartych drzwi była dość długo realizowana przez rządy AKP, będąc swoistą przeciwwagą dla anty-uchodźczych dyskursów i polityk zintensyfikowanych od 2015 r. w Europie, to przez ostatnie lata zaczęła ustępować narracjom o potrzebie odesłania uchodźców z powrotem do Syrii (tj. do bezpiecznej strefy pod kontrolą Turcji). Trzęsienie ziemi w Turcji w lutym 2023 r. i opieszałość tureckiego rządu w pomocy poszkodowanym jeszcze bardziej wzmocniły anty-uchodźcze nastroje w Turcji, czego odzwierciedlenie było obecne w kampanii wyborczej przed wyborami parlamentarnymi i prezydenckimi w Turcji w maju tego samego roku. Przyszłość pokaże, czy i w jakiej mierze zwycięska formacja zrealizuje zapowiedzi o odesłaniu Syryjczyków do ich kraju.

Analiza tematów w rozdziale 6. pozwoliła również potwierdzić hipotezę dodatkową zakładającą, że religia muzułmańska jako główny element tureckiej tożsamości narodowej kształtowanej w okresie rządów AKP była widoczna zarówno w

⁸²² Davutoğlu, A. (2013). “Turkey’s humanitarian diplomacy...”, *op. cit.* s. 866-867.

⁸²³ Aridici, N. (2022). “Constructing the ‘National...’”, *op. cit.*

dyskursach, jak i praktykach politycznych. To, co pozostało niewiadomą, to kwestia innych czynników kształtujących turecką tożsamość narodową i zajmowane przez nie miejsce w hierarchii ważności. Aby to sprawdzić, niezbędne było przeprowadzenie falsyfikacji hipotezy.

W celu falsyfikacji hipotezy głównej analizie poddane zostały również inne elementy konstytuujące turecką tożsamość narodową, tj. terytorium Turcji i język turecki oraz i ich obecność w dyskursach i praktykach politycznych. Celem analizy procesu kształtowania tureckiej tożsamości narodowej w oparciu o terytorium i język było wykazanie, że hipoteza główna jest fałszywa. W rozdziale 4. zbadane zostały główne obszary, w których czynnik terytorium uzewnętrzniał się jako główny element tworzący turecką tożsamość narodową. Do tych obszarów należą: dyskursy o geopolityce, kwestia cypryjska, granica i relacje z Armenią oraz granica i relacje z Syrią.

Przejawem dyskursów AKP o geopolityce i miejscu Turcji w świecie były dwie doktryny polityki zagranicznej zaimplementowane przez rządy AKP: najpierw doktryna Strategicznej Głębi, a następnie doktryna Błękitnej Ojczyzny. Doktryna Strategicznej Głębi, opracowana przez byłego premiera, a wcześniej też ministra spraw zagranicznych Turcji, Ahmeta Davutoğlu⁸²⁴, w wymiarze ideowym była wyrazem neoosmanizmu. Neoosmanizm jest najczęściej definiowany jako ideologia polityczna Turcji polegająca na dążeniu do odbudowy i zwiększenia wpływów politycznych tego państwa w krajach i regionach byłego Imperium Osmańskiego⁸²⁵. Koncepcja strategicznej głębi sięgała korzeniami do neoosmanizmu Turguta Özala oraz, po części także do wielokierunkowej polityki zagranicznej rządu Necmettina Erbakana. Po zakończeniu zimnej wojny, Özal pomógł Turcji odkryć na nowo jej imperialną spuściznę próbując doprowadzić do nowego konsensusu pomiędzy wieloma tożsamościami Turcji: zachodnią, muzułmańską, świecką, kurdyjską i turecką. Neoosmanizm miał przypomnieć Turkom, że ich państwo było niegdyś rozległym, wielonarodowym imperium, które władało Bliskim Wschodem, Północną Afryką, Bałkanami i Kaukazem. Z kolei Erbakan chciał oprzeć politykę zagraniczną na zacieśnianiu stosunków z krajami muzułmańskimi, traktując ten kierunek jako alternatywę dla współpracy z Zachodem. Chociaż neoosmanizm AKP ambicjami

⁸²⁴ Ahmet Davutoğlu opracował swoją koncepcję i opublikował ją w książce o tym samym tytule w 2000 r., czyli jeszcze zanim AKP powstała i doszła do władzy.

⁸²⁵ Yavuz, M. H. (2022). "The motives behind the AKP's foreign policy: neo-Ottomanism and strategic autonomy", *Turkish Studies*, Vol. 23, Nr 5, s. 659-680.

przypominał idee promowane przez Özala, praktyka pokazała, że w wyniku braku alternatyw, rzeczywisty efekt przypominał scenariusz nakreślony przez Erbakana.

Zdaniem Ömera Taşpinara, o neoosmańskich tendencjach AKP decydowały trzy czynniki. Pierwszym z nich była chęć pogodzenia się z tureckim dziedzictwem osmańskim w kraju i za granicą. W wymiarze zewnętrznym neoosmanizmu, Turcja miała stosować soft power w celu wywierania wpływu politycznego, ekonomicznego, dyplomatycznego i kulturowego na byłych terytoriach osmańskich oraz w innych regionach, w których kraj ten przejawiał swoje strategiczne interesy. W wymiarze wewnętrznym, chcąc pozostać w zgodzie z wielonarodowym dziedzictwem Imperium Osmańskiego, neoosmanizm otwierał drzwi dla mniej „etnicznej” i bardziej wielokulturowej koncepcji tureckiej tożsamości. Drugim czynnikiem neoosmanizmu było poczucie wielkości i pewności siebie w polityce zagranicznej wyrażane poprzez promowanie Turcji jako mocarstwa regionalnego. Zgodnie z tą wizją Turcja jest kluczowym państwem, które powinno odgrywać bardzo aktywną rolę dyplomatyczną, polityczną i gospodarczą w szerszym regionie, którego jest „centrum”. Trzecim aspektem neoosmańskiej tożsamości było dążenie do członkostwa w Unii Europejskiej jako potwierdzenie regionalnych ambicji Turcji⁸²⁶.

Po odejściu od koncepcji Strategicznej Głębi i zastąpieniu jej doktryną Błękitnej Ojczyzny należy stwierdzić, iż neoosmański charakter nowej tożsamości tureckiej nieco stracił na znaczeniu. Wraz z nową doktryną zaczął się odradzać w Turcji nacjonalizm terytorialny czy geograficzny znany z okresu pierwszych dekad po ustanowieniu Republiki⁸²⁷. Rosnące znaczenie czynnika terytorialnego w procesie kształtowania tożsamości było widoczne w dwóch studiach przypadku analizowanych w rozdziale 4, tj. w kwestii cypryjskiej oraz polityce Turcji wobec Armenii. W kwestii Cypru polityka rządów AKP uległa znacznej zmianie. Wychodząc od podejścia koncyliacyjnego wobec rozwiązania konfliktu na wyspie, Turcja przeszła do stanowiska konfrontacyjnego w związku z ogłoszeniem i realizacją doktryny *Mavi Vatan*. Podobnie jak w przypadku Cypru, próby pojednania z Armenią i otwarcia granicy turecko-armeńskiej również nie przyniosły zamierzonego efektu. Kością niezgody w stosunkach turecko-armeńskich pozostaje kwestia ludobójstwa Ormian i negowanie tej zbrodni przez wszystkie rządy

⁸²⁶ Taşpinar, O. (2011). “The three strategic visions of Turkey”, *US – Europe Analysis Series*, Nr 50, Waszyngton: Brookings Institute.

⁸²⁷ Kadan, T. (2020/2021). “The formulation of the Blue Homeland doctrine”. *Belt & Road Initiative Quarterly*, Vol. 2, Nr 1, s. 36-50.

tureckie, włączając też te formowane przez AKP. Z jednej strony, Turcja żywi obawy przed roszczeniami terytorialnymi ze strony Armenii, w której godle widnieje święta góra Ararat znajdująca się na terytorium Turcji. Z drugiej strony, w polityce Turcji wyraźnie daje o sobie znać czynnik religii i płynących z niej wartości – dla tureckich rządów uznanie ludobójstwa Ormian, a tym samym przyznanie się do winy przez Turcję stoi w sprzeczności z wizją Turcji będącej sumieniem świata. Jakakolwiek skaza na takiej percepcji narodu tureckiego i jego tożsamości pozostaje nie do przyjęcia dla AKP oraz każdej innej partii zabiegającej o głosy nacjonalistycznego elektoratu.

Analiza kolejnego studium przypadku, tj. polityki rządów AKP wobec Syrii, przyczyniła się do ciekawego odkrycia w kontekście niniejszej dysertacji. A mianowicie, ze względu na wojnę domową w Syrii i ruch uchodźczy z tego kraju do Turcji, Turcja po raz pierwszy od 1974 r. zdecydowała się na interwencję wojskową w innym kraju uzasadniając ten ruch interesem narodowym. Operacja Tarcza Eufratu rozpoczęta w 2016 r. i wszystkie kolejne operacje wojskowe (Gałąź Oliwna z 2018 r., Źródło Pokoju z 2019 r. oraz Tarcza Wiosny z 2020 r.) stanowią tak naprawdę zaprzeczenie założenia, że to terytorium jest głównym czynnikiem, w oparciu o który kształtowana jest turecka tożsamość narodowa, oddając pierwszeństwo czynnikowi religii, wartości i odpowiedzialności z nich wywodzonej. Innymi słowy, począwszy od 2016 r. liderzy AKP z Erdoğanem na czele nie tylko wzywali społeczność międzynarodową do obrony sprawiedliwości, ale także sami zaczęli ją egzekwować, czego przejawem są interwencje w Syrii.

Rewizjonistyczna polityka Turcji w Syrii jest też dowodem na ciągle żywy neosmanizm, o czym świadczą narracje polityki wobec Syrii historycznie stanowiącej część Imperium Osmanów czy też dyskurs o Turcji jako opiekunce muzułmanów (zob. Rozdział 6). Usprawiedliwiając operację wojskową chęcią ochrony uciśnionych braci, tj. muzułmanów, liderzy AKP przywołują czasy Imperium Osmańskiego, którego władca sprawował rolę kalifa - opiekuna wszystkich wyznawców islamu. Sam Erdoğan używa przy tym słownictwa rodem z wypraw wojskowych Osmanów, mówiąc o podboju (tur. *Fetih*) ziem północnej Syrii⁸²⁸. Przykład polityki AKP wobec Syrii pokazuje, iż czynnik religijny jest stosowany w kontekście uzasadniania narracji i działań politycznych wszędzie tam, gdzie można go zastosować. A ta ostatnia obserwacja z kolei dowodzi, że

⁸²⁸ 'Afrin'e girdik giriyoruz... Fetih yakm', *Hurriyet*, 18.03.2018, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/afrine-girdik-giriyoruz-fetih-yakin-40775966> (dostęp 20.03.2023).

jeśli tylko konkretne działanie da się uzasadnić czynnikiem religijnym, liderzy AKP wybierają ten ostatni kosztem czynnika terytorialnego. W przypadku interwencji wojskowych w Syrii, czynnik ideologiczny był niezbędny w celu uzasadnienia zmiany definiowania terytorium - AKP odeszła od wąskiej definicji opartej na geograficznej delimitacji i zaczęła odnosić terytorium do historycznego obszaru zajmowanego przez Imperium Osmańskie.

Na zasadzie analogicznej do rozdziału 4., w rozdziale 5. badane były obszary dyskursów i polityki, w których język turecki stanowił główny element konstytuujący turecką tożsamość narodową. Analizie poddane zostały następujące tematy:

- polityka językowa AKP z uwzględnieniem polityki wobec języka kurdyjskiego jako używanego przez członków najliczniejszej mniejszości etnicznej w Turcji;
- polityka Turcji wobec republik tureckich i tureckojęzycznych grup etnicznych;
- polityka rządu AKP wobec Tatarów Krymskich;
- polityka wobec diaspory tureckiej;
- dyplomacja językowa rządów AKP.

Analiza wykazała, że czynnik językowy stracił na znaczeniu jako element, w oparciu o który kształtowała się turecka tożsamość narodowa. Z jednej strony, dowodziła tego polityka przyznawania i poszerzania zakresu praw językowych Kurdów, czyli najliczniejszej mniejszości etnicznej w Turcji. Z drugiej strony, po nacjonalistycznym zwrocie w 2015 r., pomimo zerwania turecko-kurdyjskiego procesu pokojowego i odejścia od obietnic w zakresie praw językowych składanych wcześniej Kurdom, rządy AKP wcale nie powróciły do traktowania języka tureckiego jako podstawowego czynnika definiującego tożsamość turecką. Zamiast tego, Erdoğan przedstawił postulat wprowadzenia języka osmańskiego do obowiązkowego programu szkolnego [RTE_2018.03.15], co pokazuje przywiązanie AKP do czynnika ideologicznego czy też religijnego w procesie kształtowania tożsamości. Znamienny jest przy tym fakt, że od czasu rewolucji językowej dokonanej przez Atatürka w 1928 r. AKP jest pierwszą partią rządzącą, która zaczęła głośno mówić o osmańskich czy też religijnych (jako że język osmański był zapisywany alfabetem arabskim i był pełen arabizmów) korzeniach języka tureckiego, tak silnie dotychczas związanego z turecką tożsamością narodową.

Kolejne analizowane zagadnienia, tj. polityka wobec republik tureckich oraz polityka wobec społeczności pokrewnych na przykładzie Tatarów Krymskich, dowiodły spadku znaczenia czynnika językowego w definiowaniu i kształtowaniu tureckiej

tożsamości narodowej. Polityka Turcji wobec republik tureckich w pierwszej dekadzie rządów AKP padła ofiarą koncepcji strategicznej głębi i wielowektorowości w polityce zagranicznej. O ile przed 2002 r. republiki tureckie, tj. Kazachstan, Kirgistan, Uzbekistan, Turkmenistan i Azerbejdżan były jednym z priorytetowych kierunków polityki Turcji, począwszy od 2002 r. zaczęły schodzić na dalszy plan, czego wyrazem jest zmiana charakteru utworzonej w 1992 r. TİKA (Tureckiej Agencji Współpracy i Koordynacji) z organizacji udzielającej pomocy republikom tureckim na narodową agencję tureckiej pomocy rozwojowej. Studium przypadku w polityce Turcji wobec społeczności pokrewnych, tj. polityka wobec Tatarów Krymskich, pokazało z kolei przewagę pragmatyzmu nad głoszoną ideą wspólnej tożsamości wszystkich ludów turekojęzycznych.

Złożone zależności pomiędzy trzema czynnikami, tj. językowym, terytorialnym oraz religijnym unaoczniała analiza polityki rządów AKP wobec diaspory tureckiej. Badacze uznali tę politykę za przejaw państwowego nacjonalizmu dalekosiężnego (*state-led long-distance nationalism*) realizowanego w imię narodu i jego tożsamości w celu uznania danego kraju za państwo transnarodowe⁸²⁹. AKP postrzega diasporę jako źródło władzy symbolicznej poprzez którą Turcja, jako państwo wysyłające, wzmacnia związki emigrantów z ojczyzną i tureckim narodem⁸³⁰. Tym samym, wzmacniane jest również poczucie przynależności diaspory tureckiej do narodu tureckiego, a to poczucie jest budowane przede wszystkim na wspólnej ojczyźnie rozumianej terytorialnie, lecz także na wspólnym języku, i bardzo często też na wspólnej religii w wydaniu islamu sunnickiego.

Ostatni z analizowanych tematów dotyczących tożsamości kształtowanej w oparciu o język, czyli promowanie języka tureckiego za granicą, pokazuje instrumentalne traktowanie języka i jego polityzację, czyli nadawanie mu znaczenia politycznego⁸³¹. Wyrazem polityzacji języka jest promowanie przez AKP tureckiej nazwy kraju, tj. „Türkiye”, jako jedynej obowiązującej na arenie międzynarodowej. Rządy AKP traktowały język turecki jako narzędzie wzmacniania prestiżu Turcji w świecie, przez co w ponad 60 krajach otwarte zostały centra Instytutu Yunusa Emre jako placówki promowania tureckiej kultury i języka. Uwzględniając utworzenie i rozrost Instytutu

⁸²⁹ Glick-Schiller, N. (2005). *Op. cit.*, s. 80-90.

⁸³⁰ Gamlen, A., Cummings, M., and Vaaler, P. (2019). *Op. cit.*, s. 492-516.

⁸³¹ Słownik Języka Polskiego PWN, źródło: <https://sjp.pwn.pl/sjp/polityzacja:2572030> (dostęp 09.05.2023).

Yunusa Emre, a także inwestowanie przez AKP w turecki przemysł filmowy, trzeba zauważyć również ekonomiczny wymiar polityki językowej AKP. Jeśli chodzi natomiast o jej wymiar tożsamościowy, to tak jak w przypadku krajowej polityki językowej, również w zewnętrznej polityce językowej, język turecki nie był traktowany przez AKP jako główny element konstytuujący turecką tożsamość narodową.

Podsumowując, falsyfikacja hipotezy głównej przyczyniła się do jej potwierdzenia, jednak z małą poprawką dotyczącą zyskiwania na znaczeniu czynnika terytorialnego od 2015/2016 r., tj. od nacjonalistycznego zwrotu w polityce AKP. Innymi słowy, dowiedziono, iż prawdą jest, że to religia muzułmańska była głównym czynnikiem w kształtowaniu tureckiej tożsamości narodowej przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju, natomiast od 2015/2016 r. czynnik terytorium na nowo zaczął zyskiwać na znaczeniu, co przejawiało się w doktrynie Błękitnej Ojczyzny i jej praktycznym wymiarze. Dodatkowo, analiza dokonana w rozdziałach 5 i 6. potwierdziła hipotezę poboczną, zakładającą, że język i terytorium jako najważniejsze elementy tureckiej tożsamości narodowej od początku istnienia Republiki Turcji zostały przesunięte przez AKP na dalszy plan w dyskursach i praktykach politycznych. Tutaj należy jednak zaznaczyć, że od 2015/2016 r. czynnik terytorium zaczął zyskiwać na znaczeniu w procesie kształtowania tureckiej tożsamości narodowej. Potwierdzona została również hipoteza poboczna mówiąca o tym, że turecka tożsamość narodowa jest kształtowana oraz poddawana redefinicji w oparciu o jej trzy elementy, tj. terytorium, język oraz wspólne normy i wartości wpływające z religii muzułmańskiej.

Nie potwierdziły się natomiast dwie następujące hipotezy poboczne:

- Wizja tureckiej tożsamości narodowej narzucana przez AKP napotykała na opór ze strony ugrupowań kemalistycznych i nacjonalistycznych, a także zwolenników laicyzmu.
- Nowa turecka tożsamość narodowa jest internalizowana przez zwolenników AKP zaś kontestowana przez przeciwników partii.

W przypadku pierwszej z nich, analiza debat parlamentarnych i innych tekstów źródłowych wykazała, iż począwszy od 2015 r. AKP próbuje zjednywać sobie również wyborców nacjonalistycznych, przez co nacjonalistyczny wymiar tożsamości narodowej uległ wzmocnieniu, a opór wobec wizji tożsamości z ich strony uległ znacznemu osłabieniu. Po utworzeniu koalicji wyborczej pomiędzy AKP i nacjonalistyczną MHP w

2018 r. partia Erdoğan'a obrała wyraźny kurs nacjonalistyczny, czego pokłosiem były działania wymierzone w kurdyjskich działaczy i polityków. Dobrym wyrazem tych działań było postawienie zarzutów o współpracę z organizacjami terrorystycznymi (chodzi o PKK) czołowym politykom prokurdyjskiej partii HDP, z liderem partii Selahattinem Demirtasem na czele. Dodatkowo wykazano, że wśród grup opozycyjnych wobec wizji tożsamości narzucanej przez AKP należało uwzględnić również środowiska religijnie konserwatywne skupione wokół Cemaat, czyli ruchu zwolenników Fethullaha Gülena. Po tym jak pod koniec 2013 r. media kontrolowane przez ruch Gülena ujawniły skandal korupcyjny, w który zamieszani byli członkowie rządu AKP, doszło do czystek i aresztowań osób powiązanych z ruchem. Kulminacją wzajemnych animozji pomiędzy AKP a ruchem Gülena była nieudana próba zamachu stanu w lipcu 2016 r. Po tych wydarzeniach, ruch Gülena został uznany przez turecki rząd za organizację terrorystyczną, zaś czystki w postaci aresztowań bądź natychmiastowego zwolnienia z pracy dotknęły ponad 90 tys. osób. Analizując przywołane wydarzenia przez pryzmat tożsamości można dostrzec prawidłowość wskazującą, że czynnik religijny jako element tureckiej tożsamości narodowej będzie odąd definiowany przez AKP. Innymi słowy, partia nie toleruje żadnych ugrupowań religijnie konserwatywnych, które mogłyby zagrozić jej pozycji, a tym bardziej takich, które mogłyby pozbawić ją władzy.

Natomiast jeśli chodzi o internalizację wizji tureckiej tożsamości narodowej opartej przede wszystkim na religii muzułmańskiej, a w dalszej kolejności na poczuciu przywiązania do terytorium Turcji i języku tureckim jako symbolu przynależności do wspólnej grupy etnicznej, jest ona o wiele bardziej złożona niż wynikałoby to z prostego podziału tureckiego społeczeństwa na zwolenników (wyborców) i przeciwników AKP. Analiza badań społecznych wykazała bowiem, iż w Turcji spada odsetek osób religijnych⁸³², co pokazuje, że tożsamość konstruowana odgórnie może przynosić efekty odwrotne do zamierzonych. W tym przypadku największy opór wykazuje młodzież, którą bezpośrednio dotykają rządowe zmiany systemu edukacji i programu nauczania. Jak pokazują badania społeczne, uczniowie opierają się obowiązkowym lekcjom religii, rządowemu projektowi kreowania „religijnego pokolenia” i koncepcji religii w ogóle. Uczniowie tureccy coraz częściej określają się jako ateści, deści lub feminiści i

⁸³² “KONDA Toplumsal Değişim Raporu: Türkiye'de inançsızlık yükselişte”, Euronews, 04.01.2019, źródło: <https://tr.euronews.com/2019/01/03/konda-nin-toplumsal-degisim-raporuna-gore-turkiye-de-inancsizlik-yukseliste> (dostęp 13.01.2023).

kwestionują interpretację islamu nauczaną w szkole⁸³³. Najmłodsze grupy społeczne, czy też pokolenie „Z”, przywykłe do nowych technologii i korzystnych efektów globalizacji, nie identyfikuje się z ideologicznymi konserwatywnymi wartościami AKP. Może być to czynnik warunkujący polityczną przyszłość partii.

Problemy z definiowaniem tureckiej tożsamości narodowej: wnioski na przyszłość

Ze względu na ciągłe plasowanie Turków między Wschodem i Zachodem, społeczeństwo tureckie do dziś ma problemy z samookreśleniem. Znakomicie dowodzą tego słowa interlokutora Jenny White, Hasana, który w taki sposób określa swoich współrodaków: *“Tureckość. Czujemy solidarność. Nie jesteśmy jak inne kraje. Jesteśmy wspólnotą. Nie mamy seryjnych morderców. Zostawiamy wszystko na ostatnią chwilę. Wierzymy w cud ostatniej chwili. Jesteśmy praktyczni, znajdujemy rozwiązania. Jesteśmy pragmatyczni, ale nie zaprogramowani. Kochamy ludzi. Mamy szamańskie korzenie. Jesteśmy muzułmanami, ale nie przypominamy arabskich muzułmanów, gdyż przyjęliśmy islam znacznie później. Wierzymy w duszę i magię. Wierzymy w ludzi, ufamy sobie nawzajem, ale z drugiej strony, nie ufamy nikomu. Zawsze plotkujemy. Turcy zostali poniżeni przez innych. Jesteśmy mocno zjednoczeni przeciwko cudzoziemcom”*⁸³⁴. Mimo, że przytoczony cytat jest subiektywną oceną tureckiej tożsamości, można w nim znaleźć elementy definiujące turecką tożsamość, a w szczególności poczucie odrębności od innych narodów, co dobitnie obrazują stwierdzenia: *„nie jesteśmy jak inne kraje”*, *„nie przypominamy arabskich muzułmanów”*, *„jesteśmy mocno zjednoczeni przeciwko cudzoziemcom”*⁸³⁵. Tym co dobrze charakteryzuje turecką tożsamość narodową jest jej unikatowość, kształtowana zarówno poprzez historyczne doświadczenia, jak również dyskursy i politykę elit rządzących.

Chociaż wydawać by się mogło, że podział społeczny w Turcji przebiega pomiędzy konserwatyżmem a liberalizmem, nie jest to prawdą. Otóż najwyraźniejszym kryterium podziału społeczeństwa tureckiego wcale nie jest to, czy chcą być nowocześni i podążać za liberalizmem czy też chcą hołdować tradycji plasując się pośród konserwatystów. Tym, co dzieli Turków, jest podejście do tradycji. Dla jednych tradycją są islamskie korzenie i spuścizna po Imperium Osmańskim, dla innych zaś prawdziwą

⁸³³ McKernan, B. (2020). “Turkish students increasingly resisting religion, study suggests”, *The Guardian*, 29.04.2020, źródło: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/29/turkish-students-increasingly-resisting-religion-study-suggests> (dostęp 13.01.2023).

⁸³⁴ White, J. (2013). *Op. cit.*, s. 195.

⁸³⁵ Ibidem.

turecką tradycją jest dzieło Atatürka i pozostawione przez niego zasady, prawo i sposób organizacji państwa. Podziału tego na próżno możemy szukać na mapie geograficznej Turcji. Wprawdzie często stosuje się uproszczenia wskazujące np. że zachód jest bardziej liberalny niż wschód kraju, albo że wschód jest konserwatywny, ale ma to niewiele wspólnego z rzeczywistością. Podróżując w marcu 2015 r. do Karsu, Dogubayazit, Wan, Midyat, Mardin i Diyarbakir na wschodzie Turcji przekonałam się, że moje wcześniejsze wyobrażenie o tym regionie ma niewiele wspólnego z rzeczywistością. Ze względu na zróżnicowanie etniczne wspomnianego regionu do dziś zamieszkiwanego przez Kurdów, Arabów, Ormian czy Asyryjczyków, mieszkańcy wspomnianych miejscowości zdają się wręcz lepiej rozumieć, co oznacza wolność, tolerancja czy wielokulturowość i z czym się wiąże ich brak. Zapewniam czytelników, że kobieta w czarnym czarczafie zakrywającym całą sylwetkę i twarz z wyjątkiem oczu jest o wiele częstszym widokiem w Stambule (szczególnie w dzielnicy Fatih), niż we wspomnianych wcześniej miastach wschodniej Turcji.

Chociaż tematem niniejszej pracy jest turecka tożsamość narodowa, trzeba zaznaczyć, iż jest ona nierozdzielnie związana z tożsamością Turcji zaprojektowanej jako państwo narodowe. Fragment wyżej przytoczonej wypowiedzi: „*nie jesteśmy jak inne kraje...*” pokazuje, że sami Turcy mocno utożsamiają się ze swoją ojczyzną. Badając zagadnienie tureckiej tożsamości narodowej analizowałam ją w szerszym kontekście, starając się uchwycić przy tym powiązania pomiędzy polityką wewnętrzną i zagraniczną. Ze względu na odgórny proces kształtowania tożsamości narodowej w Turcji polegający na narzucaniu społeczeństwu ram tożsamości uznawanych za pożądane przez elity polityczne sprawujące władzę, kształt tożsamości narodowej uzewnętrznia się także w wizji i postrzeganiu państwa tureckiego. Aby lepiej zobrazować to zjawisko, warto nakreślić dwa przeciwstawne przykłady. W okresie dominacji kemalizmu elity polityczne podkreślały prozachodnie nastawienie Turcji, czego przejawem była m.in. priorytetyzacja języka tureckiego oraz czynnika terytorialnego spajających turecką tożsamość narodową, elity polityczne podkreślały prozachodnie nastawienie Turcji, a także np. przystąpienie tego kraju do NATO w 1952 r. Po dojściu do władzy AKP i uznaniu przez tę ostatnią religii muzułmańskiej za dominujący czynnik tożsamości narodowej, zaczęto kreować dyskursy o odpowiedzialności historycznej Turcji i jej roli jako opiekuna muzułmanów w świecie, czego wymiarem praktycznym są kierunki tureckiej pomocy rozwojowej.

Mimo, że na pierwszy rzut oka Turcja jawi się jako państwo narodowe, dokładniejsze pochylenie się nad tą problematyką dowodzi, że to przeświadczenie jest mylne. Aż do lat 90. nie było w Turcji mowy o alternatywnej analizie rewolucji Atatürka, procesu modernizacji czy oficjalnej prozachodniej linii politycznej. Przeszkody nie stanowiła jedynie atmosfera społeczno-polityczna ówczesnego okresu, ale także prawo. Wielkie Zgromadzenie Narodowe przyjęło w 1951 r. ustawę zwaną „prawem Atatürka” przewidującą karę do trzech lat pozbawienia wolności za znieważanie pamięci Mustafy Kemala Atatürka. Za zniszczenie pomnika czy popiersia ojca narodu tureckiego przewidziana była kara do 5 lat pozbawienia wolności⁸³⁶. Ustawa ta, która ciągle obowiązuje, skutecznie odstraszała historyków tureckich przed doszukiwaniem się źródeł alternatywnego rozumienia rewolucji Atatürka i kwestionowaniem jego centralnego miejsca w historii kraju. Rządy AKP, poprzez narzucanie społeczeństwu swojej wizji tureckiej tożsamości narodowej, sprawiły, że dotychczasowe podejście do historii narodu i państwa uległo zmianie, czego wyrazem jest gloryfikacja czasów Imperium Seldżuckiego oraz Osmańskiego i próba stworzenia nowych mitów narodowych. Wymierzanie sprawiedliwości za znieważanie Atatürka osłabiło na rzecz ścigania innego rodzaju przewinienia – znieważania Erdoğan, na mocy artykułu 299. Tureckiego Kodeksu Karnego⁸³⁷.

Trzeba przy tym podkreślić, że kemalistyczna wizja historii Turcji jest krytykowana nie tylko przez AKP i jej zwolenników. Co więcej, pojawiają się też głosy o alternatywnym, wobec dwóch wspomnianych, podejściu do procesu narodotwórczego w Anatolii: “Wbrew dominującej narracji, historia społeczna współczesnej Turcji nie rozpoczęła się od Mustafy Kemala Atatürka i jego walki przeciwko obcej okupacji. Nowoczesny naród turecki został zbudowany na fundamencie transformacji demograficznej, która rozpoczęła się wraz z masową imigracją muzułmanów do Anatolii oraz czystkami i represjami stosowanymi od 1914 r. przeciwko ludności chrześcijańskiej.[...] Doświadczenia muzułmanów, chrześcijan i Żydów są

⁸³⁶ *Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun*, 25 lipca 1951, źródło: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.5816.pdf> (dostęp 20.03.2023).

⁸³⁷ Tylko w latach 2010–2017 zgłoszono 12 893 przypadki znieważenia prezydenta. Spośród nich 12 305 złożono za prezydentury Recepta Tayyipa Erdoğan, który objął urząd w 2014 roku. Sądy skazały 2099 z 5150 oskarżonych. W kolejnych 660 sprawach zapadł wyrok, ale sąd odroczył rozprawę przed ogłoszeniem wyroku. 873 sprawy zakończyły się uniewinnieniem. Zob. więcej w: Kardas, U., “Insulting the Turkish President: Article 299 and why Europe says its illegal”, *Ahval News*, 16.11.2018, źródło: <https://ahvalnews.com/turkey-democracy/insulting-turkish-president-article-299-and-why-europe-says-its-illegal> (dostęp 20.09.2023).

częścią historii współczesnej Turcji, podobnie jak doświadczenia mniejszości etnicznych, takich jak Kurdowie. Trzeba zdawać sobie z tego sprawę, jeśli chcemy zrozumieć, jak społeczeństwo podchodziło do projektu tureckiego państwa narodowego oraz do kształtowania tego państwa w kolejnych dekadach”.⁸³⁸

Odgórnie nadawanie tożsamości tureckiemu społeczeństwu doprowadziło do poczucia alienacji grup społecznych i etnicznych, które nie podzielały wizji narodu lansowanej przez elity rządzące. Taka sytuacja miała miejsce zarówno w okresie osiemdziesięciu lat po utworzeniu Republiki Turcji w 1923 r., kiedy to funkcjonowała kemalistyczna wizja tożsamości opartej przede wszystkim na wspólnotcie etniczno-językowej, jak również przez ostatnie dwadzieścia lat, kiedy to dominuje wizja tożsamości lansowanej przez AKP, z religią muzułmańską jako głównym, choć nie jedynym elementem tożsamości. Efektem wspomnianej alienacji są podziały społeczne i polaryzacja ideologiczna, mające miejsce zarówno w okresie kemalistycznym, jak i w okresie rządów AKP. O ile w ciągu osiemdziesięciu lat od utworzenia republiki kręgi religijno-konserwatywne były marginalizowane w sensie tożsamościowym, to w ciągu ostatnich dwóch dekad to one stały się grupą dominującą, a marginalizacja zaczęła dotyczyć ugrupowań laicko-republikańskich. Trzeba przy tym zaznaczyć, iż ta zmiana nie dokonała się z dnia na dzień, ale jest efektem długotrwałego procesu, który ciągle trwa.

Wygrana AKP w ostatnich wyborach parlamentarnych i prezydenckich w maju 2023 r. pokazała, że do niemal połowy społeczeństwa tureckiego⁸³⁹ nadal przemawia wyobrażenie organizacji życia polityczno-społeczno-gospodarczego, które utożsamiają z partią i jej liderem, Recepem Tayyipem Erdoğanem. Dla samego Erdoğan'a wygrana w wyborach oznacza zwieńczenie procesu redefiniowania narodu i tożsamości narodowej zapoczątkowanego przez Adnana Menderesa, a następnie kontynuowanego przez Turguta Özala i Necmettina Erbakana. Zgodnie ze słowami Erdoğan'a po jego zwycięstwie nad kandydatem opozycji, liderem CHP, Kemalem Kılıçdaroğlu: „zwyciężyliśmy nie tylko my [AKP]. Zwyciężyła Turcja. Zwyciężył naród” (RTE_2023.05.28).

⁸³⁸ Brockett, G. D. (2011). *Towards a Social History of Modern Turkey. Essays in Theory and Practice*, Sztambuł: Libra s. 25-26.

⁸³⁹ Koalicja wyborcza Sojusz Ludowy, w którego skład weszła AKP, zdobyła 49,9% poparcia w wyborach, przy czym poparcie dla AKP (35,5%) spadło o 7% w porównaniu z wyborami parlamentarnymi w 2018 r. Na podstawie: Yüksek Seçim Kurulu, <https://sonuc.ysk.gov.tr/sorgu> (dostęp 03.10.2023).

Novum dla ponad 20-letnich rządów AKP były pierwsze przegrane wybory w historii partii, tym razem wybory lokalne z marca 2024 r. Główną przyczyną przegranej AKP było niezadowolenie części dotychczasowego elektoratu partii z sytuacji gospodarczej w kraju. Urzymująca się od 2019 r. hiperinflacja, której roczna wartość sięgnęła w 2023 r. niemal 65 proc. przyczyniła się do zmniejszenia siły nabywczej gospodarstw domowych z klasy średniej i pogorszenia ich sytuacji ekonomicznej, za co część dawnych wyborców AKP obwinia Erdoğana i jego nieumiejętną kontrolę nad Bankiem Centralnym Turcji.

Przyszłość pokaże, na jak długo utrwali się nowa turecka tożsamość narodowa, a raczej jej wizja narzucana społeczeństwu przez elitę rządzącą. Pewne jest, że grupy nie podzielające tego wyobrażenia tożsamości będą przejawiały wobec niej opór. Największą grupą kontestującą tożsamość w wydaniu muzułmańskiego nacjonalizmu tureckiego są świeckie grupy liberalne przywiązane do osiągnięć rewolucji Kemala Atatürka i efektów westernizacji kraju. Polityczną reprezentację tych grup stanowi Republikańska Partia Ludowa, mająca swe korzenie jeszcze w partii założonej przez Atatürka. Innymi grupami wyrażającymi niezadowolenie z interpretacji tożsamości narodowej narzucanej przez AKP są ugrupowania feministyczne, mniejszości etniczne oraz stowarzyszenia broniące praw człowieka i podstawowych wolności. Do pewnego stopnia są one politycznie reprezentowane przez Ludową Partię Równości i Demokracji (tur. *Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi*, DEM) będąca następczynią prokurdyjskiej Ludowej Partii Demokratycznej (tur. *Halkların Demokratik Partisi*, HDP). Największą zagadką stanowi turecka młodzież, której opór wobec odgórnego narzucania tożsamości potwierdzają badania społeczne, jednak opór ten nie ujawnił się jeszcze politycznie.

Stuletnia historia Republiki Turcji pokazała, że marginalizacja grup społecznych umacnia ich poczucie odrębnej tożsamości, co w efekcie może doprowadzić do powstania nowego projektu politycznego redefiniującego tożsamość narzucaną przez elity. Niewiadomą pozostaje, czy będzie to projekt oparty na włączeniu czy wykluczeniu pozostałych grup społecznych.

ANEKSY

Aneks 1. Debaty parlamentarne wybrane do analizy

Lp.	Kod	Data debaty	Źródło	Poruszane tematy	Przemawiający
1.	TBMM_2003.03.18	18.03.2003	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt: 8, Yasama Yili: 1	Prezentacja programu rządu.	Recep Tayyip Erdoğan (AKP)
2.	TBMM_2003.07.09	09.07.2003	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt: 21, Yasama Yili: 1	Aresztowanie 11 tureckich żołnierzy w Iraku.	Haluk Ipek (AKP)
3.	TBMM_2005.12.17	17.12.2005	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt: 104, Yasama Yili: 4	Budżet i rola organizacji TİKA.	M. Cevdet Selvi (CHP) Mucahit Daloğlu (AKP)
4.	TBMM_2006.06.27	27.06.2006	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt: 125, Yasama Yili: 4	O założeniach polityki zagranicznej AKP (Unia Europejska, Cypr, USA, Demokratyczna Republika Konga (w kontekście wysłania tureckich żołnierzy na misję).	Yaşar Yakış (AKP)
5.	TBMM_2006.12.21	21.12.2006	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt: 141, Yasama Yili: 5	O budżecie MSZ; o Cyprze Północnym, o aktywnej i dynamicznej polityce zagranicznej AKP, o Unii Europejskiej, Bliskim Wschodzie, USA, Armenii, TİKA.	Hasan Murat Ercan (AKP) Huseyin Kansu (AKP) Abdullah Gul (AKP, szef MSZ)
6.	TBMM_2006.12.24	24.12.2006	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt: 142, Yasama Yili: 5	O Unii Europejskiej i procesie integracji.	
7.	TBMM_2007.01.18	18.01.2007	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt: 144, Yasama Yili: 5	O stanie polityki zagranicznej Turcji.	Süleyman Sarıbaş (Anavatan Partisi), Sadullah Ergin (AKP), Abdullah

					Gul (AKP, szef MSZ)
8.	TBMM_2007.04.10	10.04.2007	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Cilt: 153, Yasama Yili: 5	Stosunki Turcji z Bliskim Wschodem kwestia ormiańska.	Ahmet İnal (AKP), Yaşar Tüzün (CHP), Mucahit Daloğlu (AKP)
9.	TBMM_2007.10.17	17.10.2007	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 2, Yasama Yili: 2	Debata nad wezwaniem premiera Erdoğan do udzielenia zgody na wystanie tureckich wojsk zagranicę; o PKK, relacjach z USA, polityce USA wobec PKK.	Selahattin Demirtaş (DTP), Mustafa Elekdağ (CHP), Ahmet Deniz Bölükbaşı (MHP), Nihat Ergün (AKP)
10.	TBMM_2007.12.04	04.12.2007	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 7, Yasama Yili: 2	O dokonaniach rządu AKP w kadencji 2002-2007 (gospodarka, handel zagraniczny, relacje z UE).	Şaban Dişli (AKP), Mehmet Mustafa Açıklan (AKP), Recep Tayyip Erdoğan (AKP), Fatma Kurtulan (DTP), Hasip Kaplan (DTP), Deniz Baykal (CHP), Devlet Bahçeli (MHP)
11.	TBMM_2009.11.10	10.11.2009	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 52, Yasama Yili: 4	O polityce zagranicznej Turcji, o idei Wielkiej Turcji, o zasadach polityki zagranicznej Turcji, o spuściznie Atatürka.	Beşir Atalay (AKP, minister spraw wewnętrznych), Mehmet Aydın (AKP, minister bez teki), Onur Öymen (CHP), Oktay Vural (MHP), Selahattin Demirtaş (DTP)

12.	TBMM_2009.12.18	18.12.2009	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 56, Yasama Yili: 4	O polityce zagranicznej realizowanej przez rząd AKP (Bliski Wschód, Afganistan, Armenia); o nowej wizji polityki zagranicznej Turcji.	Hasan Murat Mercan (AKP), Cuneyt Yüksel (AKP), Yaşar Yakış (AKP), Ahmet Deniz Bölükbaşı (MHP), Kamil Erdal Sipahi (MHP), Bekir Aksoy (MHP)
13.	TBMM_2009.12.23	23.12.2009	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 57, Yasama Yili: 4		Zeynep Dağı (AKP), Fevzi Şanverdi (AKP), Mehmet Şimsek (minister finansów AKP), Alim IŞIK (MHP), Ensar Öğüt (CHP)
14.	TBMM_2010.04.24	24.04.2010	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 67, Yasama Yili: 4	O relacjach z Armenią	Hasan Murat Mercan (AKP)
15.	TBMM_2010.04.26	26.04.2010	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 68, Yasama Yili: 4	O relacjach z Armenią, o podpisanym protokole.	Ahmet Davutoğlu (AKP, msz), Bengi Yıldız (BDP), Onur Öymen (CHP), Ahmet Deniz (MHP),
16.	TBMM_2010.06.01	01.06.2010	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 70, Yasama Yili: 4	O ataku na statek Mavi Marmara.	Bülent Arınç (AKP, wicepremier), Onur Öymen (CHP), Mehmet Şandır (MHP), Ayla Akat Ata (BDP), Ömer Çelik (CHP)
17.	TBMM_2010.07.01	01.07.2010	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 74, Yasama Yili: 4	O obecnych wyzwaniach dla polityki zagranicznej Turcji, o potrzebie zwiększenia budżetu MSZ.	Ahmet Davutoğlu (AKP, MSZ)
18.	TBMM_2010.07.06	06.07.2010	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 74, Yasama Yili: 4	Davutoğlu odpowiada na pytania o sprawy bieżące.	Ahmet Davutoğlu (AKP, MSZ)

19.	TBMM_2010.07.07	07.07.2010	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 74, Yasama Yili: 4	Davutoglu odpowiada na pytania o sprawy bieżące.	Ahmet Davutoğlu (AKP, MSZ)
20.	TBMM_2010.12.14	14.12.2010	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 86, Yasama Yili: 5	Debata nad wykonaniem budżetu; o polityce zagranicznej AKP; o roli organizacji TİKA.	Bülent Arınç (wicepremier) i inni z AKP, Faruk Çelik (AKP, minister bez teki), Şahin Mengü (CHP)
21.	TBMM_2010.12.20	20.12.2010	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Cilt: 87, Yasama Yili: 5	Debata nad wykonaniem budżetu, debata o polityce zagranicznej.	Ahmet Davutoğlu (AKP, MSZ)
22.	TBMM_2011.07.08	08.07.2011	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 1. Yasama Yili 6. Birleşim	Przedstawienie programu rządu.	Recep Tayyip Erdoğan (AKP, premier)
23.	TBMM_2011.10.12	12.10.2011	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 6. Birleşim	O polityce zagranicznej AKP, o stosunkach z Iranem, o Mavi Marmara, o Unii Europejskiej.	Volkan Bozkır (AKP, przewodniczący komisji spraw zagranicznych), Hasip Kaplan (BDP)
24.	TBMM_2011.12.08	08.12.2011	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 31. Birleşim	O nowej polityce zagranicznej, o Syrii, Libii, Cyprze i innych kwestiach.	Ali Babacan (AKP, wicepremier), Devlet Bahçeli (MHP)
25.	TBMM_2011.12.10	10.12.2011	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 33. Birleşim	O działaniach organizacji TİKA.	Mustafa Kabakçı (AKP), Rifat Sait (AKP)
26.	TBMM_2011.12.12	12.12.2011	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 35. Birleşim	O negocjacjach z UE, o procesie integracji.	Lütfi Elvan (AKP), Egemen Bağış (AKP, minister ds. Europejskich)

27.	TBMM_2011.12.13	13.12.2011	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 36. Birleşim	O roli sił zbrojnych Turcji, o NATO.	Ismet Yılmaz (AKP, minister obrony narodowej)
28.	TBMM_2011.12.17	17.12.2011	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 40. Birleşim	O polityce zagranicznej AKP (zerwanie ze strachem, o zerwaniu z polityka bierności na rzecz polityki dynamicznej).	Ali Şahin (AKP), Alpaslan Kavaklıoğlu (AKP)
29.	TBMM_2011.12.21	21.12.2011	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 44. Birleşim	O polityce zagranicznej AKP: wielowektorowość, historyczna misja wobec krajów arabskich; o potrzebie uznania tożsamości kurdyjskiej; o polityce wobec krajów arabskich i Syrii.	Bülent Arınç (AKP, wicepremier), Mehmet Şandır (MHP), Pervin Buldan (BDP)
30.	TBMM_2012.01.25	25.01.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 56. Birleşim	O potrzebie pomocy Somalii w walce z piratami (ad. odpowiedzialność Turcji) – odpowiedź na krytykę ze strony opozycji.	Ismet Yılmaz (AKP, minister obrony narodowej)
31.	TBMM_2012.02.08	08.02.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 63. Birleşim	O drodze Turcji i polityki wobec Syrii i Bliskiego Wschodu.	Fikri Işık (AKP), Osman Taney Korutürk (CHP)
32.	TBMM_2012.02.15	15.02.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 66. Birleşim	Pomoc rozwojowa.	Ramazan Can (AKP), Mehmet Doğan Kubat (AKP), Lütfü Türkkan (MHP), Oktay Vural (MHP), Binnaz Toprak (CHP)

33.	TBMM_2012.04.26	26.04.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 100. Birleşim	Polityka wobec Syrii.	Ahmet Davutoğlu (AKP, MSZ), Osman Taney Korutürk (CHP), Mehmet Şandır (MHP), Sırrı Sakık (BDP), Ömer Çelik (AKP)
34.	TBMM_2012.05.24	24.05.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 111. Birleşim	Minister kultury o wizycie prezydenta w Chinach i Ujgurach; CHP o sekciarskiej polityce zagranicznej rządu AKP.	Mehmet Şandır (MHP), Ertuğrul Günay (AKP, minister kultury i turystyki)
35.	TBMM_2012.06.06	06.06.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 116. Birleşim	Opozycja krytykuje politykę zagraniczną AKP (każdy aspekt); Mevlut Cavusoglu broni Davutoglu i jego polityki zagranicznej.	Aytuğ Atici (CHP), Muharrem İnce (CHP), Yildirim Tuğrul Türkeş (MHP), Mevlüt Çavuşoğlu (AKP), Ahmet Davutoğlu (AKP)
36.	TBMM_2012.06.29	29.06.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 2. Yasama Yili 127. Birleşim	Polityka zagraniczna wobec Bliskiego Wschodu.	Yildirim Tuğrul Türkeş (MHP), Nazmi Gür (BDP), Volkan Bozkir (AKP), İsmet Yılmaz (AKP, minister obrony)
37.	TBMM_2012.10.09	09.10.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 3. Yasama Yili 5. Birleşim	O polityce wobec Syrii i Arabskiej Wiośnie.	Volkan Bozkir (AKP), Osman Taney Korutürk (CHP),
38.	TBMM_2012.10.12	12.10.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 3. Yasama Yili 8. Birleşim	Opozycja krytykuje politykę Davutoglu, Mevlut Cavusoglu broni Davutoglu.	Osman Taney Korutürk (CHP), Yıldırım Tuğrul Türkeş (MHP), Nazmi Gür (BDP), Hurşit Güneş (CHP), Mevlüt Çavuşoğlu (AKP) , Ahmet Davutoğlu (AKP)

39.	TBMM_2012.11.22	22.11.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 3. Yasama Yili 28. Birleşim	Odpowiedź na krytykę polityki zagranicznej wobec Bliskiego Wschodu i Arabskiej Wiosny przez opozycję.	Volkan Bozkir (przewodniczący komisji spraw zagranicznych, AKP), Aytuğ Atici (CHP) Demir Çelik (BDP) Mehmet Şandır (MHP)
40.	TBMM_2012.12.12	12.12.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 3. Yasama Yili 38. Birleşim	Debata nad budżetem; o Turkach mieszkających za granicą	Seyit Sertçelik (AKP), Bekir Bozdag (AKP, wicepremier)
41.	TBMM_2012.12.16	16.12.2012	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 3. Yasama Yili 42. Birleşim	Turkes wymienia wszystkie zapalne punkty w polityce zagranicznej za które krytykuje AKP; CHP i BDP też krytykują; Davutoglu odpowiada na krytykę, mówi o polityce wobec Bliskiego Wschodu, Syrii, Palestyny; też o polityce historycznej i neosmanizmie.	Tugrul Turkes (MHP), Ahmet Davutoglu (AKP, MSZ)
42.	TBMM_2013.01.31	31.01.2013	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 3. Yasama Yili 60. Birleşim	Deputowany AKP odpowiada na krytykę CHP wobec poszukiwania alternatywnych kierunków w polityce zagranicznej przez rząd AKP	Seyit Sertçelik (AKP)
43.	TBMM_2013.02.05	05.02.2013	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 3. Yasama Yili 61. Birleşim	Opozycja krytykuje politykę wobec Syrii (m.in przyjmowanie uchodźców), deputowany AKP i MON mówią o NATO, systemie obrony	Adem Yeşildal (BDP), Osman Korutürk (CHP), İsmet Yılmaz (AKP, minister obrony narodowej)

				przeciwrakietowej i pociskach.	
44.	TBMM_2013.07.06	06.07.2013	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 3. Yasama Yili 132. Birleşim	İsmet Yılmaz (MON) mówi o przedłużeniu mandatu na udział wojsk tureckich w misji UNIFIL, mówi też o polityce wobec Syrii, Egiptu i Tunezji.	Yıldırım Tuğrul Türke (MHP), Ertuğrul Kürkcü (BDP), Osman Taney Korutürk (CHP), Volkan Bozkır (AKP), İsmet Yılmaz (MON)
45.	TBMM_2013.10.03	03.10.2013	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 4. Yasama Yili 3. Birleşim	Bozkır mówi o polityce wobec Syrii i Asada.	Volkan Bozkır (AKP)
46.	TBMM_2013.12.09	09.12.2013	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 4. Yasama Yili 26. Birleşim	Opozycja krytykuje niemal wszystkie elementy polityki AKP, Volkan Bozkır (przewodniczący Komisji Spraw Zagranicznych) broni Davutoğlu.	Muharrem İnce (CHP), Osman Faruk Loğoğlu (CHP), Yıldırım Tuğrul Türkeş (MHP), Volkan Bozkır (AKP)
47.	TBMM_2013.12.10	10.12.2013	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 4. Yasama Yili 27. Birleşim	O polityce zagranicznej i innych kwestiach.	Kemal Kilicdaroglu (CHP), Recep Tayyip Erdoğan (AKP, premier)
48.	TBMM_2013.12.15	15.12.2013	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 4. Yasama Yili 32. Birleşim	Debata nad projektem ustawy budżetowej. O polityce zagranicznej wobec Cypru, w tym o działaniach wspierających Turecką Republikę Cypru Północnego.	Nazmi Gür (BDP), Erol Dora (BDP), Halil Aksoy (BDP), Volkan Bozkır (AKP), Halil Özcan (AKP), Abdullah Çalışkan (AKP), Osman Taney Korutürk (CHP), Mustafa Serdar Soydan (CHP), Yıldırım Tuğrul Türkeş (MHP), Ahmet Kenan Tanrikulu (MHP)

49.	TBMM_2014.06.11	11.06.2014	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 4. Yasama Yili 101. Birleşim	O oblężeniu Mosulu przez ISIS, o Kurdach i Turkmenach.	Oktay Vural (MHP), Muharrem İnce (CHP), İdris Baluken (HDP), Bekir Bozdağ (AKP, minister sprawiedliwości)
50.	TBMM_2014.07.15	15.07.2014	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 4. Yasama Yili 116. Birleşim	O tożsamości w polityce zagranicznej.	Mehmet Naci Bostanci (AKP)
51.	TBMM_2014.12.10	10.12.2014	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 5. Yasama Yili 25. Birleşim	Opozycja krytykuje AKP, Davutoglu broni polityki zagranicznej rządu.	Ahmet Davutoğlu (AKP, premier), Mehmet Akif Hamzaçebi (CHP), Devlet Bahçeli (MHP)
52.	TBMM_2014.12.12	12.12.2014	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 5. Yasama Yili 27. Birleşim	Krytyka polityki językowej rządu AKP.	Seyit Sertçelik (AKP), Bayram Özçelik (AKP), Fazilet Dağci Çiğlik (AKP), Ebu Bekir Gizligider (AKP), Özcan Yeniçeri (MHP), Reşat Doğru (MHP), Mustafa Ali Balbay (CHP)
53.	TBMM_2014.12.14	14.12.2014	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 5. Yasama Yili 29. Birleşim	O wszystkich ważnych wątkach polityki zagranicznej, też o walce z ISIS i terroryzmem.	Yildirim Tuğrul Türkeş (MHP), Mevlüt Çavuşoğlu (MSZ)
54.	TBMM_2015.01.06	06.01.2015	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 24. Dönem 5. Yasama Yili 38. Birleşim	Yılmaz mówi o NATO i o polityce wobec Afganistanu, Syrii i Iraku.	Ismet Yılmaz (MON), İdris Baluken (CHP)
55.	TBMM_2015.0708	08.07.2015	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 25. Dönem 1.	O polityce zagranicznej (wiele aspektów - w tym zasady Ataturka).	Mehmet Vecdi Gönül (AKP, minister obrony narodowej)

			Yasama Yili 5. Birleşim		
56.	TBMM_2015.09.03	03.09.2015	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 25. Dönem 1. Yasama Yili 9. Birleşim	Nt. bezpieczeństwa narodowego i potrzeby walki z PKK	Mehmet Vecdi Gönül (AKP, minister obrony narodowej)
57.	TBMM_2016.02.26	26.02.2016	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 1. Yasama Yili 45. Birleşim	O osiągnięciach rządu, o etyce (sumieniu) w polityce zagranicznej.	Kemal Kılıçdaroğlu (CHP), Oktay Vural (MHP), Ahmet Yıldırım (HDP), Ahmet Davutoğlu (AKP, premier)
58.	TBMM_2016.03.05	05.03.2016	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 1. Yasama Yili 53. Birleşim	Polityka zagraniczna Turcji.	Halil Özcan (AKP), Azmi Ekinci (AKP), Mevlüt Çavuşoğlu (AKP, minister spraw zagranicznych)
59.	TBMM_2016.03.08	08.03.2016	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 1. Yasama Yili 56. Birleşim	Pomoc Turcji dla Somalii.	Cemalettin Kani Torun (AKP)
60.	TBMM_2016.04.18	18.04.2016	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 1. Yasama Yili 74. Birleşim	Opozycja krytykuje politykę zagraniczną Turcji (wszystkie aspekty, oskarżenia o sekciarstwo), Mevlut Cavusoglu odpowiada na zarzuty.	İdris Baluken (HDP), Çağlar Demirel (HDP), Ruhi Ersoy (MHP), Celal Doğan (HDP), Öztürk Yılmaz (CHP), Mevlüt Çavuşoğlu (AKP, minister spraw zagranicznych)
61.	TBMM_2016.06.27	27.06.2016	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 1. Yasama Yili 107. Birleşim	Liban, Ataturk, Gaza, Syria.	Fikri Isik (AKP, minister obrony narodowej), Mehmet Günal (MHP), Ayhan Bilgen (HDP),

					Öztürk Yılmaz (CHP)
62.	TBMM_2016.07.12	12.07.2016	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 1. Yasama Yili 111. Birleşim	Uchodźcy, polityka wobec uchodźców i Syrii.	Efkan Ala (AKP, minister spraw wewnętrznych)
63.	TBMM_2016.10.01	01.10.2016	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 2. Yasama Yili 1. Birleşim	Ahmet Berat Çonkar o utracie bliskości Turcji z Zachodem (obwinia Zachód).	Fikri Işık (AKP, minister obrony narodowej), Ahmet Berat Çonkar (AKP), Mehmet Günal (MHP)
64.	TBMM_2016.12.07	07.12.2016	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 2. Yasama Yili 33. Birleşim	Debata o TİKA i Turkach żyjących za granicą.	Mevlüt Dudu (CHP), Utku Çakırözer (CHP), Ejder Açikkapi (AKP), İsmet Büyükataman (MHP)
65.	TBMM_2016.12.09	09.12.2016	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 2. Yasama Yili 35. Birleşim	Cavusoglu o FETO, Cyprze, Rosji, Kurdach, ISIS.	Mevlüt Çavuşoğlu (AKP, minister spraw zagranicznych)
66.	TBMM_2017.06.07	07.06.2017	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 2. Yasama Yili 102. Birleşim	O współpracy z Katarem i podpisaniu protokołu turecko-katarskiego.	Veysi Kaynak (AKP, wicepremier), Ekmeleddin Mehmet İhsanoğlu
67.	TBMM_2017.07.17	17.07.2017	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 2. Yasama Yili 112. Birleşim	O przedłużeniu mandatu tureckich wojsk na misji w Libanie (UNIFIL).	Fikri Işık (AKP, Minister obrony narodowej), Şirin Ünal (AKP), Bedia Özgökçe Ertan (HDP)
68.	TBMM_2018.03.12	12.03.2018	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 26. Dönem 3. Yasama Yili 69. Birleşim	Debata o rocznicy hymnu Turcji.	Erkan Akçay (MHP), İbrahim Aydemir (AKP), Mehmet Naci Bostancı (AKP)

69.	TBMM_2018.10.02	02.10.2018	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 27. Dönem 2. Yasama Yili 2. Birleşim	Debata o wniosku wysłania żołnierzy tureckich na misję MINUSCO i o polityce Turcji wobec Afryki.	Aydin Adnan Sezgin (İyi Parti), İsmail Özdemir (MHP), Mehmet Ruştu Tiryaki (HDP), Ahmet Ünal Çeviköz (CHP), Hakan Çavuşoğlu (AKP)
70.	TBMM_2018.10.03	03.10.2018	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 27. Dönem 2. Yasama Yili 3. Birleşim	Debata nad wnioskiem prezydenta o wysłanie żołnierzy do Syrii i Iraku, krytyka neosmanizmu AKP (ze strony parti İyi).	Ahmet Kamil Erozan (İyi Parti), Mustafa Hidayet Vahapoğlu (MHP), Hişyar Özsoy (HDP), İsmet Yılmaz (AKP)
71.	TBMM_2018.12.17	17.12.2018	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 27. Dönem 2. Yasama Yili 35. Birleşim	O budżecie MSZ, o polityce zagranicznej.	Mevlut Cavusoglu (AKP, MSZ)
72.	TBMM_2019.12.18	18.12.2019	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 27. Dönem 3. Yasama Yili 37. Birleşim	Diaspora turecka, tożsamość diaspory tureckiej żyjącej w Europie; prawa Kurdów w Turcji	Cemal Çetin (MHP), Kemal Peköz (HDP),
73.	TBMM_2020.12.10	10.12.2020	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 27. Dönem 4. Yasama Yili 35. Birleşim	prawa kobiet, aktywizacja zawodowa kobiet, rola kobiet w społeczeństwie i rodzinie.	Zehra Zümrüt Selçuk (AKP, minister rodziny, pracy i polityki społecznej), Arzu Erdem (MHP)
74.	TBMM_2020.12.12	12.12.2020	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 29. Dönem 4. Yasama Yili 35. Birleşim	O budżecie MSW, o osiągnięciach Turcji na świecie i obronie tożsamości narodowej.	Süleyman Soylu (AKP, minister spraw wewnętrznych)
75.	TBMM_2021.10.01	01.10.2021	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 27. Dönem 5. Yasama Yili 1. Birleşim	Ogólnie o polityce zagranicznej Turcji (Cypr, Turcy za granicą, Syria, dwulicowość Europy).	Recep Tayyip Erdoğan (AKP, prezydent)

76.	TBMM_2022.11.08	08.11.2022	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 27. Dönem 6. Yasama Yili 17. Birleşim	O uzależnieniu młodzieży od narkotyków, o tożsamości narodowej i religijnej Turków.	Murat Emir (CHP), Selim Gültekin (AKP), Dilşat Canbaz Kaya (HDP)
77.	TBMM_2022.12.10	10.12.2022	T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 27. Dönem 6. Yasama Yili 35. Birleşim	Debata o reformach edukacyjnych i jakości nauczania.	Meral Daniş Beştaş (HDP), Erkan Akçay (MHP), Mahmut Özer (AKP, minister edukacji narodowej)

Źródło stenogramów: Türkiye Büyük Millet Meclisi, <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 30.12.2022).

Aneks 2. Przemówienia Recepta Tayyipa Erdoğan'a wybrane do analizy

Kod	Data	Miejsce	Kontekst	Poruszane tematy
RTE_2023.05.28	28.05.2023	Ankara	Przemówienie z balkonu pałacu prezydenckiego do zwolenników AKP po wygranej w wyborach prezydenckich.	Jedność narodu, osiągnięcia AKP, pozycja międzynarodowa Turcji.
RTE_2022.05.03	03.05.2022	Idlib, Syria	Przemówienie podczas ceremonii otwarcia nowo wybudowanego osiedla	Zapowiedź dobrowolnego odesłania miliona uchodźców syryjskich do Syrii
RTE_2022.02.25	25.02.2022	Ankara	2. dzień agresji Rosji na Ukrainę	Erdoğan wzywa NATO do bardziej zdecydowanych działań wobec agresji na Ukrainę
RTE_2022.02.24	24.02.2022	Ankara	Dzień ataku Rosji na Ukrainę	Erdoğan potępia atak Rosji na Ukrainę
RTE_2022.01.13	13.01.2022	Ankara	Na spotkaniu z ambasadorami państw UE	Polityka zagraniczna Turcji, relacje z UE, Cypr, konflikt w Syrii
RTE_2021.12.04	04.12.2021	Siirt	Spotkanie z mieszkańcami Siirt	Zmiana międzynarodowej nazwy Turcji na Türkiye
RTE_2021.10.01	01.10.2021	Ankara	przemówienie w parlamencie	Ogólnie o polityce zagranicznej Turcji (Cypr, Turcy za granicą, Syria, dwulicowość Europy)
RTE_2021.09.21	21.09.2021	Nowy Jork	na forum ZO ONZ	Syria, Cypr
RTE_2021.07.20	20.07.2021	brak informacji	Przemówienie wygłoszone podczas ceremonii 47. rocznicy cypryjskiej operacji pokojowej	O polityce wobec kwestii cypryjskiej
RTE_2021.07.15	15.07.2021	TV	Orędzie do narodu w 5. rocznicę nieudanego puczu	O zagrożeniach dla ojczyzny: głównie terroryzm
RTE_2021.05.28	28.05.2021	Stambuł	Inauguracja meczetu Taksim	O znaczeniu religii w historii Turcji
RTE_2021.05.25	25.05.2021	Kayseri	I międzynarodowe sympozjum o mediach i islamofobii	O islamofobii w Europie
RTE_2021.01.12	12.01.2021	Ankara	Na spotkaniu z ambasadorami państw UE	Polityka zagraniczna Turcji, relacje z UE, Cypr (Turcja nie widzi alternatywy dla rozwiązania dwa państwa), konflikt w Syrii

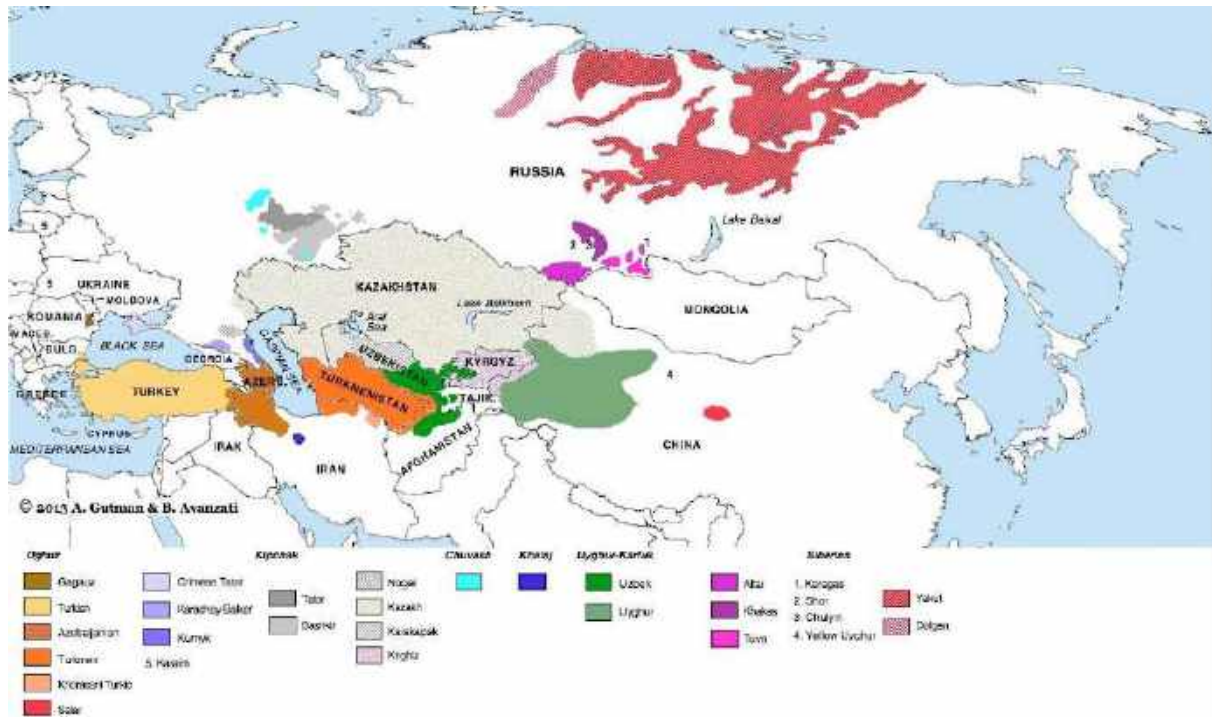
RTE_2020.07.10	10.07.2020	TV	Orędzie do narodu	O Hagii Sophii jako meczecie
RTE_2018.03.15	15.03.2018	Ankara	Podczas wręczenia nagród w konkursie poetyckim Towarzystwa Języka i Literatury Tureckiej	O tym, że należy wprowadzić język osmański jako obowiązkowy przedmiot w szkołach publicznych
RTE_2018.01.30	30.01.2018	Ankara	Na spotkaniu grupy parlamentarnej AKP	O operacji Oliwna Gałąź
RTE_2016.10.15	15.10.2016	Rize	Podczas inauguracji nowego roku akademickiego na Uniwersytecie im. Recepta Tayyipa Erdoğan	O obecności Turków w historii Mosulu
RTE_2014.12.08	08.12.2014	Ankara	Na konferencji o religii zorganizowanej przez Diyanet	O potrzebie nauczania języka osmańskiego w szkołach
RTE_2014.10.01	01.10.2014	Ankara	Otwarcie sesji parlamentu	O moralnej polityce zagranicznej

Źródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/>

Aneks 3. Siatka kodów opracowana na potrzeby analizy materiału badawczego

- ❖ **AKP**
 - Cele rządu
 - Krytyka
 - Polityka tożsamości
 - Tożsamość partii
- ❖ **Granice, terytorium i bezpieczeństwo**
 - Definiowanie terytorium
 - Integralność terytorialna
 - Definiowanie bezpieczeństwa
 - Bezpieczeństwo granic
 - Podmiotowość
 - Pozycja geopolityczna
 - Syndrom Sevres
 - Zagrożenia
 - Terroryzm
 - Walka z PKK
- ❖ **Język turecki i wspólnota etniczna**
 - Popularyzacja języka tureckiego w świecie
 - Stosunek do języka tureckiego
 - Wspólnota etniczna
 - Tatarzy Krymscy
 - Diaspora
 - Polityka wobec wspólnoty (TİKA)
- ❖ **Normy i wartości**
 - Moralna polityka zagraniczna
 - Odpowiedzialność historyczna
 - Imperializm muzułmański
 - Pomoc rozwojowa
 - Pragmatyzm
 - Moralność muzułmańska
 - Uchodźcy syryjscy
 - Stosunek do Unii Europejskiej
 - Kryteria kopenhaskie
 - Prawa człowieka
 - UE jako klub chrześcijański
 - Wspieranie pokoju
 - Potępienie agresji
 - Udział w mediacjach
 - udział w misjach pokojowych
 - Udział w misjach UE
 - Wspólnota muzułmańska
 - Islamofobia

Aneks 4. Klasyfikacja i rozmieszczenie języków tureckich



Źródło: Gutman, A., Avanzati, B. (2013). <https://www.languagesgulper.com/eng/Turkic.html> (dostęp 24.03.2020).

Aneks 5. Wyniki wyborów do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego Turcji (TBMM) w latach 2002-2018 (w % uzyskanego poparcia)

Partia	2002	2007	2011	CZERWIEC 2015	LISTOPAD 2015	2018
AKP	34,3	46,6	49,8	40,87	49,50	42,56
CHP	19,4	20,9	25,98	24,95	25,32	22,64
MHP	8,4	14,3	13,01	16,29	11,90	11,10
HDP				13,12	10,76	11,70
Iyi parti						9,96
Saadet	2,5	2,3	1,07	2,06	0,68	1,34
ANAP	5,1					
DSP	1,2					
DYP*	9,6	5,4				
GP	7,3					
DeHaP	6,2	3				
YTP	1,2					
Niezależni	1	5,3	6,57	1,06		

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników wyborów parlamentarnych dostępnych pod adresem: Türkiye Seçimleri, <http://www.belgenet.net/>.

* DYP w wyborach w 2007 r. startowała już pod zmienioną nazwą jako *Demokrat Parti*

** Żółtym kolorem wyróżniono te wartości, które pozwoliły danej partii uzyskać mandat.

Objaśnienia skrótów nazw partii użytych w tabeli:

AKP (tur. *Adalet ve Kalkınma Partisi*) – Partia Sprawiedliwości i Rozwoju

ANAP (tur. *Anavatan Partisi*) – Partia Ojczyzniana

CHP (tur. *Cumhuriyet Halk Partisi*) – Republikańska Partia Ludowa

DeHaP (tur. *Demokratik Halk Partisi*) – Demokratyczna Partia Ludowa

DSP (tur. *Demokratik Sol Partisi*) – Partia Demokratycznej Lewicy

DYP (tur. *Doğru Yol Partisi*) – Partia Słusznej Drogi

GP (tur. *Genç Parti*) – Partia Młodych

HDP (tur. *Halkların Demokratik Partisi*) – Ludowa Partia Demokratyczna

Iyi Parti – Dobra Partia

MHP (tur. *Milliyetçi Hareket Partisi*) – Partia Ruchu Narodowego

YTP (tur. *Yeni Türkiye Partisi*) – Partia Nowej Turcji

BIBLIOGRAFIA

Dokumenty

- 1) Adalet ve Kalkınma Partisi (2018). *Güçlü Meclis. Güçlü Hükümet. Güçlü Türkiye. 2018 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçimler Seçim Beyannamesi*, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi.
- 2) Adalet ve Kalkınma Partisi (2015). *Yeni Türkiye Yolunda: Daima Adalet, Daima Kalkınma. 2015 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi*, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi.
- 3) Adalet ve Kalkınma Partisi (2011). *Türkiye Hazır Hedef 2023. 2011 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi*, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi.
- 4) Adalet ve Kalkınma Partisi (2007). *2007 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi*, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi.
- 5) Adalet ve Kalkınma Partisi (2006). *Kalkınma ve Demokratikleşme Programı*, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi.
- 6) Adalet ve Kalkınma Partisi (2002). *2002 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi*, Ankara: Adalet ve Kalkınma Partisi.
- 7) *Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun*, 25 lipca 1951, źródło: http://mevzuat.meb.gov.tr/html/7872_5816.html (dostęp 20.03.2023).
- 8) *Basis for agreement on a Comprehensive settlement of the Cyprus Problem* (2002). źródło: http://www.hri.org/docs/annan/Annan_Plan_November2002.html (dostęp 14.02.2021).
- 9) *Council Decision (CFSP) 2020/275 of 27 February 2020 amending Decision (CFSP) 2019/1894 concerning restrictive measures in view of Turkey's unauthorised drilling activities in the Eastern Mediterranean*, OJ L 56I , 27.2.2020, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32020D0275&from=en> (dostęp 10.02.2022).
- 10) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2021). *Genelge 2021/24*, 04.12.2021, Resmi Gazete Nr 31679.
- 11) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2022). “*Türkiye'nin oluşturduğu güvenli bölgelere yaklaşık 500 bin Suriyeli geri dönüş yaptı*”, 03.05.2022, Idlib, źródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 01.06.2022).
- 12) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2022). “*NATO daha kararlı bir adım atmalıydı*”, 25.02.2022, Ankara, źródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 01.06.2022).

- 13) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2022). “Rusya’nın Ukrayna’ya başlattığı askerî harekât kabul edilemez”, 24.02.2022, Ankara, zródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 02.06.2022).
- 14) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2022). *AB Üyesi Ülkelerin Ankara Büyükelçileri ile Gerçekleştirilen Toplantıda Yaptıkları Konuşma*, 13.01.2022, Ankara, zródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 03.06.2022).
- 15) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2021). “Güçlü demokrasi ve kalkınma altyapısı üzerinde, Türkiye’yi dünyanın en gelişmiş ülkeleri arasına dâhil etmek için yeni bir atılım başlattık”, 04.12.2021, Siirt zródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 01.03.2022).
- 16) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2021). *TBMM 27. Dönem 5. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları*, 01.10.2021, Ankara zródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 01.03.2022).
- 17) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2021). *BM 76. Genel Kurulu’nda Yaptıkları Konuşma*, 21.09.2021, Nowy Jork, zródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 01.03.2022).
- 18) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2021). *Kıbrıs Barış Harekâtı’nın 47. Yılı Töreni’nde Yaptıkları Konuşma*, 20.07.2021, zródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 02.03.2022).
- 19) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2021). *Millete Sesleniş Konuşması*, 15.07.2021, TRT, zródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 02.03.2022).
- 20) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2021). “Taksim Camii, İstanbul’un sembolleri arasındaki seçkin yerini şimdiden almıştır”, 28.05.2021, Stambuł, zródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 03.03.2022).
- 21) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2021). *1. Uluslararası Medya ve İslamofobi Sempozyumu’nda Yaptıkları Konuşma*, 25.05.2021, Kayseri, zródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 04.03.2022).
- 22) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2021). *Avrupa Birliği Ülkeleri Büyükelçileri ile Toplantıda Yaptıkları Konuşma*, 12.01.2021, Ankara, zródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 04.03.2022).

- 23) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2020). “İnsanlığın ortak mirası olan Ayasofya, yeni statüsüyle herkesi kucaklamaya çok daha samimi, çok daha özgün şekilde devam edecektir”, 10.07.2020, TRT, źródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 05.03.2022).
- 24) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2018). ‘Liseliler Destanı Yazıyor’ Şiir ve Kompozisyon Yarışması Ödül Töreninde Yaptıkları Konuşma, 15.03.2018, Ankara, źródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 05.03.2022).
- 25) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2018). “Bugün Türk Milleti, Bir Kez Daha Tüm Dünyayı Adaletiyle ve Merhametiyle Kucaklamak İçin Yola Çıkmıştır”, 30.01.2018, Ankara, źródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 08.03.2022).
- 26) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2014). “Bizim Mücadelemiz Hak, Hukuk, Adalet ve 200 Yıldır Esirgenen Hakların Teslimi Mücadelesidir”, 08.12.2014, Ankara, źródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 08.03.2022).
- 27) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan (2014). Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 24'üncü Dönem 5'inci Yasama Yılı Açılışında Yaptıkları Konuşma, 01.10.2014, Ankara, źródło: Türkiye Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı (Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji), <https://www.tccb.gov.tr/> (dostęp 08.03.2022).
- 28) Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun (Avrupa Uyum Yasaları Çerçevesinde Türk Ceza Kanunu, Cezaların İnfazı, Dernekler Kanunu, Vakıflar Kanunu) (2002). Art 8a., Ustawa Nr 24841, Resmi Gazete, Nr 24841.
- 29) Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun (2003). Art. 14(2), Ustawa Nr 4928, Resmi Gazete Nr 25173.
- 30) European Commission (2003). Regular Report from the Commission on Turkey's Progress towards Accession, źródło: www.europa.eu.int/comm/enlargement/turkey/docs.htm (dostęp 10.02.2021).
- 31) Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839). 3.11.1839, źródło: <http://www.anayasa.gen.tr/gulhane.htm> (dostęp 10.10.2019).
- 32) Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun (2011). Ustawa Nr 6112, Resmi Gazete Nr 27863.
- 33) Rozporządzenie w sprawie ubioru i ubioru personelu pracującego w instytucjach i organizacjach publicznych (tur. Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelik) (1982). Ustawa Nr 1303, Resmi Gazete, Nr 17849, Art. 5. Źródło <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17849.pdf> (dostęp 03.01.2023).

- 34) *Siyasi Partiler Kanunu* (1983). Art. 43(3), Ustawa Nr 2820, *Resmi Gazete*, Nr 18027.
- 35) *Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun* (2014). Ustawa Nr 6529, *Resmi Gazete*, Nr 28940.
- 36) *The Protocole of the Sixth Session of the Turkish-Syrian Joint Commission for Economic, Scientific, Technical and Commercial Cooperation*, Ankara, 24-29 lipca 2003.
- 37) *Türk Cumhuriyet Anayasası* (1924). Teşkilâti Esasiye Kanunu, Kanun Nr 491, 20.04.1924, źródło: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (dostęp 10.02.2021).
- 38) *Türk Vatandaşlığı Kanunu* (2009). Ustawa 5901, *Resmi Gazete* Nr 27256.
- 39) *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası* (1982). 18.10.1982, źródło: <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/illeridaresi/Mevzuat/Kanunlar/Anayasa.pdf> (dostęp 28.01.2022).
- 40) *Türkiye Radyo ve Televizyon Kanunu* (1983). Ustawa Nr 2954, *Resmi Gazete*, Nr 18221.
- 41) *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu* (2013). Ustawa 6458, *Resmi Gazete*, Nr 28615.

Stenogramy obrad parlamentu

- 1) Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M.), *Tutanak Dergisi*, Dönem: 22, Cilt: 8, Yasama Yili: 1 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 22. kadencja, Tom: 8, Rok legislacyjny: 1), 18.03.2003, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 02.01.2021).
- 2) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 22, Cilt: 21, Yasama Yili: 1 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 22. kadencja, Tom: 21, Rok legislacyjny: 1), 09.07.2003, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 03.01.2021).
- 3) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 22, Cilt: 104, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 22. kadencja, Tom: 104, Rok legislacyjny: 4), 17.12.2005, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 04.01.2021).
- 4) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 22, Cilt: 125, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 22. kadencja, Tom: 125, Rok legislacyjny: 4), 27.06.2006, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 05.01.2021).
- 5) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 22, Cilt: 141, Yasama Yili: 5 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 22. kadencja, Tom: 141,

- Rok legislacyjny: 5). 21.12.2006, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 08.01.2022).
- 6) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 22, Cilt: 142, Yasama Yili: 5 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 22. kadencja, Tom: 142, Rok legislacyjny: 5), 24.12.2006, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 09.01.2021).
- 7) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 22, Cilt: 144, Yasama Yili: 5 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 22. kadencja, Tom: 144, Rok legislacyjny: 5), 18.01.2007, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 10.01.2021).
- 8) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 22, Cilt: 153, Yasama Yili: 5 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 22. kadencja, Tom: 153, Rok legislacyjny: 5), 10.04.2007, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 12.01.2021).
- 9) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 2, Yasama Yili: 2 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 2, Rok legislacyjny: 2), 17.10.2007, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 13.01.2022).
- 10) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 7, Yasama Yili: 2 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 7, Rok legislacyjny: 2), 04.12.2007, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 16.01.2021).
- 11) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 52, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 52, Rok legislacyjny: 4), 10.11.2009, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 18.01.2021).
- 12) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 56, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 56, Rok legislacyjny: 4), 18.12.2009, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 20.01.2021).
- 13) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 57, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 57, Rok legislacyjny: 4), 23.12.2009, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 22.01.2021).
- 14) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 67, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 67, Rok legislacyjny: 4), 24.04.2010, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 24.01.2021).
- 15) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 68, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 68, Rok legislacyjny: 4), 26.04.2010, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 28.01.2021).
- 16) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 70, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 70,

- Rok legislacyjny: 4), 01.06.2010, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 30.01.2021).
- 17) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 74, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 74, Rok legislacyjny: 4), 01.07.2010, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 02.02.2021).
- 18) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 74, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 74, Rok legislacyjny: 4), 06.07.2010, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 04.02.2021).
- 19) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 74, Yasama Yili: 4 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 74, Rok legislacyjny: 4), 07.07.2010, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 06.02.2021).
- 20) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 86, Yasama Yili: 5 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 86, Rok legislacyjny: 5), 14.12.2010, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 10.02.2021).
- 21) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, Dönem: 23, Cilt: 87, Yasama Yili: 5 (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 23. kadencja, Tom: 87, Rok legislacyjny: 5), 20.12.2010, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 13.02.2021).
- 22) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 1. Yasama Yili 6. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 1, zjazd: 6), 08.07.2011, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 16.02.2021).
- 23) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 6. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 6), 12.10.2011, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 18.02.2021).
- 24) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 31. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 31), 08.12.2011, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 22.02.2021).
- 25) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 33. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 33), 10.12.2011, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 25.02.2021).
- 26) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 35. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 35), 12.12.2011, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 27.02.2021).
- 27) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 36. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok

- legislacyjny: 2, zjazd: 36), 13.12.2011, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 02.03.2021).
- 28) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 40. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 40), 17.12.2011, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 03.03.2021).
- 29) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 44. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 44), 21.12.2011, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 06.03.2021).
- 30) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 56. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 56), 25.01.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 08.03.2021).
- 31) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 63. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 63), 08.02.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 12.03.2021).
- 32) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 66. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 66), 15.02.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 22.03.2021).
- 33) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 100. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 100), 26.04.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 25.03.2021).
- 34) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 111. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 111), 24.05.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 06.04.2021).
- 35) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 116. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 116), 06.06.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 10.04.2021).
- 36) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 2. Yasama Yili 127. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 127), 29.06.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 14.04.2021).
- 37) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 3. Yasama Yili 5. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 3, zjazd: 5), 09.10.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 20.04.2021).
- 38) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 3. Yasama Yili 8. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok

- legislacyjny: 3, zjazd: 8), 12.10.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 25.04.2021).
- 39) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 3. Yasama Yili 28. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 3, zjazd: 28), 22.11.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 10.05.2021).
- 40) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 3. Yasama Yili 38. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 3, zjazd: 38), 12.12.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 16.05.2021).
- 41) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 3. Yasama Yili 42. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 3, zjazd: 42), 16.12.2012, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 20.05.2021).
- 42) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 3. Yasama Yili 60. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 3, zjazd: 60), 31.01.2013, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 24.05.2021).
- 43) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 3. Yasama Yili 61. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 3, zjazd: 61), 05.02.2013, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 29.05.2021).
- 44) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 3. Yasama Yili 132. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 3, zjazd: 132), 06.07.2013, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 10.06.2021).
- 45) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 4. Yasama Yili 3. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 4, zjazd: 3), 03.10.2013, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 14.06.2021).
- 46) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 4. Yasama Yili 26. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 4, zjazd: 26), 09.12.2013, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 17.06.2021).
- 47) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 4. Yasama Yili 27. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 4, zjazd: 27), 10.12.2013, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 18.06.2021).
- 48) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 4. Yasama Yili 32. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 4, zjazd: 32), 15.12.2013, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 20.06.2021).
- 49) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 4. Yasama Yili 101. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok

- legislacyjny: 4, zjazd: 101), 11.06.2014, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 21.06.2021).
- 50) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 4. Yasama Yili 116. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 4, zjazd: 116), 15.07.2014, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 22.06.2021).
- 51) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 5. Yasama Yili 25. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 5, zjazd: 25), 10.12.2014, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 24.06.2021).
- 52) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 5. Yasama Yili 27. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 5, zjazd: 27), 12.12.2014, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 26.06.2021).
- 53) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 5. Yasama Yili 29. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 5, zjazd: 29), 14.12.2014, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 27.06.2021).
- 54) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 24. Dönem 5. Yasama Yili 38. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 24. kadencja, Rok legislacyjny: 5, zjazd: 38), 06.01.2015, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 29.06.2021).
- 55) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 25. Dönem 1. Yasama Yili 5. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 25. kadencja, Rok legislacyjny: 1, zjazd: 5), 08.07.2015, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 01.07.2021).
- 56) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 25. Dönem 1. Yasama Yili 9. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 25. kadencja, Rok legislacyjny: 1, zjazd: 9), 03.09.2015, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 03.07.2021).
- 57) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 1. Yasama Yili 45. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 1, zjazd: 45), 26.02.2016, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 04.07.2021).
- 58) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 1. Yasama Yili 53. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 1, zjazd: 53), 05.03.2016, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 05.07.2021).
- 59) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 1. Yasama Yili 56. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 1, zjazd: 56), 08.03.2016, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 06.07.2021).
- 60) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 1. Yasama Yili 74. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok

- legislacyjny: 1, zjazd: 74), 18.04.2016, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 07.07.2021).
- 61) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 1. Yasama Yili 107. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 1, zjazd: 107), 27.06.2016, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 08.07.2021).
- 62) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 1. Yasama Yili 111. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 1, zjazd: 111), 12.07.2016, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 09.07.2021).
- 63) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 2. Yasama Yili 1. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 1), 01.10.2016, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 12.07.2021).
- 64) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 2. Yasama Yili 33. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 33), 07.12.2016, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 13.07.2021).
- 65) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 2. Yasama Yili 35. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 35), 09.12.2016, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 14.07.2021).
- 66) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 2. Yasama Yili 102. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 102), 07.06.2017, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 16.07.2021).
- 67) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 2. Yasama Yili 112. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 112), 17.07.2017, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 19.07.2021).
- 68) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 26. Dönem 3. Yasama Yili 69. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 26. kadencja, Rok legislacyjny: 3, zjazd: 69), 12.03.2018, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 21.07.2021).
- 69) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 27. Dönem 2. Yasama Yili 2. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 27. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 2), 02.10.2018, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 22.07.2021).
- 70) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 27. Dönem 2. Yasama Yili 3. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 27. kadencja, Rok legislacyjny: 2, zjazd: 3), 03.10.2018, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 23.07.2021).
- 71) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 27. Dönem 2. Yasama Yili 35. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 27. kadencja, Rok

- legislacyjny: 2, zjazd: 35), 17.12.2018, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 26.07.2021).
- 72) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 27. Dönem 3. Yasama Yili 37. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 27. kadencja, Rok legislacyjny: 3, zjazd: 37), 18.12.2019, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 27.07.2021).
- 73) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 27. Dönem 4. Yasama Yili 35. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 27. kadencja, Rok legislacyjny: 4, zjazd: 35), 10.12.2020, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 28.07.2021).
- 74) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 29. Dönem 4. Yasama Yili 35. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 29. kadencja, Rok legislacyjny: 4, zjazd: 35), 12.12.2020, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 29.07.2021).
- 75) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 27. Dönem 5. Yasama Yili 1. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 27. kadencja, Rok legislacyjny: 5, zjazd: 1), 01.10.2021, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 01.02.2022).
- 76) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 27. Dönem 6. Yasama Yili 17. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 27. kadencja, Rok legislacyjny: 6, zjazd: 17), 08.11.2022, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 10.01.2023).
- 77) T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, 27. Dönem 6. Yasama Yili 35. Birleşim (Wielkie Zgromadzenie Narodowe Turcji, *Dziennik Stenogramów*, 27. kadencja, Rok legislacyjny: 6, zjazd: 35), 10.12.2022, źródło: <https://www.tbmm.gov.tr/Tutanaklar/TutanakSorgu> (dostęp 10.01.2023).

Monografie i rozdziały w monografiach

- 1) Abdelal, R., Herrera, Y.M., Johnson, A.I., McDermott, R. (2009). "Identity as a Variable", w: Abdelal, R., Herrera, Y. M., Johnson, A.I., McDermott, R. (red.), *Measuring Identity. A Guide for Social Scientists*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 21-22.
- 2) Adil, M. (1925). *Maliümati Vataniye*, Sтамбул: Orhanije Matbaası; za: Özkan, B. (2012). *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan. The Making of a National Homeland in Turkey*, New Heaven i Londyn: Yale University Press, s. 122.
- 3) Anderson, B. (1997). *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków: Znak.
- 4) Avcı, G., "Turkish Political Parties and the EU discourse in the post-Helsinki period", w: Uğur, M., Canefe, N. (red.) (2004). *Turkey and European Integration. Accession prospects and issues*, Londyn i Nowy York: Routledge, 2004.

- 5) Aydin, M., Acikmese, S. A. (2009). „Europeanisation through EU Conditionality: understanding the New Era in Turkish Foreign Policy”, w: Verney, S., Ifantis, K. (red.). *Turkey's road to European Union Membership*, Abingdon: Routledge.
- 6) Ayata, S. (2004). “Changes in Domestic Politics and the Foreign Policy Orientation of the AK Party”, w: Martin, L.G., Keridis, D. (red.), *The Future of Turkish Foreign Policy*, Cambridge: The MIT Press.
- 7) Balci, B. (2014). "Between ambition and realism: Turkey's engagement in the South Caucasus". W: Agadjanian, A., Jödicke, A., van der Zweerde, E. (red.). *Religion, Nation and Democracy in the South Caucasus*. Londyn i Nowy Jork: Routledge.
- 8) Banting, K.G., Kymlicka, W. (2013). “Is there really a retreat from multiculturalism policies? New evidence from the multiculturalism policy index”, *Comparative European Politics*, Vol. 11, Nr: 5, s. 577-598.
- 9) Banu Eligur, B. (2010). *The Mobilization of Political Islam in Turkey*, Nowy York: Cambridge University Press.
- 10) Barnett, M. (2009). “The Israeli Identity and the Peace Process”, w: Telhami, S., Barnett, M. (red.), *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, Ithaca i Londyn: Cornell University Press, s. 58-87.
- 11) Barnett, M. (1998). *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order*, Nowy Jork: Columbia University Press.
- 12) Barry, B. (1991). *Democracy and Power: Essays in Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- 13) Baser, B. (2017). “Turkey’s Ever-Evolving Attitude-Shift Towards Engagement with Its Diaspora”. w: Weinar, A. (red.). *Emigration and Diaspora Policies in the Age of Mobility. Global Migration Issues*, Vol. 9, Nowy Jork: Springer International Publishing.
- 14) Baser, B., Öztürk, A. E. (2017). *Authoritarian politics in Turkey: elections, resistance and the AKP*, Londyn: IB Tauris.
- 15) Baycar, N. (2009). *Turkish Identity: The Specific Cultural Background of Turkey's Identity: An Opportunity for Europe?*, Monachium: GRIN Verlag.
- 16) Bieleń, S. (2006). *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR
- 17) Bieleń, S., Góralski, W. (red.), *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- 18) Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*, Londyn: Sage.
- 19) Bıyıklı, M. (2008). “Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Ortadoğu’ya Yönelik Siyasi ve Askeri Yaklaşımları ve Politikaları (1917-1938)”,

- w: Bıyıklı, M. (red.), *Türk Dış Politikası*, Stambuł: Bilimevi Basın Yayın, s. 315-348.
- 20) Bleich, E. (1999). "Re-imagined communities? Education policies and national belonging in Britain and France", w: Geddes, A., Favell, A. (red)(1999). *The politics of belonging : migrants and minorities in contemporary Europe*, Aldershot i Brookfield: Ashgates, s. 60-75.
 - 21) Blommaert, J. (2006). "Language policy and national identity", w: Ricento, T. (red.), *An Introduction to Language Policy Theory and Method*, Oxford: Blackwell, s. 238-254.
 - 22) Bokszański, Z. (2005). *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
 - 23) Bozdoğan, S., Kasaba Reşat, K. (red.) (1997). *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, Seattle i Londyn: University of Washington Press.
 - 24) Bógdał-Brzezińska, A. (2015). „Postmodernizm”, w: Zięba, R. Bieleń, S., Zajac, J., *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, s. 217-239.
 - 25) Brady, H. A., Kalan, C. A. (2009). Conceptualizing and Measuring Ethnic Identity, w: Abdelal, R., Herrera, Y. M., Johnson, A.I., McDermott, R. (red.), *Measuring Identity. A Guide for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
 - 26) Brass, P. R. (1991). *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, New Delhi i Newbury Park: Sage.
 - 27) Brass, P. R. (1979). "Elite Groups, Symbol Manipulation and Ethnic Identity among the Muslims of South Asia", w: Taylor, D., Yapp, M. (red.), *Political Identity in South Asia*, Londyn: Curzon Press, s. 35-68.
 - 28) Brockett, G. D. (2011). *Towards a Social History of Modern Turkey. Essays in Theory and Practice*, Stambuł: Libra.
 - 29) Brubaker, R. (1999). *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
 - 30) Brubaker, R. (1992). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
 - 31) Çağaptay, S. (2006). *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey. Who is Turk?* Abingdon: Routledge.
 - 32) Calhoun, C. (1997). *Nationalism*, Buckingham: Open University Press.
 - 33) Campbel, D. (1998). *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

- 34) Çarkoğlu, A. (2003). „Who wants full Membership? Characteristics of Turkish Public Support for EU Membership”, w: Çarkoğlu, A., Rubin, B. (red.), *Turkey and the European Union. Domestic Politics, Economic Integration and International Dynamics*, Londyn: Routledge.
- 35) Çarkoğlu, A., Toprak, B. (2007). *Religion, Society and Politics in a Changing Turkey*, Stambuł: TESEV Publications
- 36) Carlsnaes, W. (2001). „Foreign Policy”, w: Carlsnaes, W., Risse, T., Simmons, B. A. (red.), *Handbook of International Relations*, Londyn: SAGE, s. 331-350.
- 37) Chilton, P., Schaffner, C. (2011). „Discourse and Politics”, w: Van Dijk, T. A. (red.), *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*, Londyn: SAGE.
- 38) Citrin, J., Sears, D.O. (2009). „Balancing National and Ethnic Identities”, w: Abdelal, R., Herrera, Y. M., Johnson, A.I., McDermott, R. (red.), *Measuring Identity. A Guide for Social Scientists*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 146-147.
- 39) Czaputowicz, J. (2008). *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i semantyka*, Warszawa: PWN.
- 40) Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik derinlik*, Stambuł: Küre Yayinlari.
- 41) De Fina, A. (2011). „Discourse and Identity”, w: Van Dijk, T. A. (red.), *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction*, Londyn: SAGE.
- 42) De Lazari, A. (2016). „Tożsamość Rosjan po aneksji Krymu”, [w:] Domański, T., *Międzynarodowe studia polityczne i kulturowe wobec wyzwań współczesności*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 185–197.
- 43) De Saussure, F. (1961). *Kurs językoznawstwa ogólnego*, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- 44) Devetak, R. (2001). „Postmodernism”, w: Burchill, S., Devetak, R., Linklater, A., Paterson, M., Reus-Smit, C., J. True, J., *Theories of International Relations*, Londyn: Palgrave.
- 45) Dink, H. (2014). *Two Close Peoples Two Distant Neighbours*, Stambuł: Hrant Dink Vakfi.
- 46) Dobroczyński, M., Stefanowicz, J. (1984). *Polityka zagraniczna*, Warszawa: PWN.
- 47) Dobrzycki, H. (2012). *Historia Stosunków Międzynarodowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- 48) Durgun, S. (2011). *Memalik-i Sahane'den Vatan'a*, Stambuł: Iletisim Yayinlari.
- 49) Dye, T. R. (2014). *Understanding public policy*, Harlow: Pearson Education Limited.
- 50) Dziekan, M. M. (2007). *Cywilizacja islamu w Azji i Afryce*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza

- 51) Eriksen, T.H. (2013). *Etniczność i nacjonalizm. Ujęcie antropologiczne*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- 52) Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- 53) Fairclough, N., Duszak, A. (2008). „Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych”, w: Fairclough, N., Duszak, A., *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków: Universitas, s: 7-29.
- 54) Featherstone, M. (1990). “Global Culture. An Introduction”, w: Featherstone, M. (red.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, Londyn: SAGE, s. 1-14.
- 55) Findley, C. V. (2010). *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History*. New Haven: Yale University Press.
- 56) Foucault, M. (2002). *Archeologia wiedzy*. Warszawa: Wydawnictwo De Agostini Polska.
- 57) Foucault, M. (2002). *Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w College de France 2 grudnia 1970*, Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/Obraz/Terytoria.
- 58) Gellner, E. (1991). *Narody i nacjonalizm*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- 59) Gitelson, A. R., Dudley, R. L., Dubnick, M. J. (red.) (2018). *American Government: Myths and Realities*, Nowy Jork: Oxford University Press.
- 60) Glick-Schiller, N. (2005). “Long Distance Nationalism.” W: Ember, L., Ember, C., and Skoggard, I. (red.), *Encyclopedia of Diasporas*, Nowy Jork: Kluwer, s. 80-90.
- 61) Glick-Schiller, N., Fouron, G. (2001). *Woke Up Laughing: Long Distance Nationalism and the Search for Home*. Durham: Duke University Press.
- 62) Głogowska, J. (2011). “Tożsamość turecka i tożsamość europejska - interpretacje” w: Borkowski, P., Gołembski, F. (red.) *My i Oni. Problemy tożsamości w jednoczącej się Europie*, Warszawa: Aspra.
- 63) Gołembski, F. (2010). „Aksjologiczne założenia polityki zagranicznej Polski”, w: Bieleń, S. (red.), *Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do NATO i Unii Europejskiej*, Warszawa: Difin.
- 64) Grzymała-Kazłowska, A., Łodziński, S. (2008). *Problemy integracji imigrantów. Koncepcje, badania polityki*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- 65) Gumilov, L. (1972). *Dzieje dawnych Turków*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

- 66) Habermas, J. (1991). "The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society", za: Larsen, H. (2007). *Foreign Policy and Discourse Analysis. France, Britain and Europe*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, s. 26.
- 67) Hale, W. (2003). "Human Rights, the European Union and the Turkish Accession Process", w: Çarkoğlu, A., Rubin, B. (red.). *Turkey and the European Union. Domestic Politics, Economic Integration and International Dynamics*, Londyn i Nowy Jork: Routledge.
- 68) Hale, W., Ozbudun, E. (2010). *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, Nowy Jork: Routledge.
- 69) Halizak, E. (2018). „O istocie badania polityki zagranicznej”. W: Halizak, E. (red.). *Badanie polityki zagranicznej państwa*, Warszawa: Rambler, s. 13-61.
- 70) Halliday, F. (2009). *Bliski Wschód w Stosunkach Międzynarodowych. Władza, polityka, ideologia*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- 71) Hansen, L. (2012). "Discourse analysis, post-structuralism and foreign policy", w: Smith, S., Hadfield, A., Dunne, T. (red.), *Foreign Policy. Theories, Actors, Cases*, Oxford: Oxford University Press, s. 95-110.
- 72) Hansen, L. (2006). *Security as Practice, Discourse analysis and the Bosnian war*, Londyn: Routledge.
- 73) Hansen, L., Waever, O. (2002). *European Integration and National Identity. The Challenge of the Nordic States*, Londyn: Routledge.
- 74) Hill, Ch. (2016). *Foreign Policy in the Twenty-First Century*, Londyn: Palgrave.
- 75) Hinz, L. (2018). *Identity Politics Inside Out: National Identity Contestation and Foreign Policy in Turkey*, Oksford: Oxford University Press.
- 76) Hobsbawm, E. J. (1990). *Narody i nacjonalizm po 1780 roku. Program, mit, rzeczywistość*, Warszawa: Difin.
- 77) Hobsbawm, E. J. (1983). "Introduction: Inventing Traditions", [w:] Hobsbawm, E. J., Ranger, T. (red.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 78) Hopf, T. (2009). Identity Relations in the Sino-Soviet Split, w: Abdelal, R., Herrera, Y. M., Johnson, A.I., McDermott, R. (red.), *Measuring Identity. A Guide for Social Scientists*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 79) Huntington, S. P. (1981). *American Politics: The Promise of Disharmony*. Cambridge: Harvard University Press.
- 80) Jackson, R., Sorensen, G. (2006). *Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych. Teorie i kierunki badawcze*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- 81) Jokela, J. (2011). *Europeanisation and Foreign Policy: State Identity in Finland and Britain*, Londyn: Routledge.
- 82) Joppke, C. (2005). *Selecting by Origin: Ethnic Migration in the Liberal State*. Cambridge, MA: Harvard University Press, za: Goodman, S.W. (2023). "Citizenship Studies: Policy Causes and Consequences", *Annual Review of Political Science*, Vol. 26, s. 135-152.
- 83) Kaplan, R. B.; Baldauf, R. B. (1997). *Language planning from practice to theory*. Clevedon: Multilingual Matters, s. xi.
- 84) Karpat, K. H. (2010). *Elites and Religion*, Sztambuł: Timas Publishing.
- 85) Karpat, K. H. (2012). "Politicization of Islam", s. 102, za: Özkan, B. (2012). *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan. The Making of a National Homeland in Turkey*, New Heaven i Londyn: Yale University Press, s. 34.
- 86) Kemal, N. (2015). *Vatan yahut Silistre*, Sztambuł: Turna Yayıncılık.
- 87) Kłoskowska, A. (2005). *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- 88) Kołodziejczyk, D. (2000). *Turcja*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- 89) Kukułka, J. (1982). *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Warszawa: PWN.
- 90) Kulwicka-Kamińska, J. (2004). *Kształtowanie się polskiej terminologii muzułmańskiej*, Toruń: TNT.
- 91) Larsen, H. (2007). *Foreign Policy and Discourse Analysis. France, Britain and Europe*, Londyn i Nowy Jork: Routledge.
- 92) Lesińska, M. (2019). *Nielatwe związki – relacje polityczne między państwem pochodzenia a diasporą*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- 93) Lewis, B. (1972). *Narodziny nowoczesnej Turcji*, Warszawa: PWN
- 94) Lynch, M. (1999). *State Interests and Public Spheres: The International Politics of Jordan's Identity*, Nowy Jork: Columbia University Press.
- 95) Łątka, J. S. (1993). *Pasza z Lechistanu. Mustafa Dżelaleddin (Konstanty Borzęcki)*, Kraków: Społeczny Instytut Historii i Kultury Turcji.
- 96) Maj, C. (2013). *Socjologia stosunków międzynarodowych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- 97) Majda, T. (2014). *Leksykon Wiedzy o Turcji*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- 98) Mango, A. (1990). *Atatürk*, Londyn: John Murray Publishers.
- 99) Mango, A. (2004). *The Turks Today*, Londyn: John Murray
- 100) Marshall, T.H. (1950). *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge: University of Cambridge Press.

- 101) McDermont, R. (2009). *Psychological Approaches to Identity: Experimentation and Application*, w: Abdelal, R., Herrera, Y. M., Johnson, A.I., McDermott, R. (red.), *Measuring Identity. A Guide for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 345-367.
- 102) McSweeney, B. (1999). *Security, Identity and Interests. A Sociology of International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 103) Miller, D. (1995). *On Nationality*, Oxford: Oxford University Press.
- 104) Montbrial de, T. (2011). *Działanie i system świata*, Warszawa: Dialog.
- 105) Morgenthau, H. (1955). *Politics among nations: The struggle for peace and power*. Nowy Jork: Albert A. Knopf.
- 106) Neumann, I. B. (1999). *Uses of the Other: "The East" in European Identity Formation* (NED-New edition, Vol. 9). University of Minnesota Press.
- 107) Nycz, R. (red.) (1996). *Postmodernizm: antologia przekładów*, Kraków: Wydawnictwo Baran i Suszczyński.
- 108) Özkan, B. (2012). *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan. The Making of a National Homeland in Turkey*, New Heaven i Londyn: Yale University Press.
- 109) Özkırımlı U. (2010). *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, New York: Palgrave Macmillan.
- 110) Paleczny, T. (2008). *Socjologia tożsamości*. Seria: Rejony Humanistyki, Nr 1, Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne - Oficyna Wydawnicza AFM.
- 111) Pietrzak, M. (2005). *Prawo wyznaniowe*, Warszawa: Lexis Nexis
- 112) Reychman, J. (1973). *Historia Turcji*, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- 113) Roux, J.P. (2003). *Historia Turków*, Gdańsk: Wydawnictwo Marabut.
- 114) Sadłocha, J., (2015). *Krytyczna analiza kategorii interesu w teorii stosunków międzynarodowych*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- 115) Saideman, S. (2002). "Thinking Theoretically about Identity and Foreign Policy", w: Telhami, S., Barnett, M. (red.), *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, Ithaca i Londyn: Cornell University Press.
- 116) Sapir, E. (1978). *Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- 117) Smith, A. D. (2007). *Nacjonalizm*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- 118) Smith, A. D. (1991). *National Identity*. Reno: University of Nevada Press.
- 119) Smith, A. D. (1995). *Nations and Nationalism in the Global Era*, Cambridge: Polity University Press.
- 120) Smith, A. D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell.

- 121) Suny, R.G., Gocek, F.M., Nairmak, N.N. (2011). *A Question of Genocide. Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, Nowy Jork: Oxford University Press, 2011.
- 122) Suvarierol, S. (2003). "The Cyprus Obstacle on Turkey's Road to Membership in the European Union", w: Çarkaoğlu, A., Rubin, B. (2003). *Turkey and the European Union, Domestic Politics, Economic Integration and International Dynamics*, Londyn: Routledge.
- 123) Szacki, J. (2012). *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: PWN.
- 124) Szałańska, J. (2013). „Popularność tureckich seriali na Bliskim Wschodzie”, w: *Czarny Ląd i Świat Arabski. Obrona pokoju czy interesów*. Gdynia: Akademia Marynarki Wojennej, s. 245-256.
- 125) Szkudlarek, M. (2017). „Status prawny alewitów we współczesnej Turcji jako przykład dyskryminacji religijnej w majestacie świeckiego państwa i prawa”, w: Czubik P., Magoń K. (red). *Islam w międzynarodowej i krajowej przestrzeni prawnej*, Kraków 2017, s. 71-83.
- 126) Szymański, A. (2008). *Między islamizmem a kemalizmem*, Warszawa: Wydawnictwo PISM.
- 127) Szymański, A. (2006). *System Konstytucyjny Turcji*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- 128) Şirin, B. (2019). "A Kemalist Perception of Threat: Sèvres Syndrome in Contemporary Turkish Politics", w: Berger, L., Düzyol, T. (red). *Kemalism as a Fixed Variable in the Republic of Turkey*. Baden Baden: Ergon, s. 75-96.
- 129) Şükrü, H., M. (2017). "Nationalism and Kemalism", w: Şükrü, H., M. (red.). *Atatürk: An Intellectual Biography*; Princeton: Princeton Scholarship Online, s. 160-198.
- 130) Taşkın, Y. (2020). „Populism in Turkey: Historical and Contemporary Patterns”, w: Tezcür, G., M., *The Oxford Handbook of Turkish Politics*, Oxford i Nowy Jork: Oxford University Press.
- 131) Taşpınar, Ö. (2012). "Turkey: The New Model?", w: Wright, R. (red.), *The Islamists Are Coming: Who They Really Are*, Waszyngton: Woodrow Wilson Center Press with United States Institute of Peace, s. 127-136.
- 132) Tee, C. (2021). "Chapter 4 The Gülen Movement: Between Turkey and International Exile", w: *Handbook of Islamic Sects and Movements*, Leiden: Brill, s. 86-109.
- 133) Theiss, M. (2018). *Lokalne obywatelstwo społeczne w polityce społecznej przykład wychowania przedszkolnego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- 134) Umar, Ö. O. (2008). „Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Güney Sınır Komşularına Yönelik Dış Politikaları (Suriye - Irak)”, w: Bıyıklı, M. (red.), *Türk Dış Politikası*, Stambuł: Bilimevi Basın Yayın, s. 400-403.
- 135) Ulusoy, K., Verney, S. (2009). „Europeanization and transformation of Turkey's Cyprus Policy: a case of democratic peace?”, w: Verney, S., Ifantis, K. (red.). *Turkey's road to European Union Memebership*, Abingdon: Routledge.
- 136) Van Dijk, T.A. (1996). „Badania nad dyskursem”, [w:] Van Dijk, T.A., *Dyskurs jako struktura i proces*, Warszawa: PWN.
- 137) Ward, S., Eden, C. (2009). *Key Issues in Education Policy*, Londyn: Sage.
- 138) Weaver, O. (2005). „European Integration and Security: Analysing French and German Discourses on State, Nations and Europe”, za: Halizak, E. (red.). (2018). *Badanie polityki zagranicznej państwa*, Warszawa: Rambler.
- 139) Waever, O. (1995), “Securitization and Desecuritization”. w: Lipschutz, R. D. (red.) *On Security*. Now York: Columbia University Press.
- 140) Waever O., Buzan B., Kelstrup M., Lemaitre P. (1993). *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*, Londyn: Pinter.
- 141) Wendt, A. (2008). *Spoleczna teoria stosunków międzynarodowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- 142) Wendt A. (1996). „Identity and Structural Change in International Politics” w: Lapid, Y., Kratochwil, F. (red.), *The Return of Culture and Identity in IR Theory*, Londyn: Lynne Rienner Publishers.
- 143) Wheeler, T. (2013). *Turkey's role and interests in Central Asia*, Londyn: Saferworld.
- 144) White, J. (2013). *Muslim Nationalism and the New Turks*, Princeton i Oxford: Princeton University Press.
- 145) Whorf, B.L. (1982). *Język, myśl i rzeczywistość*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- 146) Wituch, T. (1980). *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878-1923*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- 147) Yesilada, B.A. (2002). “The Virtue Party” w: Rubin, B., Heper, M. (red.) (2002). *Political Parties in Turkey*. Londyn: Routledge.
- 148) Załęski, P., Syliwoniuk, A. (2012). *Tożsamości kulturowe w Europie Zachodniej*, Warszawa: Aspra, s. 11.
- 149) Zehfuss, M. (2002). *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*, Londyn: Oxford University Press.
- 150) Zehir, C. (1998). *Türkiye ve Ortadoğu su meseleleri*, Stambuł: Marifet Yayinlari.
- 151) Zieliński, E. (1999). *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa: Elipsa.

152) Zürcher, E.J. (2004). *Turkey: a Modern History*, Londyn: I.B. Tauris.

Artykuły naukowe

- 1) Abrahamyan, E. (2018). "Armenia Annuls Zurich Protocols With Turkey, but Hopes for New Engagement", *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 15, Nr 44, źródło: <https://jamestown.org/program/armenia-annuls-zurich-protocols-turkey-hopes-new-engagement/> (dostęp 01.10.2022).
- 2) Alesina, A., Giuliano, P., Reich, B., (2021). "Nation-Building and Education", *The Economic Journal*, Vol. 131, Nr 638, s. 2273-2303.
- 3) Ankara Papers (2004). "Foundations of the Turkish Identity and its Crisis", *Ankara Papers*, Vol. 15, 2004, s. 48-59.
- 4) Aridici, N. (2022). "Constructing the 'National Ideal': The 'Inclusive' and 'Exclusive' Representations of Syrian Refugees in Turkish Print Media", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 24, Nr 4, s. 696-714.
- 5) Arkilic, A. (2020). "Explaining the evolution of Turkey's diaspora engagement policy: a holistic approach", *Diaspora Studies*, Vol. 14, Nr 1, s. 1-21.
- 6) Aytürk, I. (2009). "H. F. Kvergić and the Sun-Language Theory", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Vol. 159, Nr 1, s. 23-44.
- 7) Barnett, M. (1995). "Sovereignty and Nationalism in the Arab World", *International Organization*, Vol. 49, Nr 3, s. 479-510.
- 8) Bauböck, R. (2002). "Farewell to Multiculturalism? Sharing Values and Identities in Societies of Immigration," *Journal of International Migration and Integration*, Vol. 3, Nr 1.
- 9) Béland, D. (2017). "Identity, politics, and public policy", *Critical Policy Studies*, Vol. 11, Nr: 1, s. 1-18.
- 10) Beltrandy y Rudquist, M. (2012). "Creating a Civic National Identity: Integration Through Immigrant Political Participation," *Macalester International*: Vol. 30, Artykuł 6.
- 11) Bengio, O. (2009). „Altercating Interests and Orientations between Israel and Turkey: a View from Israel”, *Insight Turkey*, Vol. 11, Nr 2, s. 43-55.
- 12) Benli Altunisik, M. (2022). "Humanitarian diplomacy as Turkey's national role conception and performance: evidence from Somalia and Afghanistan", *Southeast European and Black Sea Studies*, DOI: 10.1080/14683857.2022.2131978.
- 13) Bernstein, M. (2005). "Identity Politics", *Annual Review of Sociology*, Vol. 31, s. 47-74.
- 14) Bieniek, K. (2017). „Turecka Partia Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP) – na drodze ku „nowej Turcji””. *Cywilizacja i Polityka*, Vol. 15, s. 124–134. źródło:

<https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/cywilizacja/article/view/3053> (dostęp 30.10.2020).

- 15) Bora, T. (2002). "Hangi Avrupa Birliđi? Hangi Müktesebat?", *Birikim: Hangi Avrupa'a Doğru*, Nr 11, s. 18-19.
- 16) Brubaker, R. (1994). "Rethinking Nationhood: Nation as Institutionalized Form, Practical Category, Contingent Event", *Contention*, Vol. 4, Nr 1, s. 3-14.
- 17) Calhoun, C. (1993). "Nationalism and Ethnicity". *Annual Review of Sociology*, Nr 19, s. 211–239.
- 18) Corekcioglu, G. (2021). "Unveiling the effects of a headscarf ban: Evidence from municipal jobs in Turkey", *Journal of Comparative Economics*, Vol. 49, Nr 2, s. 382-404.
- 19) Dađı, I. (2008). "Islamist Parties and Democracy: Turkey's AKP in Power". *Journal of Democracy*, Vol. 19, Nr 3, s. 25-30.
- 20) Davutođlu, A. (2008). "Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007", *Insight Turkey*, Vol. 10, Nr 1.
- 21) Davutođlu, A. (2013). "Turkey's humanitarian diplomacy: objectives, challenges and prospects". *Nationalities Papers*, Vol. 41, Nr 6, s. 865–870.
- 22) Débarre, S. i Pérouse, J.F. (2016). "Manufacturing and Dismantling Territories in Turkey: Between Unitarist Ideology and Obsession for Profit", *European Journal of Turkish Studies*, Nr 23, źródło: <http://journals.openedition.org/ejts/6191> (dostęp 28.01.2022).
- 23) Ereker, F., Ozer, U. (2018). "Crimea in Turkish-Russian Relations: Identity, Discourse, or Interdependence?", *Athens Journal of Social Sciences*, Vol. 5, Nr 4, s. 371-388.
- 24) Finkelstein, N. (2014). "What Happened on the Mavi Marmara? An Analysis of the Turkel Commission Report", *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 1, Nr 2, s. 31-53.
- 25) Foss, C. (2014). "Kemal Atatürk: Giving a New Nation a New History", *Middle Eastern Studies*, Vol. 50, Nr 5, s. 826–847.
- 26) Futák-Campbell, B., Sauvage Nolting de, H. (2022). "Turkey as Normative Power: Connections with the Muslim Brotherhood during the Arab Spring", *Uluslararası İlişkiler*, Vol. 19, Nr 74, s.3-19.
- 27) Gamlen, A., Cummings, M., and Vaaler, P. (2019). "Explaining the Rise of Diaspora Institutions." *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 45, Nr 4, s. 492–516.
- 28) Göle, N. (1997). "Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites", *The Middle East Journal*, Vol. 51, Nr 1, s. 46-58.

- 29) Göle, N. (1996). „Authoritarian Secularism and Islamist Politics: The Case of Turkey”, w: Norton, A. R. (red.), *Civil Society in the Middle East*, Lejda, s. 17-43.
- 30) Goodman, S.W. (2023). “Citizenship Studies: Policy Causes and Consequences”, *Annual Review of Political Science*, Vol. 26, s. 135-152.
- 31) Grew, J. C., Johnson, W. (red.) (1953). *Turbulent Era*, Vol. 2, s. 753, za: Cagaptay, S. (2006). *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey. Who is Turk?* Abingdon: Routledge.
- 32) Gunter, M. M., (2020). Book Review: Christofis, N. (red.). „Erdogan’s ‘new’ Turkey: attempted coup d’état and the acceleration of political crisis”, Londyn: Routledge; *Turkish Studies*, Vol. 22, Nr 2.
- 33) Gürsoy, Y. (2019): “Moving Beyond European and Latin American Typologies: The Peculiarities of AKP’s Populism in Turkey”, *Journal of Contemporary Asia*, Vol. 51, Nr 1, s. 157-178.
- 34) Güvenç, B. (1997). "Secular Trends and Turkish Identity". *Perceptions: Journal of International Affairs*, Vol. 11, Nr 4.
- 35) Hale, W. (2009). “Turkey’s and Middle East in the New Era”, *Insight Turkey*, Vol. 11, Nr 3, s. 143-159.
- 36) Hansen, L. (1997). “A Case for Seduction? Evaluating the Poststructuralist Conceptualization of Security”, *Cooperation and Conflict*, Vol. 32, Nr 4, s. 369-397.
- 37) Hearn, J., Antonsich, M. (2018). “Theoretical and methodological considerations for the study of banal and everyday nationalism”, *Nations and Nationalism*, Nr 24, s. 594–605.
- 38) İnaç, H. (2003). “Identity Problems of Turkey during the European Union Integration Process”, *Journal of Economic and Social Research*, Vol. 6.
- 39) Johnston, R., Banting, K., Kymlicka, W., Soroka, S. (2010). “National Identity and Support for the Welfare State”, *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 43, Nr 2, s. 349–377.
- 40) Kadan, T. (2020/2021). “The formulation of the Blue Homeland doctrine”. *Belt & Road Initiative Quarterly*, Vol. 2, Nr 1, s. 36-50.
- 41) Kandiyoti, D., Emanet, Z. (2017). “Education as Battleground: The Capture of Minds in Turkey”, *Globalizations*, Vol. 14, Nr 6, s. 869-876.
- 42) Katunarić, W. (2009). “Civic Education in the European Countries”, *Metodika*, Vol. 18, Nr 1.
- 43) Kavakli, K.C. (2018). “Domestic Politics and the Motives of Emerging Donors: Evidence from Turkish Foreign Aid”, *Political Research Quarterly*, Vol. 71, Nr 3, s. 614-627.

- 44) Kaya, A. (2015). "Islamisation of Turkey under the AKP Rule: Empowering Family, Faith and Charity", *South European Society and Politics*, Vol. 20, Nr 1, s. 47-69.
- 45) Kılınç, R. (2009). "Turkey and the Alliance of Civilizations: Norm adoption as Survival Strategy", *Insight Turkey*, Vol. 11, Nr 3, s. 63.
- 46) Kirdiş, E. (2015). "The Role of Foreign Policy in Constructing the Party Identity of the Turkish Justice and Development Party (AKP)", *Turkish Studies*, Vol. 16, Nr 2, 178-194.
- 47) Kivanc, U. (2010). "The 'Democratic Opening' in Turkey: A Historical/Comparative Perspective." *Insight Turkey*, Vol. 12, Nr 2, s. 71-90. Źródło: www.jstor.org/stable/26331437. (dostęp 04.02.2021).
- 48) Klimczuk, A. (2013). „Hipoteza Sapira-Whorfa – przegląd argumentów zwolenników i przeciwników”, *Kultura–Społeczeństwo–Edukacja* Nr: 1 (3), Poznań, s. 165-182.
- 49) Kolçak, H. (2015). "A More But Not Fully Constructed Arena: a Critical Analysis Of the AKP's Policy Toward Kurdish Ethno-Cultural Rights (2002-2014), *The Age of Human Rights Journal*, Nr 5, s. 63-97
- 50) Kolcak, H. (2015). "A new constitution for a stable nation: A constitutional study on the long-running Kurdish question in Turkey". *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, Vol. 2, Nr 1, s. 29-48.
- 51) Kolcak, H. (2016). "Unfinished Building: Kurdish Language Rights During the First AKP Ruling Period from November 2002 to June 2015", *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol. 15, Nr 3, s. 26-56.
- 52) Kose, T. (2010). „The AKP and the "Alevi Opening": Understanding the Dynamics of the Rapprochement”, *Insight Turkey*, Vol. 12, No. 2, s. 143-164.
- 53) Kramer, H. (1996). "Will Central Asia become Turkey's sphere of influence", *Perceptions: Journal of International Relations*, Vol. 1, Nr 1, s. 112-27.
- 54) Köprülüzade, M. F. (1913). „Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, *Türk Yurdu*, Nr 44.
- 55) Kurzwelley, J., Pérez, M., Spiegel, A.D. (2023). „Identity politics and social justice”. *Dialectical Anthropology*, Vol. 47, s. 5-18.
- 56) Larsen, H. (1999). "British and Danish Policies towards Europe in the 1990's: A Discourse Approach", *European Journal of International Relations*. Vol. 5, Nr 4, s. 451-483.
- 57) Lindgaard, J. (2019). *Five Phases of AKP Identity Politics and how it affects Turkey-EU Relations*, FEUTURE Online Paper No. 31, 31.03.2019, źródło: <https://zenodo.org/record/2620028#.YBIPUuhKhPb> (dostęp 02.02.2021).
- 58) Makdisi, U. (2002). Ottoman orientalism, *The American Historical Review*, Vol. 107, Nr 3, s. 768-796.

- 59) Mecham, R. Q. (2004). "From the Ashes of Virtue, a Promise of Light: The Transformation of Political Islam in Turkey". *Third World Quarterly*, Vol. 25, Nr 2, s. 339–358, źródło: <http://www.jstor.org/stable/3993685> (dostęp 10.01.2023).
- 60) Mohd Nor, M.R., Ibrahim, M. K. (2020). „Conflicts Of Religious Education In A Secular State: A Study On Turkey’s Imam-Hatip School”, *Qudus International Journal of Islamic Studies* (QIJIS), Vol. 8, Nr 1.
- 61) Moudouros, N. (2021). “«Blue Homeland» and Cyprus: The «Survival of the State» Coalition and Turkey’s Changing Geopolitical Doctrine in the Eastern Mediterranean”, *Vestnik RUDN. International Relations*, Vol. 21. Nr 3. s. 459-471.
- 62) Murinson, A. (2006). “The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, Nr 6, s. 947-952.
- 63) Murphy, A. B. (2010).”Identity and Territory”, *Geopolitics*, Vol. 15, Nr 4, s. 769-772.
- 64) Nas, C. (2001). “Turkish Identity and The Perception Of Europe”, *Marmara Journal of European Studies*, Vol. 9, Nr 1, s. 177-189.
- 65) Niemiec, J. (2021). „Błękitna ojczyzna” – nowa doktryna tureckiej polityki zagranicznej”, *Komentarz KBN*, Vol. 75, Nr 3, źródło: <https://zbn.inp.uj.edu.pl/documents/92718966/141790378/Niemiec+J.+Komentarz75/13ef70e2-108e-445f-b41d-2ba4d932839c> (dostęp 10.01.2022).
- 66) Noury, A., Roland, G. (2020). “Identity Politics and Populism in Europe”, *Annual Review of Political Science*, Vol. 23, s. 421-439.
- 67) Nowak, W. (2015). „Turcja jako wschodzący donator”, *Optimum. Studia Ekonomiczne*, Vol. 75, Nr 3.
- 68) Opengin, E. (2010). “Language Practices And Education In Mother Tongue: Some Problems Concerning Kurdish Mother Tongue Medium Education In Turkey”, *Mukaddime*, Nr 3, s. 61-81.
- 69) Öniş, Z. (2001). *Political Islam at crossroads: from hegemony to coexistence*, “Contemporary Politics”, Vol. 7, Nr 4.
- 70) Özcan, G. (2018). “The JDP’s Changing Discursive Strategies towards Israel: Rhetoric vs. Reality”, *Uluslararası İlişkiler*, Vol. 15, Nr 57, s. 19-32.
- 71) Pandey, V. N. (1997). “Divergences within Post Structuralism: Foucault- Derrida- Lyotard”. *Working Paper 99*, Institute of Rural Management: Anand.
- 72) Parekh, B. (1994). „Discourses on National Identity”, *Political Studies*, Vol. 42, Nr 3, s. 492-504.
- 73) Parker, R. D. (2005). “Five Theses on Identity Politics.” *Harvard Journal of Law & Public Policy*, Vol. 29 (1), s. 54 (53–59).

- 74) Phillips, C. (2011). "Turkey's global strategy: Turkey and Syria". *IDEAS reports – special Reports*, w: Kitchen, N. (red.) *SR007. LSE IDEAS*, Londyn: London School of Economics and Political Science.
- 75) Piatti-Crocker, A., Laman, T. (2012). „Unveiling the Veil Ban Dilemma: Turkey and Beyond”. *Journal of International Women's Studies*, Vol. 13, Nr 3, s. 17-32.
- 76) Pietrzak, E. (2019). „Polityczność różnorodności jako problem hermeneutyczny”. *Przegląd Politologiczny*, Nr 1, s. 27-37.
- 77) Rumpf, C. (1992). *Das Nationalismusprinzip in der türkischen Verfassung*, „Verfassung und Recht un Übersee“, 1992, Vol. 25, Nr 4, s. 410; za: Szymański, A. (2008). *Między islamizmem a kemalizmem*, Warszawa: Wydawnictwo PISM, s. 56-57.
- 78) Saatci, M. (2003). “Nation–states and ethnic boundaries: modern Turkish identity and Turkish–Kurdish conflict”, *Nations and Nationalism*, Vol. 8, Nr 4, s. 549-564.
- 79) Savran, A. (2020). „The Peace Process between Turkey and the Kurdistan Workers’ Party”, 2009–2015, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 22, Nr 6, s. 777-792.
- 80) Shevel, O. (2009). “The Politics of Citizenship Policy in New States”, *Comparative Politics*, Vol. 41, Nr 3, s. 273–291.
- 81) Silverstein (1996). “Monoglot “standard” in America: Standardization and metaphors of linguistic hegemony”, za: Blommaert, J. (2006). “Language policy and national identity”, w: Ricento, T. (red.), *An Introduction to Language Policy Theory and Method*, Oxford: Blackwell, s. 243-244.
- 82) Smith, T.,W. (2005). „Between Allah and Atatürk: Liberal Islam in Turkey”, *The International Journal of Human Rights*, Vol. 9, Nr 3, s. 307-325.
- 83) Soliev, N. (2017). “The Terrorist Threat in Turkey: A Dangerous New Phase”, *Counter Terrorist Trends and Analyses*, Vol. 9, Nr 4, s. 24-29.
- 84) Stearns, J., Sucuoglu, G. (2017). „South–South Cooperation And Peacebuilding: Turkey’s Involvement In Somalia”, *South African Institute of International Affairs*. Źródło: <http://www.jstor.org/stable/resrep25981> (dostęp 14.01.2023).
- 85) Stryker, S., Burke, P. J. (2000). “The Past, Present and Future of an Identity Theory”, *Social Psychology Quaterly*, Vol. 63, No: 4, s. 284-297.
- 86) Synowiec, A. (2013). „W stronę analizy tekstu – wprowadzenie do teorii dyskursu”, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej*, Seria: Organizacja i Zarządzanie, zeszyt 65.
- 87) Szałańska, J. (2021), “Influx of Syrian Refugees into Turkey and its Influence on the Turkish Identity”, *The Review of European Affairs*, Vol. 5, Nr 2, s. 33-42.

- 88) Szałańska, J. (2017). "Ochrona prawna uchodźców syryjskich w Turcji", *Sprawy Międzynarodowe*, Nr 1/2017.
- 89) Szarfenberg, R. (2016). „Polityka publiczna – zagadnienia i nurty teoretyczne”, *Studia z Polityki Publicznej*, Vol. 3, Nr 1, s. 45-75.
- 90) Szkudlarek, M. (2016). „ISIS versus PKK: główne wyzwania tureckiej polityki bezpieczeństwa”, *Sprawy Międzynarodowe*, Nr 4, s. 35-50.
- 91) Szymański, A. (2017). „Turkish Policy Towards War in Syria”, *TEKA Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych*, Vol 12, Nr 1.
- 92) Şahin, I., Kesik, F. (2019). “A Critical Review of Religious Education Policies and Practices of Turkey from the Perspective of Inclusion”. *Education as Change*, Vol. 23, Nr 1, s. 1-22.
- 93) Tilley, V. Q. (1998). State "Identity" Politics in the Domestic Ethnic Arena: A Multi-Level Approach, International Studies Association, źródło: <https://ciaotest.cc.columbia.edu/conf/tiv01/> (dostęp 10.01.2020).
- 94) Tobing, F., Nurwijoyo, A. (2021). “Turkish Islam-Nationalism Under AKP: A New Model for the Muslim World?”, *Global: Jurnal Politik Internasional*, Nr 22, s. 268-286.
- 95) Toprak, B. (1991). “Surviving Modernization: Islam as a Communal Means of Adaptation”, *Il Politico*, Nr 1, s. 147-161.
- 96) Turunç, H. (2007). “Islamicist or Democratic. The AKP”, *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 15, nr 1.
- 97) Winrow, G. M. (1996). “Turkey’s Relations with the Transcaucasus and the Central Asia Republics”, *Perceptions: Journal of International Relations*, Vol.1, Nr 1, s. 128-145.
- 98) Wolf, R. (2011). “Respect and disrespect in international politics: The significance of status recognition”. *International Theory*, Vol. 3, Nr 1, s. 105–142.
- 99) Wood, S. (2014). “Nations, national identity and prestige”, *National Identities*, Vol. 16, Nr 2, s. 99-115.
- 100) Wright, M., Bloemraad, I. (2012). “Is There a Trade-off between Multiculturalism and Socio-Political Integration? Policy Regimes and Immigrant Incorporation in Comparative Perspective”, *Perspectives on Politics*, Vol. 10 Nr 1, s. 77–95.
- 101) Yabancı, B. (2023). “At the Intersections of Populism, Nationalism and Islam: Justice and Development Party and Populist Reconfiguration of Religion in Politics”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 50, Nr 2, s. 351-375.
- 102) Yavuz, M. H. (2022). “The motives behind the AKP’s foreign policy: neo-Ottomanism and strategic autonomy”, *Turkish Studies*, Vol. 23, Nr 5, s. 659-680.

- 103) Yavuz, M.H., Öztürk, A. E. (2019). "Turkish secularism and Islam under the reign of Erdoğan", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol.19, Nr 1, źródło: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14683857.2019.1580828> (dostęp 12.02.2021).
- 104) Yeşil, F. (2007). "Looking the French Revolution through the Ottoman Eyes: Ebubekir Ratib Efendi's Observations", *Bulletin of SOAS* 70, Nr 2.
- 105) Yılmaz, I. (2022). "Islamist Populist Nation-Building: Gradual, Ad Hoc Islamisation of the Secular Education System in Turkey". *Religions*, Vol. 13, Nr 814, s. 4.
- 106) Yılmaz, I., Bashirov, G. (2018). "The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey", *Third World Quarterly*, Vol. 39, Nr 9, s. 1812-1830.
- 107) Yılmaz, I., Demir, M. (2023). „Manufacturing the Ummah: Turkey's transnational populism and construction of the people globally”, *Third World Quarterly*, Vol. 44, Nr 2, s. 320-336.
- 108) Yılmaz, Z., Turner, B. S. (2019). "Turkey's deepening authoritarianism and the fall of electoral democracy", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 46, Nr 5, s. 691-698.
- 109) Zeeshan, F. (2018). Central Asia's Place in Turkey's Foreign Policy. *Policy Perspectives*, Vol. 15 Nr 1, s. 113–125.

Artykuły prasowe i publicystyczne

- 1) „Abdurrahman Çelik: "Muhteşem Yüzyıl"ı 150 milyon kişi izliyor", *Hürriyet*, 28.11.2012, źródło: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/22005105.asp> (dostęp 10.11.2022).
- 2) "Abolishment of headscarf ban best-known AK Party policy, survey reveals", *Daily Sabah*, 23.02.2020, źródło: <https://www.dailysabah.com/politics/2020/02/23/abolishment-of-headscarf-ban-best-known-ak-party-policy-survey-reveals> (dostęp 03.01.2023).
- 3) "Abolishment of headscarf ban causes rift within main opposition CHP", *Hurriyet Daily News*, 12.10.2013, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/abolishment-of-headscarf-ban-causes-rift-within-main-opposition-chp-56129> (dostęp 03.01.2023).
- 4) „Afrin'e girdik giriyoruz... Fetih yakın”, *Hurriyet*, 18.03.2018, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/afrine-girdik-giriyoruz-fetih-yakin-40775966> (dostęp 10.03.2022).
- 5) Akçura, Y. (1904). *Üç Tarz-ı Siyaset*, źródło: <https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/u/c/uc-tarzi-1442401918.pdf> (dostęp 30.01.2017 r.).

- 6) "AKP Party Launches Election Campaign in Kurdish in Diyarbakir", *Today's Zaman*, 23.02.2014, źródło: <http://www.todayszaman.com/news-340201-ak-party-launches-election-campaign-in-kurdish-in-diyarbakir.html> (dostęp 05.05.2015).
- 7) Altunışık, M. B. (2019). "Turkey's Humanitarian Diplomacy: The AKP Model", Bergen: Chr. Michelsen Institute, *CMI Brief*, Nr 08, źródło: <https://www.cmi.no/publications/6973-turkeys-humanitarian-diplomacy-the-akp-model#ftn2> (dostęp 13.01.2023).
- 8) "Annan briefs Turkey on Syria peace plan", *Hürriyet*, 04.05.2012, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/annan-briefs-turkey-on-syria-peace-plan-19920> (dostęp 25.02.2022).
- 9) Aras, B. (2009). "Turkey and the Palestinian Question", *SETA Policy Brief*, Nr 29, źródło: https://ciaotest.cc.columbia.edu/pbei/seta/0015602/f_0015602_13607.pdf (dostęp 01.03.2022).
- 10) Arik, H. (2012). "Speaking of Women? Exploring Violence against Women through Political Discourses: A Case Study of Headscarf Debates in Turkey", *E-cadernos CES* [Online], Nr 16, źródło: <http://journals.openedition.org/eces/1009> (dostęp 23.01.2023).
- 11) "Attacks on Syrian refugees' homes, shops continue in Turkey's capital on the second day", *Bianet*, 12.08.2021, źródło: <https://m.bianet.org/english/migration/248616-attacks-on-syrian-refugees-homes-shops-continue-in-turkey-s-capital-on-the-second-day> (dostęp 13.01.2023).
- 12) Aydin, H. (2020). "Status of Education and Minorities Rights in Turkey", *Georgetown Journal of International Affairs*, 20.12.2020, źródło: <https://gjia.georgetown.edu/2020/12/20/status-of-education-and-minorities-rights-in-turkey/> (dostęp 20.04.2022).
- 13) Aydintasbas, A. (2022). "A new Gaza: Turkey's border policy in northern Syria", *Policy Brief*, European Council for Foreign Relations, Maj 2022, źródło: https://ecfr.eu/publication/a_new_gaza_turkeys_border_policy_in_northern_syria/ (dostęp 22.03.2022).
- 14) „Başbakan'dan "türban" çıkışı”, *Hürriyet*, 14.01.2008, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakandan-turban-cikisi-8024104> (dostęp 03.01.2023).
- 15) Baser, B. (2017). „Turkey's diaspora engagement policy under the Justice and Development Party”, *Working Paper Series*, International Migration Institute, źródło: <https://www.migrationinstitute.org/blog/turkey2019s-diaspora-engagement-policy-under-the-justice-and-development-party> (dostęp 06.06.2022).

- 16) Batuman, B., (2020). „Hagia Sophia and Islamist Nation-Building: Hijacking the Conservative Architectural Imaginary”, *Berkley Forum*, The Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs, 27.07.2020, źródło: <https://berkleycenter.georgetown.edu/responses/hagia-sophia-and-islamist-nation-building-hijacking-the-conservative-architectural-imaginary> (dostęp 09.01.2023).
- 17) Birdal M.S. (2017). “The Closing of the Opening: The AKP’s Armenian Policy”, *Public Diplomacy Magazine*, 1.04.2017, źródło: <https://www.publicdiplomacymagazine.com/blog/adversarial-states/birdal> (dostęp 10.01.2022).
- 18) “Border tensions”, *Deutsche Welle*, 08.05.2013, źródło: <https://www.dw.com/en/after-attacks-distrust-lingers-in-turkeys-reyhanli-a-17043402> (dostęp 25.02.2022).
- 19) Butler, D. (2018). “Special Report: With more Islamic schooling, Erdogan aims to reshape Turkey”, *Reuters*, 25.01.2018, źródło: <https://www.reuters.com/article/turkey-erdogan-education-idINKBN1FE1FZ> (dostęp 07.01.2023).
- 20) Cengiz, O. K. (2013). "How the names of places have been changed in Turkey". *Zaman*, 14.07.2013.
- 21) „CHP ve İnönü Kürtçe kitapları yasakladı”, *Anadolu Ajansı*, 20.05.2011, źródło: <https://www.ntv.com.tr/turkiye/chp-ve-inonu-kurtce-kitaplari-yasakladi,3kxeiyxqF0eh6WIwLCqJIg> (dostęp 20.04.2022).
- 22) “Council mobilizing the Turkish diaspora”, *Hurriyet Daily News*, 12.09.2012, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/council-mobilizing-the-turkish-diaspora-30022> (dostęp 07.06.2022).
- 23) Council on Foreign Relation (2023). *What Is the Relationship Between Domestic and Foreign Policy?*, 29.06.2023, World 101, źródło: <https://world101.cfr.org/foreign-policy/us-foreign-policy/what-relationship-between-domestic-and-foreign-policy> (dostęp 29.08.2023).
- 24) „Cumhurbaşkanı Erdoğan: Bizler Ensar sizler muhacir”, *Sabah*, 07.10.2014, źródło: <https://www.sabah.com.tr/aktuel/2014/10/07/cumhurbaskani-erdogan-bizler-ensar-sizler-muhacir> (dostęp 13.02.2023).
- 25) “Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan toplu açılış töreninde konuştu”, *Hürriyet*, 18.11.2014, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhurbaskani-tayyip-erdogan-toplu-acilis-torende-konustu-27601050> (dostęp 10.01.2023).
- 26) “Çavuşoğlu, 'Rusya verdiği vaadleri tutmadı’”, *Türkiye Gazetesi*, 14.01.2015, źródło: <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/politika/cavusoglu-rusya-verdigi-vaadleri-tutmadi-224746> (dostęp 09.09.2022).

- 27) “Danıştay'dan tarihi Ayasofya kararı! Ayasofya ibadete açıldı”, *Hürriyet*, 10.07.2020, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-haberler-danistayin-ayasofya-karari-belli-oldu-41561939> (dostęp 05.01.2023).
- 28) Davutoğlu, A. (2004). “Türkiye Merkez Ülke Olmalı”, *Radikal*, 26.02.2004.
- 29) “Davutoğlu'ndan 'Kak Mesut' savunması”, *Cumhuriyet*, 07.07.2010, źródło: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/davutoglundan-kak-mesut-savunmasi-160422> (dostęp 05.04.2022).
- 30) “Debate on religion takes over politics in Ankara”, *Hurriyet Daily News*, 01.02.2012, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/debate-on-religion-takes-over-politics-in-ankara-12814> (dostęp 05.01.2023).
- 31) Denizeau, A. (2021). “Mavi Vatan, the ‘Blue Homeland’: The Origins, Influences and Limits of an Ambitious Doctrine for Turkey”, *Études de l’Ifri*, Ifri, April 2021.
- 32) Descombes, V. (2015). „Kryzysy tożsamości i przynależności”, *Le Monde Diplomatique*, styczeń 2015.
- 33) Dinçer, O.B., Karal, D. (2011). “Türk Dış Politikasında Kimlik Dönüşümü”, *Analist*, Maj 2011, źródło: <http://www.usakanalist.com/detail.php?id=445> (dostęp 10.11.2022).
- 34) Doganisik, I. (2019). „Türkiye’de Suriyeli Sığınmacılar”, 24.06.2019, *Dogruluk Payi*, źródło: <https://www.dogrulukpayi.com/bulten/turkiye-de-suriyeli-siginmacilar> (dostęp 01.02.2023).
- 35) Edip, H. (1918). „Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası”, *Vakit*, 30.06.1918.
- 36) „Erdoğan: Din Türkiye’nin çimentosudur”, *Hürriyet*, 11.12.2005, źródło <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-din-turkiye-nin-cimentosudur-3634007> (dostęp 04.02.2021).
- 37) “Erdoğan: Diyarbakır Cezaevi’ni yıkacağız”, *Yeni Şafak*, 02.09.2010, <https://www.yenisafak.com/gundem/erdogan-diyarbakir-cezaevini-yikacagiz-276770> (dostęp 13.12.2022).
- 38) Erdoğan, I.C. (2011). “Suriye İç Meselemiz, Gereğini Yapmak Durumundayız”, *Amerikanin Sesi*, 07.08.2011, źródło: <https://www.amerikaninsesi.com/a/erdogan-suriye-ic-meselemiz-geregini-yapmak-durumundayiz-127078293/898713.html> (dostęp 14.02.2022).
- 39) „Erdoğan: İsrail bizi çok üzdü”, *Zaman*, 19 stycznia 2009.
- 40) „Erdoğan: Muhteşem Yüzyıl’ı kınıyorum”, *Hürriyet*, 26.11.2012, źródło: <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/22013257.asp> (dostęp 10.11.2022).

- 41) “Erdogan photographed in front of “Turkey, Blue Homeland” map”, *Greek City Times*, 03.09.2019, źródło: <https://greekcitytimes.com/2019/09/03/erdogan-photographed-front-turkey-blue-homeland-map/> (dostęp 10.02.2022).
- 42) “Erdoğan proposes constitutional amendment for headscarf freedom”, *Hurriyet Daily News*, 05.10.2022, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/erdogan-proposes-constitutional-amendment-for-headscarf-freedom-177481> (dostęp 03.01.2023).
- 43) “Erdoğan’dan Alevilere: Acıyı Bal Eyleyelim ...”, *Radikal*, 12.01.2008, źródło: <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=244199> (dostęp 12.12.2022).
- 44) „Erdoğan'dan Avrupa'ya islamofobi tepkisi”, *Yeni Çağ Gazetesi*, 06.02.2021, źródło: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/erdogandan-avrupaya-islamofobi-tepkisi-425942h.htm> (dostęp 30.01.2023).
- 45) Erdoğan, R.T. (2006). „Conservative Democracy and the Globalization of Freedom”; za: Bağcı, H., Sinkaya, B. *Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye: AK Parti'nin Perspektifi*, Akademik Orta Doğu, Vol. 1, Nr 1, s. 21-37.
- 46) „Esad'la "açıkça" konuşan Türkiye, gelişmeleri izleyecek”, *Hürriyet*, 09.08.2011, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/esadla-acikca-konusan-turkiye-gelismeleri-izleyecek-18451147>, (dostęp 14.02.2022).
- 47) Gaber, J. (2022). Turkey can become an energy hub—but not by going all-in on Russian gas, *Atlantic Council*, 07.12.2022, źródło: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/turkeysource/turkey-can-become-an-energy-hub-but-not-by-going-all-in-on-russian-gas/> (dostęp 10.12.2022).
- 48) Gall, C. (2021). “‘Our Money Has No Value’: Frustration Rises in Turkey at Lira Crisis”, *New York Times*, 30.11.2021, źródło: <https://www.nytimes.com/2021/11/30/world/europe/turkey-erdogan-inflation-lira.html> (dostęp 01.02.2022).
- 49) “Geç kalmış özür”, *Cumhuriyet*, 23.12.2008, źródło: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/gec-kalmis-ozur-30360> (dostęp 12.12.2022).
- 50) Geerdink, F. (2014). “Kurds not giving up on education in mother tongue”, *Al Monitor*, 23.09.2014, źródło: <https://www.al-monitor.com/originals/2014/09/turkey-kurds-education-in-mother-tongue-schools.html#ixzz7hFB7ckhG> (dostęp 20.04.2022).
- 51) Głogowska, J. (2011). „Turecki model – panaceum na bolączki Bliskiego Wschodu?”, *Stosunki Międzynarodowe*, 17 maja 2011.
- 52) Gökalp, Z. (1918). “Türkçülük ve Türkiyecilik”, *Yeni Mecmua* 2, Nr 51, 4.07.1918.
- 53) Güldoğan, D. (2022). “Return of Crimea to Ukraine a requirement of international law: Turkish president”, *Anadolu Agency*, 23.08.2022, źródło:

- <https://www.aa.com.tr/en/russia-ukraine-war/return-of-crimea-to-ukraine-a-requirement-of-international-law-turkish-president/2667680> (dostęp 11.10.2022).
- 54) Gündoğan, N. Ö. (2020). “Kurdology in Turkey: Barometer of the “Peace Process””, *Jadaliyya*, 2.11.2020, <https://www.jadaliyya.com/Details/41947> (dostęp 20.04.2022).
- 55) Gürdeniz, C. (2017). *Mavi vatanın 34 yıllık güney kalesi: KKTC*, Anka Enstitüsü, 22.11.2017. źródło: <http://ankaenstitusu.com/mavi-vatanin-34-yillik-guney-kalesi-kktc/> (dostęp 30.03.2021).
- 56) Gürdeniz, C. (2020). “What Is the Blue Homeland in the 21st Century?”, *United World*, 31.07.2020, źródło: <https://uwidata.com>, (dostęp 10.01.2022).
- 57) “Hayrännisa Gül izleyememişti”, *Yeni Safak*, 27.08.2014, źródło: <https://www.yenisafak.com/gundem/hayrunnisa-gul-izleyememisti-680548> (dostęp 03.01.2023).
- 58) “Headscarf hurdle”, *Deutsche Welle*, 07.07.2010, źródło: <https://www.dw.com/en/women-vanish-from-turkeys-working-world/a-5775919> (dostęp 05.01.2023).
- 59) „Hepimiz Hrant'ız hepimiz Ermeni”, *Bir Gun*, 20.01.2007, źródło: <https://www.birgun.net/haber/hepimiz-hrant-iz-hepimiz-ermeni-31143> (dostęp 10.01.2022).
- 60) „Hülya Avşar'ın Kürtçe adı şaşırttı!”, *Milliyet*, 26.02.2015, źródło: <https://www.milliyet.com.tr/cadde/hulya-avsarin-kurtce-adi-sasirtti-2019852> (dostęp 01.10.2020).
- 61) Human Rights Watch (2022). *Turkey: Hundreds of Refugees Deported to Syria*, 24.10.2022, źródło: <https://www.hrw.org/news/2022/10/24/turkey-hundreds-refugees-deported-syria> (dostęp 13.01.2023).
- 62) Huntington, S. (1993). “The clash of civilizations?”, *Foreign Affairs*, Vol. 72, Nr 3.
- 63) “In Istanbul Erdogan remakes Taksim square - a symbol of secular Turkey”, *New York Times*, 22.03.2019, źródło: <https://www.nytimes.com/2019/03/22/world/europe/in-istanbul-erdogan-remakes-taksim-square-a-symbol-of-secular-turkey.html> (dostęp 10.01.2022).
- 64) “Istanbul-based film industry: a rising star worldwide”, *Today's Zaman*, 4.03.2012, źródło: <http://www.todayszaman.com/news-273210-istanbul-based-film-industry-a-rising-star-worldwide.html> (dostęp 10.05.2014).
- 65) “Istanbul’s Taksim Mosque opens after decades of legal wrangling”, *Daily Sabah*, 28.05.2021, źródło: <https://www.dailysabah.com/turkey/istanbul/istanbuls-taksim-mosque-opens-after-decades-of-legal-wrangling> (dostęp 07.01.2023).
- 66) „İtri: Kürt devleti bizim de kırmızı çizgimiz”, *Zaman*, 29.12.2004.

- 67) Kardas, U., “Insulting the Turkish President: Article 299 and why Europe says its illegal”, *Ahval News*, 16.11.2018, źródło: <https://ahvalnews.com/turkey-democracy/insulting-turkish-president-article-299-and-why-europe-says-its-illegal> (dostęp 20.09.2023).
- 68) “‘Kentli modern’, Kürtçeye ve türbana uzak”, *Milliyet*, 17.01.2010, źródło: <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/kentli-modern-kurtceye-ve-turbana-uzak-1186992> (dostęp 05.01.2023).
- 69) King, E. (2017). “Turks abroad play pivotal referendum role”, *Politico*, 13.04.2017, źródło: <https://www.politico.eu/article/turks-abroad-play-pivotal-referendum-role-netherlands-erdogan-diaspora/> (dostęp 07.06.2022).
- 70) Kirisci, K. (2013). *Syrian Refugees and Turkey's Challenge: Going Beyond Hospitality*. Waszyngton, DC: Brookings Institution.
- 71) Kirişçi, K. (2003). “Turkey: a Transformation from Emigration to Immigration”, *Migration Policy Institute*, 1.11.2003, źródło: <http://www.migrationpolicy.org/article/turkey-transformation-emigration-immigration> (dostęp 10.04.2020).
- 72) “Kırım’ı kabul ederiz”, *Hürriyet*, 08.03.2014, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/kirim-i-kabul-ederiz-25964218> (dostęp 09.09.2022).
- 73) “Kurdish words removed from sign on road to airport in Amed”, *Rudaw*, 13.04.2018, źródło: <https://www.rudaw.net/english/middleeast/turkey/13042018> (dostęp 10.04.2022).
- 74) Kuru, A. (2020). “Hagia Sophia, Islamism, and Secularism in Turkey”, *Berkeley Forum*, The Berkley Center for Religion, Peace, and World Affairs, 17.07.2020, źródło: <https://berkeleycenter.georgetown.edu/responses/hagia-sophia-islamism-and-secularism-in-turkey> (dostęp 09.01.2023).
- 75) Kusa, I. (2022). “From Ally to Mediator: How Russia’s Invasion Has Changed Ukraine-Turkey Relations”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 07.10.2022, źródło: <https://carnegieendowment.org/politika/88097> (dostęp 11.10.2022).
- 76) Kühnlenz, A. (2015). “Zeybekçi: Türk Akımına Katılacağız”, *Dünya Gündemi*, 28.01.2015, źródło: http://www.yenidunyagundemi.com/haber/zeybekci_turk_akimina_katilacagiz-2084.html (dostęp 09.09.2022).
- 77) Macdonald, A., Amara, T. (2013). “Erdogan: from 'rock star' to mixed reviews from Arabs”, *Reuters*, 12.06.2013, źródło: <https://www.reuters.com/article/us-turkey-protests-arabs-idUSBRE95B17L20130612> (dostęp 13.02.2023).
- 78) McKernan, B. (2020). “Turkish students increasingly resisting religion, study suggests”, *The Guardian*, 29.04.2020, źródło:

- <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/29/turkish-students-increasingly-resisting-religion-study-suggests> (dostęp 13.01.2023).
- 79) “Merve Kavakçı büyükelçi oldu”, *Sözcü*, 26.07.2017, źródło: <https://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/son-dakika-haberi-merve-kavakci-buyukelci-oldu-1947817/> (dostęp 03.01.2023).
- 80) “Merve Kavakçı'ya Dışişleri Bakanlığı'nda yeni görev”, *Bir Gün*, 13.08.2022, źródło: <https://www.birgun.net/haber/merve-kavakci-ya-disisleri-bakanligi-nda-yeni-gorev-398896> (dostęp 03.01.2023).
- 81) “Milli Eğitim Bakanı'ndan 'içi boş' imam hatip övgüsü”, *İleri Haber*, 04.05.2018, źródło: <https://ilerihaber.org/icerik/milli-egitim-bakanindan-ici-bos-imam-hatip-ovgusu-84982.html> (dostęp 07.01.2023).
- 82) „Mothers' only career should be motherhood, Turkish health minister says”, *Hurriyet Daily News*, 02.01.2015, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/mothers-only-career-should-be-motherhood-turkish-health-minister-says-76360> (dostęp 10.01.2023).
- 83) “Nearly 1,000 Crimean Tatars flee to Turkey from Russian mobilization”, *Ukrainska Pravda*, 27.12.2022, <https://www.pravda.com.ua/eng/news/2022/12/27/7382567/> (dostęp 29.12.2022).
- 84) Ozturan, G. (2017). “How Does the New Turkish Curriculum Look Like? Conservative Changes Dominate”, *Political Critique*, 02.03.2017, źródło: <https://politicalcritique.org/world/2017/turkey-curriculum-schools/> (dostęp 12.01.2023).
- 85) Palmer, D. (2022). “U.S. flags Russian-Turkish relations,” *Politico*, 22.08.2022, źródło: <https://www.politico.com/newsletters/weekly-trade/2022/08/22/u-s-flags-turkish-russian-relations-00053051> (dostęp 11.10.2022).
- 86) „Pankartlı karşılama”, *Hürriyet*, 14.04.2005.
- 87) Pardo, E.J. (2022). “Kurdish Education in Turkey: A Joint Responsibility”, *Modern Diplomacy*, 13.01.2022, <https://moderndiplomacy.eu/2022/01/13/kurdish-education-in-turkey-a-joint-responsibility/> (accessed 21.02.2022)
- 88) „Peres'ten yumuşatma telefonu”, *Hürriyet*, 30 stycznia 2009.
- 89) „Profile: Recep Tayyip Erdogan”, *Al Jazeera*, 25.06.2018, źródło: <https://www.aljazeera.com/news/2018/6/25/profile-recep-tayyip-erdogan> (dostęp 01.02.2021).
- 90) “Quiet end to Turkey's college headscarf ban”, *BBC*, 31.12.2010, źródło: <https://www.bbc.com/news/world-europe-11880622> (dostęp 05.01.2023).
- 91) “Recep Erdogan storms out of Davos after clash with Israeli president over Gaza”, *The Guardian*, 30.01.2009, źródło:

<https://www.theguardian.com/world/2009/jan/30/turkish-prime-minister-gaza-davos> (dostęp 01.03.2022).

- 92) Siccardi, F. (2021). "How Syria Changed Turkey's Foreign Policy", *Carnegie Europe Paper*, 14.09.2021, źródło: <https://carnegieeurope.eu/2021/09/14/how-syria-changed-turkey-s-foreign-policy-pub-85301> (dostęp 1.03.2022).
- 93) Smith, H. (2017). "Cyprus reunification talks collapse amid angry scenes", *The Guardian*, 7.07.2017, źródło: <https://www.theguardian.com/world/2017/jul/07/cyprus-reunification-talks-collapse-amid-angry-scenes> (dostęp 03.01.2022).
- 94) Spicer, J. (2019). "Turkish official says EU should boost funding of Syrian refugees", *Reuters*, 14.12.2019, źródło: <https://www.reuters.com/article/us-eu-turkey-refugees-funds-idUSKBN1YI0D0> (dostęp 01.02.2023).
- 95) Stokes, B. (2017). "What It Takes to Truly Be 'One of Us'", *Pew Research Center*, źródło: <https://www.pewresearch.org/global/2017/02/01/what-it-takes-to-truly-be-one-of-us/> (dostęp 20.03.2022).
- 96) „Suriye’de ilk kez ‘Hatay’ denikli”, *Zaman*, 11.12.2003.
- 97) „Suriye, Osmanlı’yı Türkiye’ye danışıp yazacak”, *HaberTürk*, 05.10.2005.
- 98) Şahin, S. (2022). "Türkiye, Kırım Tatar Türklerine süresiz ikamet izni vermeye başladı", *Anadolu Ajansı*, 11.08.2022, źródło: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiye-kirim-tatar-turklerine-suresiz-ikamet-izni-vermeye-basladi/2658802> (dostęp 11.10.2022).
- 99) Tahiroglu, M. (2022). *Immigration Politics: Refugees in Turkey and the 2023 Elections*, Heinrich Boll Stiftung, 17.08.2022, źródło: <https://us.boell.org/en/2022/08/17/immigration-politics-refugees-turkey-and-2023-elections#23B> (dostęp 13.01.2023)
- 100) TOBB (2012). "Hisarcıklıoğlu, yurtdışındaki Türklerin oluşturduğu STK'larla buluştu", 07.06.2012, źródło: <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=1568&lst=MansetListesi> (dostęp 06.06.2022).
- 101) "Turkey blames 'inaction' on Syria for attacks," *Al Jazeera*, 13.05.2013, źródło: www.aljazeera.com/news/europe/2013/05/2013512143710733143.html (dostęp 25.02.2022).
- 102) "Turkey decries rights abuses of Crimean Tatars, to send observer mission", *Reuters*, 03.04.2015, źródło: <https://www.reuters.com/article/us-ukraine-crisis-turkey-idUSKBN0MU0MX20150403> (dostęp 09.09.2022).
- 103) "Turkey normalizes relations with Israel while promising continued support for Palestine", *Le Monde*, 17.08.2022, źródło: <https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/08/17/turkey-normalizes->

relations-with-israel-while-promising-continued-palestine-support_5993886_4.html (dostęp 19.03.2022).

- 104) „Turkey ready to respond any attack to Suleyman Shah tomb in Syria, FM Davutoğlu says”, *Hurriyet Daily News*, 14.03.2014, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/turkey-ready-to-respond-any-attack-to-suleyman-shah-tomb-in-syria-fm-davutoglu-says-63573> (dostęp 1.03.2022).
- 105) “Turkey's Erdogan makes case for Islam and democracy in Tunisia”, *France24*, 15.09.2011, źródło: <https://www.france24.com/en/20110915-turkey-erdogan-visits-tunisia-second-leg-arab-spring-tour-israel> (dostęp 13.02.2023).
- 106) „Turkey’s Great Divide”, *Time*, 23 lipca 2007.
- 107) “Turkey's Yunus Emre Institute eyes global expansion in 2022”, *Daily Sabah*, 03.02.2022, źródło: <https://www.dailysabah.com/turkey/education/turkeys-yunus-emre-institute-eyes-global-expansion-in-2022> (dostęp 06.07.2022)
- 108) “Turkish businesses set new goals for diaspora”, *Hurriyet Daily News*, 07.06.2012, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/turkish-businesses-set-new-goals-for-diaspora-22682> (dostęp 06.06.2022).
- 109) “Turkish PM calls on Syria's Assad to quit”, *Reuters*, 22.11.2011, źródło: <https://www.reuters.com/article/us-turkey-syria-idUSTRE7AL0WJ20111122> (dostęp 14.02.2022).
- 110) “Turkish president: Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline ‘one of the most successful energy initiatives’”, *Agenda*, 11.11.2022, źródło: <https://agenda.ge/en/news/2022/4405> (dostęp 01.12.2022).
- 111) “Turkish soap operas topic of meeting with Arab officials”, *Hurriyet Daily News*, 18.09.2011, źródło: <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-soap-operas-topic-of-meeting-with-arab-officials-.aspx?pageID=238&nid=12714> (dostęp 10.11.2022).
- 112) „Türkiye kimlik siyasetine kilitleti”, *Hurriyet*, 11.08.2014, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-kimlik-siyasetine-kilitleti-26981512> (dostęp 10.02.2020).
- 113) „Türkiye’yi geç anladık”, *Hürriyet*, 09.01.2004.
- 114) “Türkiye’s series exports to exceed \$600 mln this year”, *Hurriyet Daily News*, 19.10.2022, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/turkiyes-series-exports-to-exceed-600-mln-this-year-177782> (dostęp 10.11.2022).
- 115) „UN agrees to change Turkey’s official name to ‘Türkiye’”, *Al Jazeera*, 02.06.2022, <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/2/un-registers-turkiye-as-new-country-name-for-turkey> (dostęp 10.11.2022).
- 116) “Unauthorised drilling activities in the Eastern Mediterranean: Council prolongs restrictive measures”, *Council of the EU Press Release*, 09.11.2023, źródło: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press->

[releases/2023/11/09/unauthorised-drilling-activities-in-the-eastern-mediterranean-council-prolongs-restrictive-measures/](https://www.hurriyetdailynews.com/unauthorised-drilling-activities-in-the-eastern-mediterranean-council-prolongs-restrictive-measures/) (dostęp 05.05.2024).

- 117) “UNICEF supports education of Syrian children in Turkey: says expert”, *Hurriyet Daily News*, 16.03.2021, źródło: <https://www.hurriyetdailynews.com/unicef-supports-education-of-syrian-children-in-turkey-says-expert-163162> (dostęp 12.12.2022).
- 118) “Ülkemizi, milletimizi ve devletimizi yüceltmeye devam edeceğiz”, *Dünya*, 03.10.2009, źródło: <https://www.dunya.com/gundem/ulkemizi-milletimizi-ve-devletimizi-yuceltmeye-devam-edecemiz-haberi-91749> (dostęp 12.12.2022).
- 119) Vick, K., “Turkish Leader at Least in Name”, *The Washington Post*, 17.11.2022, źródło: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2002/11/17/turkish-leader-at-least-in-name/b8dd6ae6-6883-47ee-86fd-91e31eaefc0b/> (dostęp 14.03.2023).
- 120) Weize, Z. (2017). “Turkey’s new curriculum: More Erdoğan, more Islam”, *Politico*, 13.02.2017, źródło: <https://www.politico.eu/article/erdogan-turkey-education-news-coup-analysis-curriculum-history-istanbul/> (dostęp 12.01.2023).
- 121) „WikiLeaks publishes Armenian president’s letter to Premier Erdogan”, *Armenian News*, 25.08.2011, źródło: <https://news.am/eng/news/71946.html> (dostęp 10.02.2022).
- 122) Yabancı, B. (2022). “Religion, Nationalism, and Populism in Turkey Under the AKP”, *Middle East Institute*, 06.10.2022, źródło: <https://www.mei.edu/publications/religion-nationalism-and-populism-turkey-under-akp> (dostęp 12.12.2022).
- 123) Yavuz, H. (1998). “Turkish Identity and Foreign Policy in Flux: The Rise of Neo - Ottomanism”, *Critique*, s. 34-41.
- 124) „Yazar Abdurrahman Dilipak ile Söyleşi”, *İlkadım*, 2010, Nr 262, s. 9-11.
- 125) Yenigün, H. I., Adar, S. (2019). “A Muslim Counter-Hegemony?: Turkey’s Soft Power Strategies and Islamophobia.” *Jadaliyya*, 06.05.2019. <https://www.jadaliyya.com/Details/38646/A-Muslim-Counter-Hegemony-Turkey's-Soft-Power-Strategies-and-Islamophobia> (dostęp 20.02.2023).
- 126) “YÖK head gives guarantee to all Turkish students on headscarves”, *Hürriyet Daily News*, 13.10.2010, źródło: <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=yok-head-gives-personal-guarantee-to-all-students-2010-10-13> (dostęp 05.01.2023).
- 127) Zaman, A. (2022). „As Russia menaces Ukraine, Crimea's Tatars turn to Turkey”, 03.02.2022, *Al Monitor*, źródło: <https://www.al-monitor.com/originals/2022/02/russia-menaces-ukraine-crimeas-tatars-turn-turkey#ixzz7qYLHZoww> (dostęp 10.11.2022).

Raporty, analizy, badania opinii publicznej i statystyki

- 1) Akgün, M., Gündoğar, S.S., Levack, J., Perçinoğlu, G. (2010). *The Perception of Turkey in the Middle East*, Sztambuł: TESEV, źródło: http://www.aciktoplumvakfi.org.tr/pdf/tesev_middle_east_survey_2010.pdf (dostęp 10.11.2022).
- 2) Arslan, S. (2015). *Language Policy in Turkey and Its Effect on the Kurdish Language*, Western Michigan University, Master's Thesis, s. 81, źródło: https://scholarworks.wmich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1630&context=masters_theses (dostęp 10.11.2022).
- 3) Barsegyan, A. (2021). „Turkey's Blue Homeland”, *Evna Report*, 27.08.2021, źródło: <https://evnreport.com/politics/turkey-s-blue-homeland/> (dostęp 10.02.2022).
- 4) Cagaptay, S. (2014). *The impact of Syria's Refugees on Southern Turkey*. Policy Focus: 130
- 5) Cagaptay, S. (2005). “Startup of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Turkey's Energy Role”, *Policy Watch* 998, źródło: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/startup-baku-tbilisi-ceyhan-pipeline-turkeys-energy-role> (dostęp 10.06.2022).
- 6) Chudziak, M. (2017). „Pucz jako mit założycielski. Filary ideologiczne Nowej Turcji”. *Punkt Widzenia*, Nr 66, Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich.
- 7) Ferris, E., Kirisci, K. (2015). *What Turkey's open-door policy means for Syrian refugees*, Washington DC: Brookings Institution.
- 8) İcduygu, A. (2009). “International Migration and Human Development in Turkey.” *United Nations Development Program Human Development Reports*, Nowy Jork, Nr 52.
- 9) Jancewicz, B. (2021). “Syrians in Turkey – Experiences of migration and integration through a survey study”, *Global Migration: Consequences and Responses – Working Paper Series*, źródło: Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4546663>.
- 10) Kaczorowski, K. (2016). „Kurdish language and multicultural education in Turkey”, w: *Ez mafê xwe dizanim! I know my rights! Manual on human rights education and the right to mother tongue education*.
- 11) Karapehlivan, F. (2019). *Constructing a "New Turkey" through Education*. Sztambuł: Heinrich Boll Stiftung, 01.10.2019, źródło: <https://tr.boell.org/en/2019/10/01/constructing-new-turkey-through-education> (dostęp 3.01.2023).
- 12) KONDA (2006). *Biz Kimiz? Toplumsal Yapı Araştırması*, Sztambuł: KONDA.

- 13) “KONDA Toplumsal Değişim Raporu: Türkiye'de inançsızlık yükselişte”, Euronews, 04.01.2019, źródło: <https://tr.euronews.com/2019/01/03/konda-nin-toplumsal-degisim-raporuna-gore-turkiye-de-inancsizlik-yukseliste> (dostęp 13.01.2023).
- 14) Lange, N., Glos, W. (2021). *Turkey's Development Assistance Transformation, Monitor Development Policy. The Role Of Non-Traditional Donors In Development Cooperation*, Konrad Adenauer Stiftung: Berlin.
- 15) Legieć, A. (2020). „Perspektywy importu gazu z basenu Morza Kaspijskiego do Unii Europejskiej”, *Biuletyn PISM*, Nr 127 (2546), 09.08.2022, źródło: <https://www.pism.pl/publikacje/perspektywy-importu-gazu-z-basenu-morza-kaspijskiego-do-unii-europejskiej> (dostęp 01.12.2022).
- 16) Oğuzlu, T. (2009). *Türk Dış Politikasında Davutoğlu Dönemi*, Ortadoğu Analiz.
- 17) „Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927” (1996). *Tarihi İstatistikler Dizisi*, Vol. 2.
- 18) Rottmann, S., B. (2020). *Integration Policies, Practices and Experiences – Turkey Country Report* (No. 2020/50), Global Migration: Consequences and Responses - RESPOND Working Paper Series. Özyegin University, Uppsala. źródło: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3865824> (dostęp 12.12.2022).
- 19) SETA (b.d.), European Islamophobia Report, źródło: <https://islamophobiareport.com/en/> (dostęp 20.02.2023).
- 20) Sobczak-Szelc, K., Szałańska, J.; Pachocka, M.. (2021). *The integration of asylum seekers and refugees in the field of education and the labour market – Comparative Thematic Report*. Multilevel Governance of Mass Migration in Europe and Beyond Project (#770564, Horizon2020) Report Series. źródło: <https://respondmigration.com/wp-blog/integration-of-asylum-seekers-refugees-in-the-field-of-education-and-labour-market-comparative-thematic-report> (dostęp 12.12.2022).
- 21) Taspınar, O. (2011). “The three strategic visions of Turkey”, *US – Europe Analysis Series*, Nr 50, Waszyngton: Brookings Institute.
- 22) Turecka Agencja Współpracy i Koordynacji (2021). *Turkish Development Assistance Report 2020*, Ankara: TİKA, źródło: https://www.tika.gov.tr/upload/old/2022/TurkiyeKalkinma2020ENG_Web.pdf (dostęp 10.01.2023).
- 23) Tworkowski, W. (2008). „Realizm z domieszką romantyzmu. Relacje Turcji z krajami Azji Centralnej”, w: *Turcja po rozpoczęciu negocjacji z Unią Europejską – relacje zagraniczne i sytuacja wewnętrzna, część II*, Raport OSW.
- 24) Tziarras, Z. (2019). “Kinship and Diasporas in Turkish Foreign Policy – An Introduction” w: Hatay, M. i Tziarras, Z. (red.), “Kinship and Diasporas in Turkish Foreign Policy: Examples from Europe, the Middle East and the Eastern Mediterranean”, *PCC Report*, 10. Nicosia: PRIO Cyprus Centre

- 25) UNHCR (2023b). *Refugee statistics*. źródło: <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/> (dostęp 01.03.2023).

Leksykony i encyklopedie

- 1) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (1983). Vol. 6, Sтамбуl: İletişim Yayınları, s. 1556.
- 2) Dąbrowka, A., Geller, E., Turczyn, R. (2005). *Słownik synonimów*. Warszawa: Świat Książki.
- 3) *Encyclopaedia Britannica*, źródło: <http://www.britannica.com> (dostęp 23.03.2020).
- 4) EUR-Lex (b.d.). *Kryteria przystąpienia (kryteria kopenhaskie)*, źródło: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=LEGISSUM:accession_criteria_copenhagen (dostęp 10.01.2020).
- 5) Kopaliński, W. (1999). *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa: MUZA SA.
- 6) Słownik Języka Polskiego, PWN, źródło: www.sjp.pwn.pl.
- 7) Stanford Encyclopedia of Philosophy (2002), źródło: <https://plato.stanford.edu/entries/identity-politics/> (dostęp 28.12.2020).
- 8) Türkiye Diyanet Vakfı (2012). *İslam Ansiklopedisi*, Vol. 41, Sтамбуl: TDV

Strony internetowe

- 1) Committee on Academic Freedom (2020). *Letter regarding Kurdish language rights and education in Turkey*, 26.10.2020, źródło: <https://mesana.org/advocacy/committee-on-academic-freedom/2020/10/26/letter-regarding-kurdish-language-rights-and-education-in-turkey> (dostęp 20.04.2022).
- 2) DEIK (b.d.). „World Turkish Business Council”, źródło: <https://www.deik.org.tr/special-purpose-business-councils-world-turkish-business-council> (dostęp 07.06.2022).
- 3) DEIK (b.d.). „Ülke bazlı iş konseyleri”. źródło: <https://www.deik.org.tr/country-based-business-councils> (dostęp 07.06.2022).
- 4) DEIK (b.d.). „World Turkish Business Council”, źródło: <https://www.deik.org.tr/special-purpose-business-councils-world-turkish-business-council> (dostęp 07.06.2022).
- 5) Economic Cooperation Organization (b.d.). źródło: <https://www.eco.int> (dostęp 30.01.2022).
- 6) Eurostat (2022). *Asylum applicants by type of applicant, citizenship, age and sex - annual aggregated data*, źródło:

- https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/MIGR_ASYAPPCTZA_custom_3790045/default/table?lang=en (dostęp 07.07.2022).
- 7) Kancelaria Prezydenta Republiki Turcji (2022). *Cumhurbaşkanı Erdoğan, Filistin Devlet Başkanı Abbas ile ortak basın toplantısında konuştu*, 23.08.2022, źródło: <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-filistin-devlet-baskani-abbas-ile-ortak-basin-toplantisinda-konustu> (dostęp 19.03.2022).
 - 8) Ministerstwo Edukacji Narodowej Republiki Turcji (2021). "President Erdoğan And Minister Özer Made Speeches At The Imam Hatip Schools And Religious Education In Turkey Symposium", 15.10.2021, źródło: <https://www.meb.gov.tr/president-erdogan-and-minister-ozer-made-speeches-at-the-imam-hatip-schools-and-religious-education-in-turkey-symposium/haber/24334/en> (dostęp 05.01.2023).
 - 9) Ministerstwo Spraw Zagranicznych Armenii (b.d.). źródło: <http://www.mfa.am/en/recognition/> (dostęp 01.02.2022).
 - 10) Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (b.d.), <https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa> (dostęp 13.01.2023).
 - 11) Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (b.d.), <https://www.mfa.gov.tr/synopsis-of-the-turkish-foreign-policy.en.mfa> (dostęp 13.01.2023).
 - 12) Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (b.d.), <https://www.mfa.gov.tr/the-expatriate-turkish-citizens.en.mfa>, (dostęp 05.07.2022).
 - 13) Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (b.d.), *Foreign Policy. Main Issues. Turkish Citizens Living Abroad*, źródło: <https://www.mfa.gov.tr/the-expatriate-turkish-citizens.en.mfa> (dostęp 06.07.2022).
 - 14) Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (2015). *Statement by His Excellency Mr. Ahmet Davutoğlu, Prime Minister of the Republic of Turkey on the Ottoman Armenians Who Lost Their Lives During The Last Years of the Ottoman Empire*, 20.04.2015, źródło: https://www.mfa.gov.tr/statement-by-he-mr_-ahmet-davutoglu_-pm-of-the-republic-of-turkey-on-the-ottoman-armenians.en.mfa (dostęp 10.01.2022).
 - 15) Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (2010). *Gazze'ye İnsani Yardım Filosu İsrail Savunma Kuvvetleri tarafından güç kullanılması*, Oświadczenie Ministra Spraw Zagranicznych nr 115, 31 maja 2010, źródło: http://www.mfa.gov.tr/no_-115_-31-mayis-2010_--gazze_je-insani-yardim-filosuna-israil-savunma-kuvvetleri-tarafından-guc-kullanilmasi-hk_.tr.mfa (dostęp 01.03.2020).
 - 16) Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (2009). *Dışişleri Bakanı Sayın Ahmet Davutoğlu'nun Türkiye ile Ermenistan Arasında Zürih'te İmzalanan Protokollere İlişkin TRT'ye Verdiği Mülakat*, 11.10.2009, źródło: https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu_nun-turkiye-ile-ermenistan-arasinda-zurih-te-imzalanan-protokollere-iliskin-degerlendirme.tr.mfa (dostęp 01.10.2022).

- 17) Ministerstwo Spraw Zagranicznych Turcji (2007). *Political Reforms in Turkey*, Ankara, źródło: <https://www.ab.gov.tr/files/pub/prt.pdf> (dostęp 04.02.2021).
- 18) OECD (2022). “Development Co-operation profiles: Turkey”, *OECD iLibrary*, źródło: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/714276e8-en/index.html?itemId=/content/component/714276e8-en> (dostęp 14.01.2023).
- 19) OECD (b.d.). *Net ODA grant equivalent, % of gross national income, 2018 – 2021*, źródło: <https://data.oecd.org/oda/net-oda.htm> (dostęp 14.01.2023).
- 20) Organisation for Security and Co-operation in Europe (b.d.). *Minsk Group*, źródło: <https://www.osce.org/mg> (dostęp 01.10.2022).
- 21) Organisation of Islamic Cooperation (b.d.). źródło: <https://www.oic-oci.org> (dostęp 30.01.2022).
- 22) UNHCR (2023). *Operational Data Portal. Ukraine Refugee Situation*, 10.01.2023, <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (dostęp 13.01.2023).
- 23) UNHCR (2023a). *Syria Regional Refugee Response*, źródło: <https://data.unhcr.org/en/situations/syria/location/113> (dostęp 21.01.2023).
- 24) Yüksek Seçim Kurulu, <https://sonuc.ysk.gov.tr/sorgu> (dostęp 03.10.2023).
- 25) Yunus Emre Enstitüsü (b.d.). źródło: <https://www.yee.org.tr/en/corporate/yunus-emre-institute> (dostęp 06.07.2022).